(४)

॥ ॥अथर्ववेदीपैर॥ ॥

कै॰ २ १

॥ श्रीगणेशायनमः॥ अथवृद्धिःपरविधिः विधिरितिकोयंशब्दइतिअर्थोनिश्चयात्मकंदेहेमतिप्रश्नः किंभावसाधनः उतकर्मसाधनः तत्रभा
वसाधनेपरानांविधिःपमानस्याकर्मणिप्रथमउक्तत्वेनोपपद्यतेनत्वेपदार्थभेदाद्देहेभेदइतिकर्तव्यतारूपनिर्देशनात्वमस्मितात्
र्तेनेकर्तव्यतारूपविशिष्टशब्दनिर्दिष्टत्वाद्गणोपपत्तेःसर्वभेदविधानस्याश्रमेकोनितत्वतेर्थभेदात्पुरुषभेदमारोप्यकरत्वेनप्रश्नः विधिशब्देविधिविधि
धानस्यविशेषणादेकेनस्यपदार्थनस्यानिरस्यसर्वविरुद्धोहानरूफक्तोस्तोवानपीभेदः इत्यपत्यपौनस्याधकरास्वनात्किंस्वस्यपदार्थस्यनोराजना
नेप्रेवस्योगरवीनमुक्तोहेतुः कर्मसाधनत्वेनानन्दावसाधनमिति स्वार्थमुक्तं विधीयमानत्वेनिबन्धनमरणत्वमनुत्वेनमितिपक्षस्यार्थः किंपुनरिति
कार्यविशेषणमेहानिर्देशात्प्रश्नः इत्येवसमानाधिकरणोपविशेषणस्यपदार्थोभ्यासादृष्टमात्रइति श्रुतेनतथाविधयागस्यशब्दस्याभ्यविधयत्वारः
नारणाविधिभिन्नग्रहणोद्यातिपयंतानिगमसमिहस्वार्थप्रश्नपदोनननानाभावास्पष्टायिर्देशः इतः तत्रसमानाधिकरणेनसंतावास्यनेम
प्रत्ययोवानतींविभक्तिविवाच्यर्थेनताप्राप्तविधित्वानांविभक्तीनांकर्मणिद्वितीयेत्यादिनाप्रतिपन्नः सत्यर्थेनैवहिपरविधि
र्भवति अथवाप्येकवाक्यतानाश्रयेणानविभक्तीनांविधानेनथापिपरेणानवैद्वेतयाविभक्तीनांविधानमंतरेणपुंस्कारइति राम॰
हिभक्तीनांनेविशेषइतिप्रत्याश्रयेणपरविधित्वमसंभवंतथापीक्तंनिपिपदेविशेषणपरमितिनन्वविभक्त्यार्थेक्रियान्वयिविधिर्णविधानं १

2

र्मविधानक्रियापापमवतिपयोक्तंसामानाधिकरण्यापपत्तिःकर्मनिकार्यविशेषणनिर्देशात्सप्तम्यर्थप्रवृत्तपदार्थसंपद्यतेपरस्वात्पक्षेक्रियाचनिरन
धिकारोपन्यासपरविधिग्रहणमनर्थकंतत्रोपपरविधिनान्यानिवारणेनतस्यान्तरविधिग्रहणात्प्राप्तानांनिश्चयात्मप्रत्याऽनुपपत्तिः एवंनहिपुरुषाणां
पेक्षायाप्रश्नः तत्रपरविधिकारपक्षस्यपक्षेनैतरानन्तरंपरविधिग्रहणंपारिभाषिकानुपूर्वकेनकर्तव्याधिकारापत्तेःविधिस्पष्टार्थेनानविधानमिति कःपुनरि
ति श्रेयोनमपदाविशेषः गुणेनगुणत्वेनद्वितीयपुरुषेनप्रविनेयंज्ञानपदार्थकिंपुनरपरमविशिकारत्वेनप्रश्नोगौणपदमत्र अधिकाराः अनितिदेशोगणमिति सहदेवेदृष्ट्वा फला
ख्यानेनसहाण्णवहणसत्त्ववोधार्थंवार्थकिंप्रमाणमस्यविनियोगानुपपत्त्याऽनेनबीजेनपरनिर्देशः फलसंबन्धवेनबीभावापारगती निविशेषणपादेनेनपरिभाषा
क्रियमाणापवत्ययनवर्द्धितोगौणपदंत्वमः तत्रपाशोतीस्यर्थः परेषांतात्पुरुषपदार्थंनासामान्यारविकारपरिभाषपवीपमेदेनस्यवशादिभाषाकारस्यापि
काठेनामविशेषकारइति तथाहिपक्षेःपरिभाषयोः साधकतायोः इत्यसूत्रस्थितपदोरिति कःपुनरर्थेति कर्मिन्नहेतुपदत्वस्यसाधुवंभवतिनकारिम
च्यते त्वविधिनिमित्तः पिनव्यमिति स्त्रीत्वगुणपक्षक्तंसमर्थपरंपादतस्याविरुद्धः तत्रस्थानोगुणः क्रियाकृद्योगाह्यपिनव्यमितिनिर्देशः
सामर्थ्ये नोगणः वेनतरतिपरविधिस्पष्टागमानपदेनकर्तव्यमित्यर्थोऽद्वंतभवति अनुमेयसाम्निति पक्षेनिगुरकार्याणामिनामित्ययमिति
र्विधिशरीरपादानेनपरिभाषाकर्तव्यमित्यर्थः अथाहविपरिभाषाणामुपर्दिनगपारीयनेनानिगपुष्याप्तेसातिक्रियपतेविनेननितिन इष्यमाणेवाहि
तानत्वमवहैनंसंज्ञापक्षेपातानन्यमनेअर्थयवाद्याभ्यामितमकाराद्यन्तेविकल्पलोपविभाषाबाधविरोधात्पक्षेऽपक्वकदानितत्वमवहेतनतरवंसंज्ञायामने

3

सि॰ २ एकार्थीभावइति यत्रपरस्परमुपसर्जनीभूतस्वार्थानिनिवृत्तस्वार्थानिवा तथा नार्थे पादानामन्यथार्थेनप्रभिन्नार्थानिवा एकार्थीभावः यथाराजपु
रुषइत्यत्रैवेत्यर्थः प्रकरणइति नतेवैकार्थीभावसमर्थयोः व्यपेक्षेति एकार्थीभावः सामर्थ्यमधिकारस्येकः पक्षः व्यपेक्षासामर्थ्यमधिकारइतिद्वि
तीयः द्विविधं सामर्थ्यमधिकारस्येति तृतीयः एवं परिभाषायामपि निरूपः पक्षाइति पक्षत्रये एकार्थीभावः परिभाषायामितिनिर्णयः अभिव्यक्तः क
थमिति उपपदविधे सामर्थ्यं आश्रित्यसमासोन्यत्र व्यपेक्षाभेदः स्यादिति समासार्थे विभक्तेश्चार्थे व्यपेक्षायां तायामपि सामर्थ्यं परिभा
षाभिप्रेतमितिनच्चान्येकार्थीभावे सामर्थ्ये सोपायानामभावात्कर्थम्प्रयोगादभियत्नात् किमिति परिभाषायामेव एकार्थीभावेनत्वितिनिर्णयः रोपायाभावः विभक्ति
विधानेविरुद्धत्वविभक्तिषु क्रियापदाकाङ्क्षायां व्यपेक्षाविनाभाविनात उपपदविभक्तिषु प्रयोगग्रहणमन्यत्राक्विचित्रपरिभाषापायेनाम्नाहैया
वेतत्तुपपत्याचेविनरोधः परिभाषायां चस्तुत्वातुपपद्यते सर्वार्थं त्वयः संस्पृष्टिं नाम एवमेकार्थीभावेवेत्याशयेनाह पक्षग्रहणं सामर्थ्यग्रहणं च
कृतेपद्येतिनच्चापिनरोधः समर्थानामिति एकार्थमेतिद्युक्तानन्यार्थस्यात्तु विधानादिगृहीतं नाम्नाहित्तसम्बन्धात्त्विपरविधित्वादेतस्य
विभाषयोपपद्यतासु सामर्थ्ये प्रत्ययायमानार्थं पर्यायाणामिति पदत्वमित्यनपरिकार्थपदेषापरिकैकत्वं कर्मणामुपपदानामन्त्यानिपरविधित्वं तिके
भ्यानिपरिकार्थपदेष्वविभक्तिवाच्यत्वात्कर्मणः परविधित्वादेतस्याभावोप्युपपद्यते नाम्नो रोधः समर्थेति परिकर्मकारणात् समर्थोपितार्थी २ ए॰
वासमर्थोपितार्था वस्यान्यतनोसमर्थोपितार्थापिप्रयोगानिरह समर्थोपपत्तेः कर्तव्यः समासस्यान्यविशेषाभावः प्रयोगमपनिति पद्यानसमानार्थप्रयोग

पर्यायान्तं नाम्नः पदविधेवसमर्थावतनं किंपदेन नैहरत्रापि समर्थग्रहणमसामर्थ्ये समस्य पदनिष्टसमासैकत्वं सुभिन्नार्थः प्रतिविधानं तन्तुनानन्तरसमर्थतस्ते दौबेष्पन
यथार्थे विनिपतस्याः सेनायाः कर्मणिप्रयोगयपरस्परापेक्षयेतिसमर्थपरिभाषायामपार्थमेवसमर्थेति यथा समर्थत्वविधानगत्तागामहत्वेसमासेस्पष्ट्याश्रयप
येनसामर्थ्यं नविधीयते वेति हि तन्नासमर्थस्यसामर्थ्यविवक्षयेन कर्तृपार्थनेनचायापि परविधौ सामर्थ्यं पर्यायवाच्यतास्यसमर्थपरस्परमाधान्यमुच्यते
समर्थोपरिपदविधि समासनमेनान्तरं विधौ पदेनत्वाच्चुप्तवोधनत्वमभिव्यक्तयोः गुरुयोः संश्लेषः पक्षिपा पदक्रियापदान्तरानि समस्यन्तरस्य कर्तृत्वेऽपि इति समतेति
समर्थेहतीयोनमाभेत्तिनाहितत्रिः समस्येनातिविधौ नाम्नैकार्थीभावान्वैपपिवचनात्समासनेनासमानप्रत्यर्थे नस्यादिति समासस्य वचनान्नत्र निपरिकर्मणा
स्मात्तेनिवृत्तार्थत्वमभेदेचसमासग्रहणप्राप्तिपद्यार्थेन्नापपारम्भाद्यावच्चपार्श्वपरिकर्मसात्रिविधः कर्तव्यप्रसङ्गात्कार्थीभावोभावेपरिवेतना परार्थ
समासेचांशतेतविनेपरिनियोपपन्नाहानाहिमनकपः स्यात् एतरीत्यार्थीति द्वीपानार्थकृतनत्वमनायास्तीतिसमासःस्यात् महत्कष्टमिति चास्येवात्रपत्रपात
क्रियायासामर्थ्यमितिप्रत्युः यथा कष्टश्रितनवाहपोः समासः स्यात्तत्रासमहत्कष्टश्रितरितिसमासवच्चायाविवक्षाणांतापदरातोसमासः स्यात्तत्रैयाप्यन्नार्थपरेति
श्रीपमानमात्तेमध्यपदेरेनस्मात्त्वच्चावित्रपाणांतापरानांसमासेकनेसमान्नहरिदिनरिपोः समासः एवं चमहत्कष्टश्रितोपदा कष्टश्रितस्याहं नेहिती
यतिविशेषभवतितत्रसमासएवसमासस्येत्यपेनेतयायाविमहाराण्यापानीतत्ववचनात्तियेनमहाराणामनीतरेविहिपदेसमासेकनेतयापापरिस्थाः त्रिपदेतु
समासेकनेसमनसहरिदिनरूपोः तस्यतदेकनेसतिमहाराण्यपहारः समासहेतुत्वेनातराज्ञःस्यात्नयायार्थत्वात्तादिपदान्नासहरेतरात्तः अन्यत्राद्वेत्त

कौ

पाणांसमप्रानेकत्वेप्रधानार्थाभिधायित्वात्समाहारकल्पेपि पप्रसंगसंबंधाभावात्समानत्वंविशेषणविशेष्यत्वंचनास्तीतिसमासोनस्यात्तत्रतस्य
त्वेनस्यात्समाहारद्विगोरुत्पत्तिरेकसमासेपिरत्नपुरुषस्येवसभवतीति। पद्मापायीत्ययतःपुरुषोरेवरत्नसेवत्रासमासमासोनेतवविरेतिमा
वःपवतिपरेति त्रितत्वमनपेक्षमाणोपिपाणपरेतापत्तिमहत्त्वशब्दःसमासेतत्वेनत्रिगुणेनसमासः।कस्यकस्यादिति सामान्यनिर्देशःपरद्वय
त्मकस्यपरत्वपाणम्कस्यचसमुदायस्यपरत्वोनार्थः बहुत्वोकस्मात्रभवतीति द्वयोर्विशिनापेक्षणाकर्मत्वेत्रिनेनसमासप्रार्थेद्वयोरर्थलिंकमुखे
त्वाकर्मत्वेनद्वयोरपहत्वोर्विशिनेनसमासप्रार्थप्रवर्तितिभावः।पुष्पपेतिचत्वेनरूपि संख्यापामिवर्तितत्वात्तरेकसेवस्तुवेनसेकेनप्रवृत्तेनेनसमास
तत्वोबहून्नानभवतीत्यर्थः पथापक्षतापनेनेतस्मैकस्यपक्षोरुपाराताभावतत्वेपहापिबहुवचनोपेति।पथापात्यरुणात्वहेनव्यवरतिमर्थंसमासे
णस्यद्वत्वेपातिवेचतत्वेहापिबहूनांसमासेनभाव्यमितिभावः त्याकृतितिमिति एकैकसंख्याक्रौनातिनिमित्तस्यपाभिधानसंज्ञावातेत्तरेत
पथायातिपरिकमनुरायमाघातिपरिकनानतोविभक्तीनामनुत्पत्तिः तथापुत्वेनमनुरायस्यत्रितेनसमासाभावः पत्सपस्यपुवेनतमनुरायम
चर्मविरुक्तौत्वेसमप्रधानेनतार्युगमनाचेष्णतिपरिकल्पनापवपोत्तुपुवेनपो एधाएनतापाएकत्वसंख्यापापिवृत्तत्वात्तमास्यएसमनुरायसमनुद्र
नेनेषामाख्यातिकोतरपवमवतीतिप्राख्याणोनुहतत्वारसारोतिपेतेसेत्रतविवृत्पत्तेनापेत्तसमसमर्थंपवतीतिस्तापोपंदृशोत्कृपसमर्तनीयमहूपरेतत्वु
धानार्थाभिधायिनामसमर्थविशेषणाविनापरेतमस्यमासाभ्यमितिकस्यसेकसेकस्याधाधाप्पसेकार्थाभावश्चमात्तरत्वएकवचनमेनरेतिसमतावो

गाप्र-
२

६

रपति।वरिसापेत्तपितिंभवतिरेवेतिंप्राधान्यारेत्वानेकेतोपकारस्केणोपकार्पत्वाविशेषात्सामार्प्यविपेगरहतिलिंगरर्शनाच्चसमुरायापेक्षेति।पुरु
कल्पारिनामनुपपन्नमितेत्यमितिरेकैरेवरत्नसेतिपक्षौत्ययवहाराकस्त्ररेवरत्नसमनुरायेनसंबंधरतिसामर्थ्यारेवपत्रुषपिविशेषणंसप्तरति
नतुकेसमुरायेनसंबंधोपेपोगुरकृत्वारिनातस्यत्वापवपत्तोतेपिपुत्रनेनेनहत्वासहेति किंमोरत्नरतिकिंपाणालीनोकिंकत्वपानोत्यपाकृशा
लीनामन्येपोपोरत्नरतिपश्चः सरस्वारकमिति ज्ञापणीपानांसकृतामारकमित्यर्थः।कृतोभवातिति कस्मात्कारलिपुत्राहृत्वानागतस्यार्थः।
पेनेकत्वासारलिपुत्रस्यतरवपत्रानेवाप्रश्नः पुत्रोपपदेतोःपावावितितहितरत्रिर्नयातोति हरचापोति समुरायसंबंधेसतिसामीप्यारेरपि
प्रतिपत्तिप्रसंगरत्यर्थः वेपेति गर्वपेक्षात्रपर्थातिवेयिशरत्वावात्यार्थत्वपेक्षापाहत्वावप्युहानात्वसेवहरितिःपुत्रंचसंबंधिशरःसापे
होतिसंबंधःप्रधानेत्सार्थवत्वात्प्रवेक्षासहत्वावतिहीपतरति पुत्रपत्नेति नतोनवृत्तयंसापेक्षमसमर्थंभवतीतितावतिकेत्यसामर्थ्य
पथासर्वैःकालकमितिपत्नयभवतिसमासाताविकणामसमर्थवरितिवकात्तएवंप्रास्त्रणासबंधःकोतोत्सवापिनपात्तसरवाहहति
लरिकस्मारिति पविशेषणानापिति।हरितिर्नतिनवचनात्पत्वारिपवत्सेनरर्वोकात्तुसारोणापपविप्रापस्पोत्कः चवक्रत्यविति स्यापसिद्ध
त्वात्तेरहणात्तार्यत्रेतिवाकेनाभिधानेनासेसमासः स्यारप्रमाणमत्समानापेदकृत्यापःप्रहत्कपश्चितरतिपःकपश्चिनःसमहत्कर्मके
होतीत्यारिपतीयतेकिपात्विशेषणंवापहत्त्यवतीपनेनतुकपविशेषणंनत्रुपरतितोकेपपुत्रस्यमानसमासाद्युत्तमसाद्युत्तवक्रियापेतेगो

समस्या:

७

कौ० २ गाथ्यादिशाश्वतं महत्कष्टश्रितस्तस्य पंतु महत्कष्टंश्रितस्सेन हामार्थिनैव सपक्षं तेषषु नामानं वेरम व्याख्यानं श्रुतौ नात्र समासो भविष्यतीत्यर्थः

४ स्मपालोगुणकरा ति गोमादिवरस्तापुर्वाप्रमन्नापिमतोकेषषुत्यतेनसमासनिमन्मर्थग्रहणोमाशुलेषावेतनलनिहत्यार्थतेत्रदित्यर्थः

किंचिरकर्णीणीमापमहापाणोगपारस्तुष्णहमिसेनेपर्थंपुएतेनन्तमालाः अहसंपेपरपानीनित्यर्थकर्मिकपारपितिक्रियपानत्न्ः संवंधोनतु

नर्थस्यपामत्रपेसमामर्थं अपुनर्गपारति पुनर्गेगपारणिमाकेनतनोवंधोनतुपुनः शराधैन श्वाशाहभोनीति पुनिनान्त्संवंधोनथाहेत

श्राहभोजन्तनिषेवावगमात् अनपुंसकमेतिसमस्तप्रतिषेधपत्तेः पंथमसमर्थसमासः असमर्थनत्समासानोकेषांचित्साकत्वनापना

पात्नपुंसकमेतिसमस्तप्रतिषेधश्राश्रीपत्ते· पर्युदासेपिस्वनकश्चिदोषः· नरेवंसमर्थग्रहणोक्रियमाणेविध्यर्थमेषांवचनेकर्त्तव्यंदे

वाक्रियमाणेनियमार्थमविष्यतीत्यर्थः· एतेनैवेति· अपरमाधिसेकवचनेकृते· एतेषांचतुरन्ताहउव वनग्रसंग· असमर्थसमासोपि

क्रियापाश्रभयोः सत्रिपातादेकार्थीभावसद्भावकोस्सेव अधक्रियमाणेपीति अनुवधवोधनार्थंकरणे अप्रूपगमस्मानत्स्यर्थः किं

समर्थनामेति यथपिरर्थमेकार्थीभावोवासामर्थ्यमिसाधकंतथाप्यत्रहिवारण्यानेनसम एतन्निहेनत्पूर्वंचव्यवहारः कृतः इथग

र्थानामिति एकार्थीभावेनावत्मामर्थ्यमर्थाप्रतिपत्तिस्तुत्सपेहालहाणेरर्थोविध्यतिरथगर्थीवेषाप्रतानोनामितिथगर्थानिपरातिवि गम०

वोहितः पृथगर्थस्यत्रान्नपुरोनार्थमेवावरेपृथगर्थारोपितुकपार्थमेवहत्ताग्नुपनगुथगर्थस्यत्रकहगरोपितुकपार्थमेवावरेपरनिहेपो ४

काथीभावोभवति श्रुवकाण्यपवायपदार्थोविसः अपरस्यार्थः पार्थमवतीतितत्रूपेतपेकार्थीभावरुत्यतेषांमहरकवरविभागापन्नानानन्यपेक्षाहांताले

नत्तिाविपवावर्तीनरतर्थकालतथापिनाहश्यात्रनाथन्यसामर्थ्यपरानामाश्रितस्थगर्थानामेकार्थीभावरूकतंसमर्थवचनमिति समर्थग्रहण

वाप्परस्यार्थः कर्मधारिणे अपुनरिति हथगर्थानामेकार्थीभावविकल्पोरेक स्मिन्निविषयेनमंभवतीतिमात्रः गीतः पृथगर्थादिति एतदस्यनेनपरेन

गतार्थोनियमनमेवंव्यवच्छेदेनसंबंधोनिवेदार्थभावसमाप्तोनिधीयमेपुनदधरस्यनेनपृथगर्थः सतिहोविधीयमानत्वान्नान्योन्यमाप्तोविधी

पतेरतोनमेरायनिवर्त्तनान्नरविद्धानसापिनिवेधसाम्भावाथीनिवर्तनेतेवचनान्मानविकीनिहाभिः सुषोवानुशानिपरिकर्पाशानिचाहेण

चाव्याप्तेनपरापत्कृणासिदूपे क्रियध्यानरति एवंहितावेपरत्नोरधगार्थंसमानपदेकएववििविहीर्थानप्रतीपेतरहतेनैवपहृद्यमात्रम

तीतोसातेकार्थीभावः पतत्करहत्रिसाध्यपोरेकएवार्थः· एतीपतेतरासामर्थ्यमेरेपितापितापिप्तुमहत्तिवाभेरथगर्थत्वेपिपरानामाकां

क्षापोपमन्तावशाहदिपगविशेष्यभावाहिप्रिपरार्थश्रीति· वस्राववपिविहिहएवार्थोपानपृथकपशहोपाषपमिधीपतेरतिकृतोसमासमपते

नेबेनावनाहविवावपोकार्थंनापयावास्मलानोरानेमोनतेनोशतेनवासणाभोसंतानितिमस्यपिकापस्यामेरेरथार्थोभिधतेनचेहाधीर

र्थः शुबनोपरनिएकार्थीभावाभावकृतोपिविहिषएकार्थीभावकृतरस्यप्योभमिधानामविधानाभ्यांक्रियाभिनिर्हत्तोपराथीनांकारणा

नानपथावर्थकतेमृपभवत्त्वर्थोकृतेनतुश्रे समितिवोध्यतेनवनात·पृथगर्थनिवाचोमेराविष्टानसमस्तंवचसपप्रमाणपिपितनाहिनाविमनन्ययान

कै॰ स्पश्च स्पापपित्नु मप्रश्च मासाना लिनपु पोलो पः समासेनु भेरनिरुष्मोजराश्चपमनं बस्पो प्रमात्वा भविकीलुपोनिश्चलिन्निलित्तष्वत्पकोनाप्वन
५ नापनेनेरे ह्रेमुणोनानामावाऽवोत्रर्पीस्पमावावाबानेमानेवाकासमासपोः स्पवबालभपिमस्त्रर्थ भेदेह खं नाकेदार्पानानः पुरुषोरेसस्न लिनिप
सनिनरुष्टरे वंदस्त्ररसत्रपरमश्रोपरंत्नासपानि हेतुमत्नाकानान् श्रपोद्भपिनिवाको निपनपोवर्पणिवर्पणपुरानां नरपोगः समासेनुलिपनपोर्वापर्यः
मवार्थीभेरनिर्वेषनः पथ्याकर्ता रुलिपपीकम्पीकंकरलिन मपस्पते हीस्पाविनिश्चर्वने देशे भेरो रुस्पनेपथ्या रेवररजापम्पानेनिन रूपेरेन द
स्पनेपथ्या पररुरिनि स्वत्राना पुरुष रुलिद्वे स्वपिपेरे तिम्तोणाकरोत्राजपरपरलिसमामंनोरोनः वावनिकानी निश्चनेनेवं मुत्तानामन्वासा
नाम स्वभिघाना न्नानुमानेमुक्तो पारिकमर्थ भेरससस्वर्थः पथ्यापपः परोगरपलोस्पनविवापिविमक्तपाकर्तृकर्मप्रपत्तीनिजं वनिपेषकमानिपरिका
र्थरुदेनेनपाणनपरुपरस्पत्रमसेनार्थभेरामपरमेवसंबंधमभिरस्पान् श्चर्यभेरे स्वबलोपोरुः पथ्यावर्णमुलोगोपुरररुलिनस्वारुमोव
पिपुषोणानिपमोहस्पने स्वनारी स्वार्थोनानपपुत्रः पुत्रनानः वाक्येषपपोगनिपमः ध्वजस्वरविरास्वेलिनाहिमवनिपुस्वरिरस्त्रध्वजः लिप्तकस्वर्पव
वाक्येपिरपपनेनी लोपनपरस्पुमा रूपस्वलिनिस्वर्थ भेरेस्वस्पभेरः कर्तनेवं स्वतंनेवंरुलिस्त्रनस्वनेवे पणपसनवेवानस्वपणपरिस्पत्रस्पः संख्याविदोपर
लिवोके उपमननेनपरानिविभ्रमर्था निधापिना तं ख्याविदोपपुत्रं स्वार्थपुत्रलिवारपं निनमानिनरुतर्जनस्वार्थप्रधानार्थमभिरकमी सभेरेकल्प राम॰
संख्यामवागमपनिभिसाविदोपाणामविभागेनावस्थानमभेरेकतसंख्या पथ्याकूपथोमधिस्माः सर्वमधुमाहिसतारूपः स्वविभागेनवर्तनेतान ५

स्वं नारप्त्री विदुरिति पथ्यवापो स्पकविदोषं संख्या नामान्यमभेरेकत्वसंख्यानरुकं भेरानां वापमित्पाणाम्तेष्वान्यामनपवाविदोषः स्वापाणामानिभागम्प
भेराभावे हे स्वत्ने स्वगनीनविदोषाण पथ्यारूपेणरूपवानेस्वापनेन स्वकारि भेररूपकापरानरुलिकविलेमस्वाविदोषाणि स्वलिपर्वलिपपाहि
नः पत्रपत्रस्पारोपानिपरि कार्यरुवसंख्याविदोषः नाकोनोनामकोनरसत्रारेष्त्रा पिस्पपुमे कर्ताशर्पकमिलिमानिपरिकर्त्रमिहोपसेवपरि
मापाणमोपारानारेकलावणमः मध्यामामन्नौनरलिनिवि शिपकोलावणमापपमो णारेकमावणानिरेवमनत्रापिमकाणतोणमेस्वाभेरा वसानोरुप
भः नेरमालिवादिनिनुकाविभक्तेलिवलिनरारिसर्थः कर्तृवे लिपहविदामानेर्थनुकमावार्थवार्थपपितृनरर्थमाभावासनरवपारारुपनि
हलिमेवात्नुणमनरसर्थः कर्तेतनिपस्माप पिविनार्थनिपारसापरुद्धपपोगावार्थरुपमिनिस्वर्थस्वावरसर्थः परुषं कंभवतिलेस्याविदोषारि
पक्ववनपनिपारनेवाप्वावांपगुमनेस्वमरानुवृत्तिः वोधवारलिमोपवर्पः कुकुटउक्तनेएकसांगविवहपोवंदूपवापश्चरलिमसर्वासावविदोषेपो
वानेनानी वेरेवदूत्ववकनमिनिसमिगनसंख्याभेरानवगतिः सरिसुखलिगनेवदूवत्नीपेननमरापश्च पमेसवदूवचनेत्तिपेनमरानुससपिनदूवच
नेषलिवदू तंनमतीपनेनरानाससर्थवदूवचनमिसमुपगप्नेवर्षानुसरंहगोपः स्वत्रापेक्षमिपिविकमना ववपववदूनापेहोवदूवचनोनीव
पांपराहोवर्तनेनलवचनमनुवदूलखनीयोनेरसत्रापमेरेकतमपनापनेनस्वकपेकमिवदूलमिस्वानुपुक्तिगविशेषसापिकविद्दूत्नावुधानेकमा
रपुत्ररस्पारोकविस्मागःकुकुटरोरस्नापावासमिविवाकेपिनासंनरलिरुलिपपेलिणविदोषापवितवाहे स्पकेनाणस्पनामसिनिस्त्राश्चुमकंवलरुलि

६ यद्यप्यत्र स्वात्रिर्थपतत्स्या पिशरूपस्वरूपमात्रस्थित्वाभावस्तैतंप्रमेतत्पत्वात्प्रिमाजिन्नत्वाभेदः संवृद्धिपर्यीसमानपो ऽनिरुपितत्वात्स्यात् तंस्वसरस्वाशैतत्रापि
पक्षाणारित्वरूपत्वपर्यानेत्यनेन गतं वैयत्नतत्तोहमारित्वाभिमानत्वंजोरा नः एकार्थीभावे समिभेरतिर्वचनात्वंत्वे श्रीभिधानिमिमंकोनिरूवत्ता
नेत्कनैविशेषोः प्यक्तामिधानमुच्यते स्थोपीति व्यभिचाराणन्स्वपिराह मुख्लो पाद्यपेत्स्यामात्रशेषार्थः। अहसेति राजा लक्षार्थे स्वभस्केतः प
रोनार्थं मनप्रतिपत्तौ सबके पोगपत्ता हिते प्रथमं वंचमनजमवविशेषनेतेषु प्रकरणेनेत्यश्रवणार्थं मर्थेनितं प्रसाद पमतीस्येपो प्यत्ना हित्वेप्रतिनन्ना सं वध्या
ते सोपीति स्वस्यापि नाम पोगरूपनेवाकोपरार्थेनो भित्वनादैरनिर्वचनसप्र च प्रधानतापवाराः प्रयत्नेनैक्यो नु समाहत्य त्रांणोकार्थं यमाश भी वा
वेरस्यनित्यत्वेनालयोस्यार्थाभावाद्यौनकस्यापि च शास्यनिर्वाच्यैः अर्थोतभिस्थिति अर्थमावः परिवाव निकमर्थामिधानेनेतराः सस्यक्कार्या
मव्यवार्थे दहविधानात्। देनैव पार्थे व्याक्रमातुम्यानपो गोः यथापि दत्वात्रानुमानपेकार्थीभावसत्वाभाविकेत्तु वाचारस्वादिरार्थेति देवोनर्थकं
चार्थानारेशनारितेयचतुर विचतुरोत्वारित्वि विधिमिति भावः आदिशविति पहसाविशारमन्तलक्षणेवृक्षमानते शब्दस्यवेषानपरमाराशैपन्ते शासमेरेनवा
थीरेशन्नेमम्ये मुवेतपनेकमम्परार्थेवमे नेत्तवबद्धची हिसंमतामिति एव ममन्नत्वापि वाक्यमेरो दर्शनीपः परानुलोकक्ष मिहार्थानुवारेणम्ब हुत्री हि संज्ञा।
विधीयनेपरस्पपरार्थेने वं तत्रैनेन बहुव्रीहिसंज्ञामितितराणार्थारेशनेनापि वाक्यमेदः अर्थे वा भवितिविद्यतानामिति निब्भमिति विज्ञा ष्टुस्त स्वपरिक्रमणा राम
रस्यतोम्बनरस्यां यहणा त्रुवमेनानान्तिकेनैवकर्मसंज्ञाविधानान्सप्तमीकृतावनेरेवविभाष्यकारवचने तिंगतदिकम्पणेकृपरनिक्तेोजसाणाक्तो ६

पारीयनेहम्वरस्तिणमात्रेयहणस्य त्रयरस्वत्याप्यर्थं वंदमसोनलक्षणेनेननिर्दिश्यते किं पुनरितिंबहुतिपस्पबोधरेशाबहवनुवाक्यभेदेनार्थारेश
नमितिभावः। अथर्थममितिलघुराशेलाघवेवर्णनेलाघवार्थमर्थानारित्यंते अन्यथा गौरवमनवस्था च माभूनिति चाहुपरिवार्थेवतेनैकं
नवहुँहुमतमितिवाक्यभेदेनार्थारेशनेकिमनेनेतेवपर स्वयसमानः पुनत्वार्थलताचार्यपणवद्ध येप्यात्समाहारद्वन्द्वेनरेपोणेष्विति नन्वकं
समाहारः कारनेनरेपोगरतिनपूर्वमपि च वचनयोलनयोर्गोरवं वात्रयस्तेत्यनेभ्वरंति स्वत्वाम थ्योरितनानुस्यमतिपादनापवार्थारेश
नस्मिन्वोनवत्याभिपत्रः परस्पराभिवेपिरयन्यपत्तताः कोटीति स्वनेकार्थलारितिभावः नत्रधानत्वामनेकार्थानेकर्दुर्गरर्दकोणापा
पन्वितिनियमार्थारेवकाणाहितायनेनानिपरिकानाप्रपिपक्ष्ये श्वितिनियोगरर्थानातारणमिति नियमेनुपूरूपसे व्यापारः प्रत्ययानोनुहमस्यकोव
श्चैनेवोप्यहतिवचलक्षणां भानेनिपानानामनेकार्थत्वेनाव विवक्षार्थस्यपोगे पुरुषानत्वात् अत्रैतन्मतव्यमिति कस्यचिद्विरेवार्थो निर्दिश्यते
नास्यत्तुमेवेधात्यतीतिमेवनीतिन्याक्ष वचनीतिरेकत्वारित्वपूर्णोपूत्स्यारपो विधीयतेगुणोस्य उत्तानस्याशेपाश्विणधापवाणणपाभिस्मा
नः वयपाग्युष्करति गुणमात्राभिधानेगुणिनस्पशस्तेपरत्यर्थः तथा परस्परपर्षविधीयमानेनासमर्थ्यादरपश्यवनः प्रकरणार्थस्यशेपात्रिंशदेशः
सिधाति विषयरति यथागुणः शुक्लरति गुणेन गुणिनपात्रव्यात्वेपोन गुणिनिवेशेपवएवं तत्रः सततरस्य चापिरूपकाना धाराहरणमात्रेअतीव
नपरितोकारर्थविधाराणनाश्रीयतेनार्थविधाविभरणयतिपक्षतिनिर्दिश्यतेनार्थः नराहतारपोद्यमानामिधीयतेः स्फारितिमकारणधावंविशे

हे॰
८

पतंचस्यपोनस्यानंभवतिसंतस्मादहव्यवस्थारेवगराधेसंवंधस्कसत्ति(त्रिकुत्तापिसुक्किनद्यारेहव्येसर्थःतेयांनपर्यानितत्तांपंतरहितात्र्यर्गोस्तर्दे
रेवनारिशहानामर्थाःपत्नहापाक्षिपत्नारिर्नमानतापंतेनकोपांकपमर्थापितेवोत्रितिसर्थःतेचितिपव्यवस्थानुतिस्यापर्थीविज्ञापनापव
त्र्यहितिनिकोर्णाति पर्यपेतेत्र्यवहारवेशारथ्यागमंतेनयाबारे(पीतिभावःचाहन्चितिसावुमाधुमेकपत्रिगापपत्वास्त्रांपमानाक्तिनोकस्य
वहारवृगनार्थानाव्यात्रेश्रपीनन्नविसर्थः।वचवनानर्थकंवेति इहव्यपेतापांसमानोनभवतिएकार्थीभावेवाकेनेतिविविक्तविपयता
स्तपोर्थोप्यनाथकभावोनभविष्यतीतिनार्थाविकल्पेनएकार्थीभावविकल्पनात चवसतापारनिष्कार्थीभावेविश्वगृतिस्येवमनेननु
वित्रागावहस्येवतथाशनपृकपहतीष्यनेनगुणतःगुहपहतिएकपघेपेकसर्पमेकविमक्तिकंत्वनर्वरैकार्थीभावेरप्यनरसर्थःचवे
तिकार्यशहरिकावाक्यारेवविकल्पेनहितिनिष्याधुपमप्पमानाःकिंचहेनेनंत्हणंकुर्वतीतिपक्षःनैयपरिकाल्पहनिवाकोनिसेविविक्तवि
पयेमन्यंते पूर्वार्थीप्रिस्तानमिति पपमगृहस्यपोर्थःतस्यामिवानेहहेतोणप्रत्यमहतितिसर्थःपथ्यागतेपुनपहस्यगतहेनन्वावाव
स्थापामनुकःगुहपार्थामिवीयते चृषधेनेयामिति विसयहरस्वादिपतेगुणजगुहपारीतिवास्पविस्पपरमहणस्यपवादित्र्यर्णावृहनर्थकोप
लभ्यमानावपवादितवतोतिसमवानेवकंबस्पमस्यपक्षिपात्रपेणत्वाव्यावर्तते।महतिपहतिर्नार्थपसंभागनहन्वाव्यांपुहव्यमानस्पेतिभाग
जपारोपारानमनर्थकमितिचेत्पर्पापतेचुहपागनपुहव्यहहुपोर्पाचपावस्कपहपोतिवसारिस्परोपःहिवचनेनमापोनीतिमनन्सापोवाविनिप॰८

पाजनहन्याथेतिनहिहार्थमनहनःतेनार्थेनवर्गीकृतमपार्थीनरेपारानेपहेतोबकंपुनातिवपाजस्यार्थमस्यागमागमानत्र्यपितेवेत्पमस्यापारंभकमितिप
गर्थहत्रिमारेवाबंबेवरपंजमाह चेहागनकर्माणीति पहागतानेताहस्यारोनिपयपतेनरानकंकमेनहाति कारकमावेति स्वागमात्रमपिसंसापनहन्याथे
हत्कायेनेनुम्नर्यस्मानासागःपूर्वपक्षागपनसीपहानाम्नवेचावहन्याथसोप्योपकापमेपारनारसपारनमवेवयुपोननाप्रावानसमस्पाहिसर्थः हिकितिनिले
पंभारिवर्मसानस्पागणनकमेवत्रस्पविशिष्टेनेसर्थःनगपमर्थहति चाकेपिगानार्थपस्यविशेषपगनारसकजमपहवोविशेषपहतिचेनवाकेसविशेषण
सवेवहमतिपत्रोसामर्थ्यविपातःहन्यागुपसर्ततीचवेनेनसार्थेनसमानार्थतपक्षागहन्मविशेषणगपेनिपेत्रोसामर्थ्याहाति उत्तपारीति पनपहःसार्थतिवि
त्रपुरुषार्थविशेषणवापनाधनहाति ववतविधिविशेषपहर्थानेनिवर्ततेनेपुहुपेपथाःप्रिसंवेधतनिनपाकननहपारिनिवृत्तिर्थेदेःप्रिसंपेपोनिन
त्रपिनभुवतीसर्थः विशेषणामिति विशेषःपुहपगतेनाभविष्यतीसर्थः।प्रतिकापूरहति चपारानपारीहेगपापगतिर्मितिभावः त्रेनोकिपहति
पहिवहंतोभेरसमर्गेनिसानेनराजानमर्थमेवसमानाजनरानपकजानमापर्थसेसर्थःभवभेरःसंसर्गविनाभाविनारहनुपीपमानमसर्गःसामर्थ्यमस
र्गोनाभेराविनाभावानुमेपभेरःउभौवापोनपपेनाम्रीपणार्णोसामपर्थमितिसर्थःसर्वेषुसमितिपतहनिपमासेवेसिमावस्पारेगगनःसर्वःसामीनिप
रापूपसमपारनेत्र्यभमानाणानेरुपावगतेनरपेहपेनहुत्र्याने अन्नयापुहपरस्पेकैःसोतिपुनिपभिःप्याजनुलापिमाचोलेपःजनभेरपहेगतौपुहपे
स्याम्यतेप्योनिवर्त्यस्यार्थेनहाति॰गुहपहनतनहर्पिसार्थसंसानेप्योनिवर्तेपगितानानेनतनगुहकरकापेसमवनुगानार्थमनिहतिःअकृतकार्यस्य

कौ॰
८

निरंशोहमिस्तनस्यात्॥ एवं संसर्गः पिपो स्यं। अपपूतरित्यत्र पश्चिमन्(?)एणात्र लक्षितरस्यार्थः। पूर्व्वं पूर्व्वमिति। स्वपर्थमतः हृ अनेन वशीकृतस्यार्थो जोपादापि
नमपूर्त्तमित्यर्थः। संबन्धापेति हर्वचरैः विकविहितपदकार्य्यः कश्चिरेनेकार्थरस्यार्थः कस्मारति एकत्वाद्विभक्तावुणाप्रधानभूतस्यार्थं स्यस्यापि
पारपित्रुमवाक्यस्यारिति निश्चयः। प्रथमामापारति प्रधानानुविधाविनाकृत्यानंप्रधानविभक्तिः प्रथमाप्रगोपिपत्रनिपतत्वेविनाय्वः प्रथमामात्मर्थ
रति प्रथमाद्विवचनेत्र्यपमाने संबंधार्थपत्यपाहूणाप्रधानभावएकवचनप्रतीयेत षष्ठ्यान्तर्हीति। संबंधस्यप्रत्यापतानात्मवोधपाधिष्ठानत्वात्
चपद्यीति यत्रियद्वीहिवचनेस्यात्तरा हूकोः पिनमकतत्वानं संबंधत्वनापे तपासंबंधः प्रतीयेत अभिहितरति। कश्चिरर्थोः अभिहितोः पिनांतर्भे तो
पद्याणतरतिप ध्यानंवधो अभिहितेन कश्चिरेनतर्भवेयाः। कश्चिरेतर्भतोनाभिहितोपथ्याणत्र मत्वरतिमूढपेणानामात्मस्यपदर्थोः तर्भे
वतिन्याभिधीयते। तथाकश्चिरर्थोः अभिहितोः तर्भतोपथ्यापचनीतिकश्चिदभिहितोपूणमा वारेतर्भतोनत्वमात्मपरिकार्थोः मित्रपमुपात्रेनतर्भ
वेधोः अभिहितोः तर्भतः मात्रिपरिकार्थः संपत्तरतिकृतिरिकाधावात्प्रथमाद्विवचनेप्राप्नोति प्रधानत्वेति रहतत्पूरुषप्रहरः। संधानाद्विभक्तौ
तस्यतेनतसंख्यानेनाव पदार्थोपकृतएकत्वसंख्या प्रवृत्तोद्विविधोर्थः प्रतिपाद्यतरतितरा प्रथमैकवचनेपदर्त्रेतेनगुणप्रधानत्वावपदवसंख्याप्रथमैकवचनमित्यर्थः
द्विवचनमित्यर्थः बहुत्वेति अपेक्षतात्रतात्मसर्थेनोदिकार्थाभावस्याङ्गः। कापूतरीति। एकमर्थद्विगुणाभावाचुइरपोः परस्परमपेक्षमानं एपा
पवतीनिश्चयः अर्थवोरिति। प्रमाणतालामपेक्षामर्थेतिमाणेष्यपाशः संक्षिप्तेत। स्वमापमितिवशात्रिकिंपातिमितेप्रतः ह्यस्यपपात्रपेत। चतूतस्य ८

१६

१८

ति। पुनरपणमत्रियतादित्रिमितः स्वतोस्यारतः किंपाकाककपोरिति। काककरकेनात्रवातस्माद्यानन्तरत्वमनुन्नतेकिंपाकाककपोतमितंबंधनिमि
त्तत्वाद्धक्तिवाभिमतंबंधतिनकर्मत्राक्षेर्वाचिकाद्विनीवित्यर्थः अथवाकाककराहेनन्यक्तिवोन्यतेराकेर्वाविकाद्विनीपामामर्थ्याक्तिपाको
रकनेवंधस्मात्मवृणमानस्यवाचिकेस्यत्के अपपद्येवेति पप्रस्मात्प्रत्याद्विविधस्याविमापर्थ्यस्मत्रत्प्रपनराप्रक्तापक्तविनाणपूको
नान्यथेतिमत्रः। निवोपसर्गेरति नेनमस्पद्स्यवाचिनार्थद्वेनसामर्थ्येनोपपद्यतरतिमहारोपारेनायोप्यक्तिपाहिप्रतरस्यार्थः सं
गतार्थमत्स्यार्थमितिकृत्यार्थवात्रनिर्देशः। संप्रेक्षितार्थंसंबद्धार्थमितिपर्यायनिर्देशः। अतिसंधानलेखेति त्यचारितिमित्रः संसेपोत्मनिव
गः। एवंजातीयकेष्विति अपेक्षात्रुक्तेष्वित्यर्थः। अभिन्नरति मसामपेक्षानोविषारिकृतापेक्षापात्संबंधत्वरत्यरर्थनारित्यर्थः। अथैनमिति
ति यदिरत्नावेकार्थोभावेनाप्युपगम्यतेतरावासवर्णत्वमविर्रोवोपमतंनविरोपणारीनोपसंगात्मरभावोनवचनेनर्भनिपाद्योवाचनेचकर्तं २
संमत्मानार्थस्पवाक्यमानिरित्यर्थः तदेवंशत्स्पस्माभाविकंतत्पकराचित्रिमरशनाश्रपतोनात्मगम्यतेकराचिरकेववीक्षतार्थकार्यदर्शना
अपणोनकार्यपनुवरवीवाक्यावमीवचनेनप्रतिपाद्यारतिमोरसपमानः। तथाहिनिक्तोरोविगोरिधोपनयरोगुरधानाःकेशाचरःसुवर्णालंका
रोदिरश्नाःसन्नपर्णोगोरथरस्तारिपक्कानपूतपरणीमित्रमंघानकिंकात्मस्यपपतोपवीस्मातानिविशेषाभिधापिनेवचनप्रतिपादयानि
स्यर्थजेनेकार्थीभावकृतप्रवांपविशेषरतिनर्क्तिंविश्यतिपारनीयंचंवंध्यपेक्षामात्मर्थोरोदामपिधापेशनीवमर्थधारोपमानात्तुरादति। तथन

१७

श्रीः

२ नाकाकारितिनानार्थः प्रयुज्यमानवचनत्वेनभिन्ना याः क्रियास्तासांकारकं तन्नानाकारकं। प्रत्ययार्थंपरत्वेनागतेनैवनिर्देशो। निक्रियायाः कर्तानतु
निक्रियायाः तथानानाभिन्नप्रत्ययात्कारकं प्रत्ययान्तरविनानाकारकं। प्रत्ययार्थोरनेनप्रत्ययार्थस्यविशिष्यनिरस्तत्वं चोलवेत्सनत्वाकारकत्वेननोपपन्नं ननुः पवि
तत्मात्नुत्तरत्वप्रत्ययस्यारेणैवनभवति। कारिणुपचारेननभविष्यतीतिपाठः। उरेनप्रत्ययनिक्रियायामिकारकत्वेननतुभवतिक्रियायामितिनानाका
रकत्वमित्रक्रियायेत्यनाकाकारकत्वम् अतिरेकस्येति अनेनेतिपदेन रंरस्यहाणोकारणत्वेननिर्देशात्। अस्योरनस्येति। तत्राभिभावस्यनाविनः
अनितपारनारित्यर्थः। नैनैवानत्वेति। ननस्यरंरस्यहारणेपतिकारकत्वात्वाजिनानाकारकत्वमितिप्रश्नः। अपरंरेः लीतिपत्राम्यांक्रियापरं
नस्यपतेनचैनतेणत्वादत्वातिक्रियेवभवतीयते। ननोनिक्रियायांरंरस्यकर्तृभावादवस्येवनानाकारकत्वमित्यर्थः करेववरन्तरति परावरव्यः
पुरुषयोःहस्यात्मनेवतिनतरेनेयश्चोत्रोपलिप्तीति परास्येनिपतिनावत्ताकर्त्तृत्वराविदित्विरवत्ताधिकारणेनेनरेवरत्रः पतिपायुंते प्रयपरंन
प्रनेकमिन्नवंधिनिचिवत्विनरत्यर्थः। ननुणोत्तापिप्रमापर्यायप्रपुरुषयाभ्यापपितत्रयुगपदोवं दत्तपुरुषयोमानुत्नः प्रवंनातनुरुषः पश्चात्दं
दः। विप्रतिपेधामावात्चनपरत्वेनव्यवस्थाभितनप्रपुरायविपयमात्मनेताइपयतत्रपदानित्यरुषवेसतिगोनातहितनतुकीतिरपुमासोनि। अर्थं
प्रमिपतेगनगवायपुरुषपारस्तुत्यमाने प्रपुरुषयोगत्ताभिमंवन्धोनभवतीयते अमर्थनगणं चेतिशक्तत्राणामित्यर्थः हंसोत्यापुनत्वेति राम
प्रथमाप्राप्तिपरिकाथप्रमाचेविधीयमानानकिंचिदाप्रवत्वेपतुतेनपदं तुनावायमेवंवध्यपेत्रताहादिंगानतचांतगमप्रथमानिमित्तः प्रवंद्वदी २

भवतिप्रमितिहंवहिंगमंनतंगदतिइंदेकर्तृस्येयष्ठीप्रमासत्वमितिष्मात। स्थापुनरवंयरति। स्थानेपुतिपत्रयोपेयस्यात्मनराययते। एतानीति। तुल्य
तानीयलंप्यापेकापामेकावेवपत्यासंत्वेकाणमित्यर्थः। अपुरायसामर्थ्यादिति सपुरायदं द्वांश्चभिलातविशेषणत्वेनोपात्तरतितेनेनए
तः सामर्थ्येनाव्यपदेनेत्यर्थः अपराणेहेति। अत्रपतेनपुरायसामर्थ्यसमर्थनातेहेतुः सपुरायसंवेधेवाव्यवन्मापनुमीयमानः संवंधोलीति
तरपेतःअव्ययस्यपः। अस्मिन्नतरति। एकस्मिन्नाधेहेतुदपोपारानेविकल्पोभवतिरत्नस्यत्रासो हेतुः। एतेनेति। मापेतत्वेनासामर्थ्याद्वा
२ तेगवासमासोनभवतीत्यस्यार्थस्यवाशरूःयतिपारकः। आख्यातमिति। नानाकारकाद्विधानादितिसूत्रेपक्वविध्यरत्रयेवमनानेवाकिं
निपातस्पुत्कारस्मरारेणावरसंनेनचलौकिकवाक्यग्रहणमिति धार्थवाक्यवाक्यांगपदरितिनिवाथीपतेपयाह
पतैनंपवेपुत्रंश्वक्रुधाहूतुम्यवापेषीतिआख्यातमितितिचेकत्वंविवक्षनेनतणविधानसामर्थ्यात्तेनपाचनिहूतिरः स्यचवस्यनेनिहूप
निषेधानेर्थकं वसमानवाक्याधिकारादिति भवतिपचतीत्यादेः समपिमाध्यमावनभावेत्याख्यातयोहिनसमानवाक्यत्वाभावात्रिधा
तापसमानंनेत्रैचेरिति पथप्यन्पुपंकारकविशेषणंतत्यापिप्रपंचार्थं मत्पोपादानेनचायवस्तेआख्यातस्यविशेषणमित्येवेति क्रियावि
शेषणंचेतिप्रमाससाकाकस्येवपहिंशेषणनहुत्यतेनतुक्रियापारतिभावः। आख्यातिनेवक्रियाप्रधानत्वंवतेस्यतरतिप्रतिशतेपद्य
रेवरेत्रेनतरभित्रयमित्यारिषुवाक्यात्वेभवति एकातिरितिएकशारःसमानवचनोनतुसंख्यावाचीवहुवीहिस्याप हरिस्मदीति। हरिश्वहि

कौ॰ २
१०
१

देवदत्तस्य च गवास्यमारामं विज्ञनियामः सिध्यति। समर्थं निषातेनाहीनि निपातनस्य प्रकृत्या हालो नेन पुरुषस्य स्मरादेशस्याप्यपि स्वं जे प्रवृत्तेनेति। अत्र समाना
धिकरणासमर्थावयवत्वे नित्यवाचनिकः समासमर्थानि त्यस्मिति समानवाक्याधिकरणे पुरुषस्य स्मरादेशेन तस्मान् पूर्वपदं विभाषा समासमर्थाथाना
र्थापेनस्मान् तथा हस्यारिकाक विशेषणं विशेषणेन गवी लीलमिति पुत्रो पाणी ग्नस्मा हीलमिति नम्मित्यत्र पूर्णगो हीलमित्य पिमासो निति
पुरुषानरति। द्वयोः परस्य तयोः समासः प्रसंगरस्य चेप्तन्यापर्यनुपुर्वे पुरुषस्य पति संख्यापानि विवक्षितत्वान्नप्रराप्सव यानुवेन स्यास्या विसमासमर्थं
गरमर्थः। रलो। निपातयं स्वकारा पृथिवी वरिति द्वयोः समासर्थः समाहारो हिसमासं पाप्यारित्यः पतिपे परतिस्थी न्याभावः। अत्रमिवार्थेन
रानेरणाय स्त्रीको दिति द्विषकारस्येति। एकस्मिन्नेवार्थे करावि दाजगवी तीं करा विद्यानगो ली पमितिषा मो तो सर्थः। प्रवितन्यचेति अर्थो
नारस्य र्थः नरा चगनावच्छिन्ने तीरणनस्यापिक मितिषत्नो पत्नेणो प्रत्ययनविशिष्टान्नमती पत्ने तन्विकिष्टापारहित नत्यदो षः प्रवेशात्तामंव
धः पश्चान्नली रेशेस्यर्थः नैववेति सस्य पिशेन्दव्यापामवं धे सापेक्षस्य समर्थं भवती समासमर्थाः री: गौरण समासे न भवति। तानुभवति
जापेक्षण्णो। श्राश्याभात्प्रणतद्रुत्तं भवति महत्कष्टं भिन्नरस्य वेनास्य श्यैत्यकिया दिनावान्नपनक्षो द्रुतो यंपानगवी ली ऐ हिमगाम प्रयुक्त गरेति
समर्थाधिकारः इति पाणिन्यर्थे नामान्यास्यारिशाया व्याधिकारशाद्धेनोक्ता विविधो गोष्ठधिकारः सत्त्वपरिभाषापामम स्त्रि नेपा च कुशो: कौशा०
वैत्यनवदसते शब्दाधिकारतोनासप्रिय कारादेति। अत्र परस्पदस्मातोपः समर्थायिविधि रेव वक्ष्यं। यानंतपेमावरति। विनापिसामर्थ्येनेत्यर्थः
सम्बः १०

२०

विषत्रु ऊ पाश्च वमिति रीर्यासिति नियत्करण भवति। पत्नु परं ग्राहेमिति विकल्पितः सपदविधि नारसमर्थेन भवतीत्याहुः। अत्रेणु परा ऐसे वदी वीस
पदे विशेष्यमाणेन वेमरं नत्वे भूनपद ग्रहणात्परानन्तको विषकर्यो विज्ञानापेन परा न मरी वस्यनु भवति नत्वे र्थो नत्वपरस्यति परवितिला भावात्सस्य
विभाप्रपर्यं नानुभवती त्याहुः। समर्थाधिकारस्येति विधिशद्धरदहरूपे साध्यनत्रपात्रनस्य परं हे वेध्यीसमासादिरधीवाच्यमनस्य मन्याधिकरणेन
समर्थं दत्यसमाने नवानसमर्थानां समासत्वा निवर्तितानामसमर्थं व वचनेन नर्कि विच्छत्यमिसर्थः। तथाहि समर्थानां पदः समासः समसमर्थपदवप्यासम
र्थानां भार्याणः। पुत्रपीरेवदत्तस्ये सारी सो विनिपमानालाष्ठिरेत्तस्यकनस्यानसमर्थस्यायनेन समर्थवचनेन नकिं विच्छ्रत्याविसर्थः। तथाहि समर्थो
नापः समासः ससमर्थपद्व पोष्पसमर्थानां भार्याणः। पुत्रस्यो देवदत्तस्य सारी सो विनिपमानावाश्रिते स्र वनस्यास मर्थस्यापथनेन समर्थवचनेन नकिं विच्छि
क्तिपत्तेनिषमनानं नेहसंग्रानदेशासाधु नथ्य व नघापना वा किं विकुर्वाणमिसारपोप्य समर्थानां समासाः पीरणाने नमिरत्याहनि नरर्थमपेन त्र
पवर्तितं स्त्रि ह्मेनिति चवनाभ्याख्याना दिसर्थः समर्थपरसंबद्धिनास रविधिरुप वारात्समर्थदारे नोच्यते रता एकपदोपमितिमन्याहु समर्थ्यमिति
पथा पशुनाप नेनेति शापिप्रसंगाधि विवस्ते न पेहापि बद्धलम्य विवक्षितत्वान्नपसे कमितिष्वा विनसंख्या विशेषणाणां कन्तेकत्रीषाणां प्रयुनेक
रोपकरणत्वान्नपर्योनं समर्थीतिं मवैमेनदाव निकमिति न नापुनः पर्यवसे समर्थाविति शिरस्थारो समर्थदितिपथास्त्रास्थानमेव पुष्पयोवा
रावितिमर्दः समासचतत्पदयोर्यादिनिर्मार्थं स्वाद्विधिशेषस्यातयोगद्र सर्थः समर्थपदरायदनातविधिरेवसमर्थ शाद्देनोच्यतर सर्थः। संवैध्यमानस्य

२९

कौ॰ २ वृत्तत्वस्य चांतस्तत्वपरस्य वृत्त्यविधिविशेषेण समासोविभक्तौ नरार्थ्योत्तरं सर्वनामतिसंर्वत्र त्रेगोवसिष्ठ इति पारस्कि क्वोविभक्तिरिति भेरान्मेरवित्रस्त्वा
११ मेनवेलनिपरस्तुत्या मेरनिवत्तापाणिस्य मस्यप्रया निर्दिष्टाः कृतरस्यर्थः समानाधिकरणमितिविति केचिविराकार्य्यास्वंप्रापार्थ्यमनियताः केचित्र
निणण्ञ्चेनाणां कृतिकत्वात्तेषपाप्यस्य गुणस्य भावादिति केशागिमेरकेपराप्रत्ययापाप्यांरनीयते गुणत्रयते त्रसाप्रस्यवाणं स्तुत्याणांनानि निगुण न
न सत्यां सोमात्र्य्वरल्येवरार्थ्ये वीरः शुक्रपत्रस्येनाभ्यांस्त्वनेकत्वपनिधीयते न तु वी त्वेषु कृतपत्वं चतन चनेराभावे मेरा विशुद्धस्य तत्पृगीसेहा सम
वारमतिसामर्थ्यसमासोनमापीनीतिवचने च्यथहिगुणरातिवीत्वे शुक्रपते चैकम्य क्रिगतत्वेनाप्यापमितिधीयते इतिमेरुस्वैकः संसर्गोपि
तिभावः अन्यत्रमितितिरूपकार्यविवक्षा पांसामर्थ्येनान्यत्रमासे गौरस्यर्थः । एकं तयोरिति । तत्रतत्सूर्णाः समितिविशेषणाविशेषस्यभावः स्यपुत्रा
र्थिकस्यापीति एकपदिरव्यभित्रगुणां तत्संसर्गो द्वेरकार्यंपदभने अथवाकारितिमेरेहेनोर्थिप्रमाणत्वाविशेषणस्य दृष्टेनावाच्यत्वादित्यर्थः
त्रवैतिरव्याप्यगुणोत्त्वनितसमेवं धारित्यर्थः यद्यपीति अनभिधीयमानोपि विशेषणेपापि केरस्तेनुत्वादस्येतत्र अनुगम्यमानत्वति यद्येनोख्य
नरस्यर्थः गुणपरार्थिकेनापीति यथवात्र्यस्मापकारकत्वेनान्वीयते न रस्यर्थः यथावान्यस्माप्युपकारत्वमार्थ्यीयते न तरापत्रत्रहूपेविसामं
कवचनावदिति यथवात्र्यसणोपकारकत्वेनान्वीयेतेत्यर्थः पत्रसर्वमिति समानमेकमधिकरणमभिधेयं यस्यपत्नेन्नपयोर्यो तेत्यर्थः इतिमूल्य सप॰
तितत्रयपत्रयत्र्विमितिमित्रमध्ये केवलाचे वनत्वेत्र्यत्वादित्यर्थः कर्पधत्रत्रविशेषणविशेष्यभावः । इत्यतेकं चित्यतिकपदिस्तत्पारोर्थः पतिस्तम ११

22

यात्वयमिदः इतिवमिहस्यविशेषणात्त्वमितास्यनविशेष्यत्वे चैवत्वान्येकानामिति पुनःपत्य्पोणाभावात्मत्वाप्रयर्थ्याभावाद्वेत्यर्थः रसमण्णीपरति
च्यतिवायंचित्रहस्वपोगादितिभावः नैनाविनितपाविभेराद्विन्नार्थात्यित्यर्थः रथीनीपापानतेति परिमतिमेरेकं विन्यमानमात्रित्समपानः त्रिभेने
तरापयाणां पुरुषपरस्यवानमिर्दीयमानत्वपदिरव्यसमानमात्रित्समपान त्रिभेनेत्ययात्रापित्रतात्समानेतिसमपानः यात्रोति नन्वपीनारपयारत्वाद्दी
त्रयवृत्तिसमासोमविष्य निवेनरति समानाधिकरणेमिनेतित्र्यविषयः मात्रोगितिवद्वे कोवचनावत्मेनिवर्तरद्दानोदिव्यवस्यानस्यात्समानाधिक
रणोसाप्रशस्तनाशुद्धवृत्ताव यमसेन तद्रावाभ्यभावाविति मतान्तत्रेत्यर्थः वचैतरिति समासाः सर्वत्रभावाभिवाणाभावात्रासोसम
न्वेवनाथ्रीयतेवर्तपाह्याः समानत्वमम्युपगम्य पुनः स्वसाधकर्याश्रयेणोक्तः उत्ताक्तसर्वसाधारण्यात्मत्तापाः समानत्वपरेंशव्यतितिमित्र
त्वानाश्रयेणाभिहितः अथवेति अधिकरणारोमिधेयपवावीतिपर्वृत्तुपोगोत्यवाचीतिसमाधाने रथीनीपापानेत्यत्रनुद्रूयमेरः
त्रमिधेयपमनुसत्तापाः समानतासमानत्वंस्यात्तत्तुरितितिविवारः कृतरस्यर्थः तर्वि कात्तकर्मित्तिरनुमोः सामर्थ्यइतिवत्त्वनिवारणार्थेना
चनिकमसामर्थ्यमितिविरोधस्यइतिसमानाधिकरणसमासोपिनस्यादित्यर्थः अथवात्वमिहितत्वमिति भानुसत्वातिः यथपीधातुरारेनोक्तं
नेनामिहितेकर्मापरिपरिभ्य्वमितरासामर्थ्यमेवेत्यर्थः नचेति वचनसामर्थ्याद्वा चनिकमसामर्थ्यं वाध्यत्वस्यर्थः वीरः पचन्निसारोद्यी
नभिहितेः नभिधानात्वद्वत्वपहणाद्वासमासाभावप्रसंगे पुनात्यानेपुचोनत्वचनयामात्रणापादित्यसीपतीवन्नार्थमिदं वार्त्तिकं भाष्यकार

23

कौ॰
१२

…प्रयं वार्थमुपसंख्यानं प्रतिविधानं च वाक्यभेदेनावधेः । [illegible] क्रियापदं कांतायधिकं [illegible] पूर्वोत्तरपदयोः [illegible] २५

नैकक्रियाविषयत्वात् [illegible] किं तर्हीति [illegible]

न शास्त्रसमासो [illegible] क्रियाविषये [illegible] सामर्थ्यात् [illegible] पूर्वोत्तरपदयोः सामर्थ्यादित्यर्थः [illegible] इति [illegible]

वा [illegible] त्रिविधपदे [illegible] पूर्वोत्तरपदे [illegible] बहुव्रीहि [illegible]

[illegible] अनेकमन्यपदार्थे [illegible] समासेन [illegible]

[illegible] अन्यपदार्थे [illegible] बहुव्रीहि [illegible] अनेकग्रहणात् [illegible] अनेकग्रहणं उपसर्जनसं

[illegible] अन्यपदार्थे [illegible] अनेक [illegible] उपसर्जनसंज्ञा [illegible] अनेकग्रहणं [illegible]

[illegible] समासः सिध्यति [illegible] बहुव्रीहि [illegible] बहुव्रीहौ विधिरेव [illegible] बहुपदकोऽपि [illegible]

[illegible] तृतीयादीनां [illegible] सिध्यति [illegible] बहुव्रीहिः [illegible] बहुव्रीहिर्भवति [illegible]

व [illegible] समासः [illegible] बहुव्रीहिः [illegible] प्रमु॰

[illegible] बहुव्रीहि [illegible] समासः [illegible] पूर्वोत्तरपदे [illegible] १२

2r

[illegible] क्रियाविशेषणं [illegible] बहुव्रीहि [illegible] क्रियापदार्थे [illegible]

[illegible] समासे [illegible] इति [illegible]

[illegible] बहुव्रीहिः समासः [illegible] इति [illegible]

[illegible] अनेकबहूनां क्रियापदे क्रियापदार्थे [illegible] बहुव्रीहिर्न [illegible] इति [illegible]

इति [illegible] बहुव्रीहिं [illegible] पूर्वपदप्रकृतिस्वरो [illegible] बहुव्रीहि संज्ञा

[illegible] पूर्वपद [illegible] समासे [illegible] द्विपदे बहुव्रीहौ [illegible]

पूर्वपदप्रकृतिस्वरो [illegible] सिध्यति [illegible] द्विपदे बहुव्रीहौ [illegible]

[illegible] त्रिपदे बहुव्रीहौ [illegible] बहुव्रीहि

[illegible] त्रिपदे बहुव्रीहौ क्रियापदा

[illegible] बहुव्रीहि [illegible]

[illegible] बहुव्रीहौ [illegible]

25

कें·२
१३
विग्रहवाक्ये बहुव्रीहिरिति न प्रसज्यते कर्मव्यतिहारे प्रतिषेधः ॥ वाक्येऽनन्यत्वात्पूर्वपदं बहुव्रीहिः इत्येतदनेन प्रकृतिपरिरक्षणं
सति द्विपदे बहुव्रीहिः किंपदेनेत्यनुक्तिपरः विकारे प्रत्ययविधानात्सर्वोहिनिमित्तं द्विनिमित्तादधिकं नामेति अतः कथमिति पूर्वोक्तवाक्यविग्रह
स्मारी चपदवाररत्वात्बहुव्रीहिरित्यतः प्राप्नोति ॥ प्रतिषेधादिरिति वाक्यमात्रे विग्रहविधानादनेन तत्समासे तत्त्वेन द्विनिमित्तेन लक्ष्यते
सर्वे चापरत्वानुविधमत्निर्देशसंगृहीते पदे नेहानुवृत्तेः क्रमिति प्रमाणानि पदकाले ॥ उक्तं योगेति उत्तरार्द्धे परस्मैपदानि विनिवर्तनार्थं स्वरः
पृ.भा.वा.१
रत्संभवो कस्तन्नरस्मात्स्वात्सर्वान्तभावादपवाद्य प्रत्यक्षं नास्त्यत्र हेतुनापदविग्रहनरस्यार्थः सङ्ग्रहे योगे विभक्तिरिति नवहिंसेन गत्यादिके
रणवाप्यत्र समेने कोर्तिकं व्यञ्जनानन्तममनाहस्ते न प्राङ्कृतिरिति द्वयं लोपः प्रत्यारितिः मतिबहुव्रीहौ नरव पदान्तपराश्चपादहृप्रालसुक
पर्यन्ति बहुव्रीहेर्नैमित्तिकं तत्कृतिनिपातिति उक्तोत्थापादिविपूर्वपरापरार्थः पादःस्वरूपस्य कृत्ते प्रत्ययान्तं परिहारार्थमिति वापुरो
न्तः ते च त्रिपदे बहुव्रीहौ सुते द्विपोश्च नस्मु नयवबहुव्रीहौ प्रवृत्ते तिर्मिसिद्धेस्याधुरा तत्रेत्यतापनार्थः पादः संयपदे कःपुनरिति सर्वे था त्वास्य
मिद्धता रक्तोऽव्ययपा नैनलापकरस्यार्थः त्रिमिति सत्यानुवृत्तलोपपर्यन्त्वात्रितिकंननूतापकमिहं रसितिपदपरे दूर्ध्वं नक्रियानित्व
द्वयोस्त्ववपदामहर्त्योमवशी नित्यनत्रमातरोपः ॥ विक्रं तत्सम्यग्योऽन्यत्र परे नम्नुहन्तो विद्यमाने रनितरोपाद्यनः बहुव्रीहेर्वक्तारिति ॥ राम·
सम्पूरामसहशाब्दवव्याम्पांसता विशेषणात्प्राणिनां वेनावहुत्पत्वनापमतेने त्वाधिकपदद्विवर्धरति त्रिपदे बहुव्रीहौ सत्त्वाधिकमहणा १३
२
१

वाक्ये स्वाधिकपहरूपसंख्यासंबन्धादिनार्थत्रिपदे इतिपरद्वयमन्यस्वर्क्षेत्समासांतोरात्मनं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ स्वाधिकपदः कथं तत्त्वार
पुरावः बहुव्रीहिसंज्ञा तन्नहीति स्वाधिकपदद्विवर्णपरिपदं परं निमित्ते ॥ विपदे बहुव्रीहौ कृतेन पर इहपमस्त्र हिनार्थोत्र पदे नित्यमुत्पन्नं पदत्वाद्धावि
त्वात्संख्यापाद्ये तिबहुव्रीहिः प्राप्नोति ॥ तत्रस्य बहुव्रीहौ सत्यामेत्र तिरस्कमनेन ॥ संज्ञाभ्यामिति स्वाधिकपदद्विवर्णेरत्रैवपदाम्याम्नरः सैवमर्थे
मत्यधिकस्याप शब्दापतेने नाधिकापद द्विवर्णत्वमणसमि वासमेवमववति स्वर्वोऽति स्वाधिकपदद्विपदे नवर्णाण्यामिति नित्वर्थेप्सु संख्येयमु
ष्वेकस्मिन्परार्थे तिबहुव्रीहिः प्राप्नोति सत्यमपहरूनि नाथ बहुव्रीहेस्त्रिवर्णयोः समर्थीनिर्द्धोः बहुव्रीहिराभेर्वपुनर्वेपदविग्रह्योरिति वह
व्रीहिः प्राप्नोति सप्ताम्ताम्नरति स्वाधिकपदादित्तर्योत्स्वाधिपदवर्णभाणेति रामसंसैवनविमर्शने स्वर्पाधिकास्ववर्णस्तार स्वरेवोपादेश्च
अविकस्यापास्वयेणाद्व समुन्नतर्क्रमिति हि इतिविपये स्वार्दिनाम विहितं केपीयिति निर्देशात्स्यान्नरत्रिगतांसंख्येपपस्याम्यपरोर्धेतान्नपिकः
अस्याद्यापने स्वाधिकपदानवर्ण्यमिति स्वाधिकं पदानवर्णालम्पनिति त्रिपदे बहुव्रीहौ कृतेन नृहिनार्थोत्र पदे तितस्तुन्दघिसमासांतोरात्मप्रवासा
निरपक्षरामत्वे चस्मिन्कृतेषीत्रपदन्तरतिग्रज्ञातोत्यादिन्यस्वाधिकपदानवर्ण्ययाकरणार्थोरहृत्त्व ॥ ॐ ॥ इत्पत्याध्याय स्यात्परस्पते
प्रत्यर्थेनेभाष्यवर्तिविहितत्वैपमाध्यायस्यप्रथमपादस्य प्रथममाह्निकं ॥ ॐ ॥ मुत्रा पिन्नित्रेनप्राणवनत्वं दृष्ट्वाविनिन्किमर्थमिति स्वार्थं त्रिताधि
परत्वानम्तस्यान्तो विधीयमानस्य पौर्वापर्यवस्थावपरत्विविधिमात्रम्पृथपरिभाषाप्पव्यानाति रमसमवधिमनितित्याहिस्वाधिकरणस्य
१

कैः
२५ गिरं·नमस्तवा लवममाम र्थे न मानाधिकरणामवाचनिकम स्त्विति आमिनिवाग्णार्थेनवर्णे कर्नेयेषष्ठ्यामंत्रितकारकवचनमितिनेनवर्ति
उं नास्मिति ह्येतिगमः क्रियमाणे वसुग्रहणे नोन्नापामसूआमंत्रितस्यांरोमुवेनमसुरापस्मात्रानिपिमस्यामितिः पात्रोमीतिभावः करोयु
रस्त्विति अथात्रभिहितमानिमापदाद्रत्ना यामिवावनिकमप्तामसर्थे पोरवीयमानिर्निहृयेयमानस्तरं। पपार्थीश्यादृपोत्थरसाविमामर्थे
। अथवामंवोवनपदंरक्रियापाविशेषकमित्यलिसामर्थे। नत्या वक्त्रानिदे वदस्येनिविष्टातोभवनि पीयस्त्वितामस्तुरात्रेदितिन्तसावेधा
तुकस्मान्तुरात्रनवपकुराजत्रमाद्रेकादिशउराजरनिष्कारराञः। पीयमानेसमपदरादुसम्मनिपातः अथात्रभिहितमिति। मर्वोपामथातुन
मितिरत्नोनेनसमर्थः कालकमितिपदापिपाल भिहितेनत्यापिपदक्रियामहत्तिनिमित्तेनकरावधातुमसपेनकर्त्रीहितिनिपत्रिलद्धे लभिहिते
हत्याते। पदपकृज्रंववनांतत्त्तानित्यानिनिवार्पनरनिनदपिनपृ॥ नहिमत्वकारोवार्तिककारस्यववनेनानिव्यानिनिवारणामस्मेने आ
मंत्रितस्येति आमंत्रितेनेपो विधीपिनेनस्यामंत्रितसंबंधीभवतीतिपदोनिर्देशः आमंत्रितकारकमिति आमंत्रितेपाधानुवाच्याक्रियातस्याः
कारकमित्यर्थः। नायुस्येत्रेति। कृरशाहीनविपयमानिमेतस्मेसापकराजः। आमंत्रितस्यपरामासमनिपातः। समृधिपगांगवहावेनुवेनम
सुरापस्मापकराजत्वेनपानिपापेहृतिमेराभावः पशुनेनिपरकुराहक्षाहः रपोः वेनिमृष्टोरिहितिकृमस्य पांनंतराजः तत्रिमितिव स्य
प्रहृणं वेति। वायरोविकल्पेनमामंत्रितस्यपत्रिपित्रेनहृपगांगवदुर्वतीसर्थः। महाणामनंत्रितिमपनिमित्रांननत्वस्यामिनत्रिमिनत्वाङ्गस्य २५

देरानिमित्ताहितानत्वात्वेत्रेणामरनि। सत्रमित्रपोगत्यातवाच्यक्रियापेनपाकारणलाद्रामंत्रितंमनिनिमित्तत्वाभावः क्रियाठ्ठानकंतुयपेना
नरूणमामर्थ्यमनत्तीनिम्मासगांगवद्भावः इत्यवचनेनानिमवंगोनिमितेरवेतनम्पकार्थी। भावएवसामर्थ्यं मोत्रितेत्रस्यथानुहिविवमपिसा
मर्थ्यमाश्रीयते। कृपुनत्वेनि पुरुषादावमनारमप्रयोगनवापेक्तः मत्रः तोषुषामितिरिनि सामीप्येनितेरुपविपदेसमलीविधानाज्ञानिका
रकमेविनिमित्तंत्वनुरुसांकन्यापेनास्ति पुत्रेनन्यितिक्रियमाणेमुष्यहणेमुवेनमसुरापस्मापुवेनलोक्तदेवसवपणासदेशानाञ्जमायोनिर्किपनी
ति अवहितस्यापिपरत्वसंभवात्तपृमसुवापगांगवद्भावोरामत्रितानुपवेशास्मसंधानाद्रविषमतीनिप्रश्नः आनतेनमलाविनि तस्मित्रिनिनि
र्दिष्टे पूर्वस्मेनिपगांभावोपस्था नात्रनिर्दिष्टग्रहणमानेनपर्वस्तादस्मानिनिसर्थः भोव्यधारणाचेति यमिदेहितेलोकिकेस्त्रोनेनपर्थस्वो विधीप
मानेपगांगवद्भावोविधीयतेनतुपरांगवद्भावः एवंचकत्रैवेपरांगवद्भावेनवाचेनर्थसंपाद्यितस्वान्समिनिक्रियाविशेषाद्रनिरेशानामावाच पत्रो कै
हीणायहणाप्राणहणायहणाभावस्मादि आमन्त्रितस्यामहणेविषयपेराद्ध्तलानामिद्यनरमिपास्मानेनपथमपरेदेशेकर्नवेपरांगवद्भावेकनेन
वेसापिपगांगवद्भावोनसर्वेनवनात्रर्थमानेनपोस्तावाग्रहेनेहोचोनेपुष्याथौसमवेतेगाणावयहणपोगानानवत्तस्मितिनिनिनिर्दिरेवे पर्वस्मन्तस्मारिसू
त्रात्मेनिपाभावाहपपारेशाविधोवेवीपतिषवेनेगोनोगानकरादिस्पृष्ट सावधानुरूकेरसारावपक्षप्रयानरदृशनात्रवितपठना विनिःपिनप्रसाम
त्रितेनिपातेनत्त्ववानेनस्यास्यांमहत्वाभिसेनरष्पत्तराज्नेभवमवति इवेतिविषधेनवियिःअयोगमापरिधृनोरात्रोपदितो। अधिकाराणक्रियायो

२९

कौ॰२ न्याचनन्निपित्तमप्रयाक्ता च्चनमप्पी भावमेति यविवेधत्रभिधेयत्वाद्धि द्विवेनति। पनचनुयुक्तको ऽपच्चात॰ यपोजनप्रिमेनरत्ने लोकं॰ भाष्यकारो ऽणा न्यमपाकार्यमेन
१५ रेव्याप्यता भावारव ऋत्व्यमेवस्मात पय(मु)नाचन्नत्रिजित्यत्रिजिन्त्वा निपरिकं। नचात्रसमपरनिमत्तपदलत्तणेनमातिपरिकसंज्ञा निषेधो नहि॰ संज्ञद्वेप्ति
नेलोपप्रतिषेधा त्लोपकरणा। तना मानिमप्य ह्रणिपणिगचद्रा चेनमा निपरिकानुपवेशा स्कपोधानुपातिपरिकपाणि निस्कपोनुकमसमेन॰ न्यायच्छा
मतिस्कन्तुकिकर्त्रं ये पणि गचद्रा वा भावः स्कचेने कोनरणि॰ पणिगचद्रा वनिषपनास्यणिगचद्रा चत्ऋते पणिमचरिमामेचिनेनेनिधोनासंरवारेन च्छ्रयते
नेचानुवेननमेचेजिनुवेनकार्यवनपणिगचद्रा वेनो गनाचनुयानिपरिककार्यरल॰ र्ध॰ यानिपरिरेकोनरणि च्छ्रमामित्राप॰ च्छाने त्रिनेपानेपत्नुवेनेनप
गण्णिगचद्रवांन पंचाचनुपजोपेक्रुते वानिपरिकमेवेतितरेगत्वानुपलोप॰ पार्मीयेव मस्यपलनुगोन्नेति नस्यपोनिपिनेन नुगमस्मामेत्रिनस्यपरेत्र
प्येतेनपुवेनेकोननत्निरर्थः। विशेषणले नाप्पुपानेत्रा मेत्रिनेपस्या मस्मापा गोरेनमेचयनरहितमुचेनेगचद्रा नो विधीपनेनेनुयानिपरिको गचद्रा वरस्य
र्थः यानिपरिकस्यापारतिभाष्यकारवचनपापा त्यो न्मुगरकृपरत्नी लिंगानेकपेति चत्रिजिपणिगचद्रावनमेक पपान्मकाणमपरा रिना भावोमस्य
संगः यमेनमत्रिजिनेमानिपणिगचद्रा वेममानपरस्मानणत्नमान च्याश्रयपिनिनिवोधाभावारनिरेनमानायपपरा दिनेन वाध्यते पचेत्त्रामेचिनस्यकार्य
गाईनेयनेनन्नर्वस्यपणिगचद्रा वाचनस्य हिनेस्ममवतनुसकाणमपचनाश्रयपरादित्वेनत्रेनयाहस्यनेनचात्रानिरेणिकेकार्यमनो नित्याश्रपेमचन्मेव। हय॰
पद्माननयनेरे॰ सपयवेम नशरे चर्वपराम्ननापामितिषणिगचद्रा वास्या पपिनिमित्रनिमित्रिनो॰ समानपरस्पत्नोपवर्वपरानस्कतापामितिनिपमारचारमेत्तौ १५

30

१२ पंगानेनेनविच्छनी त्यर्थः वनुवेतिरेवेशरूप्पकमामावपत्रकृतन्तारित्तिभावः चविशेषेणेति त्र्यात्मिपामाप्रपारत्नपोगिकः पन्नपरपनशेरन्यरत्नपर्थकं। एवं
च्यपहणेव त्या प्यानेममन्ताचिकः। णाम्योपनेम्यानेनकतंस्यपरम्पपणिगचद्रावेक्रुतेपिविषपमेरात्ते लत्तणस्यानवेनात्त्वेलपगेणगचद्रावृष्पसिद्धत्वात्
॥ ॥[illegible]॥ ॥न्यायचनमिति च्छत्ता चरितनपोनकालेपद्यागणावद्येप्यालेप॰ समासरले चमीतत्वारधिका ऽऽलनुपयाआत्मपररनिघ्यनवकाशला
चममानेतामा॰ संत्तोनेरेस्यमावेदोनत्रिपानी निमच॰। संज्ञा निरूपर्थमितिसमासमंज्ञापाः संज्ञोनरविषये चनिरूतिर्थ पाप्मादित्यर्थ॰। च्यन्यपार्क
संज्ञाधिकारात्तरूपापूःम्यान समामासमानसंत्तापामिति। मित्रत्वारेचा धिको ऽलिवेषा कुरूणा रित्नुपारोन समासर्थान्त्याप्युहणमावर्त्तेनेनेनमा चान्मन्
समेता काणं वेतिसमामा॰ केनेोत्पपी भावादिसंज्ञाकारत्तिसमावेश॰ सिध्यति। च्चवपुचसंज्ञारतिसमासमम्पु ह्रापेतपाकम्पचिसमामस्पनाल्पवंश
नेमेनस्रके समासंज्ञापीति। ननचात्रगणाविपत्तसमपानिरा॰ सिध्यति विशपपरस्रीतिविसप्वंपरस्रीतिविग्रहः विभापापरप॰ पचसंत्रितिसिनन्नस्पपाटचा
रेः विशेषणानिलनुरत्वासेति विसप्रचिनिनपुंमकनेत्त्वनपयत्नुत्वमामानाधिकाणंपुनालोनितनत्त्वा भावः पद्मामोपरस्मेनहलत्तणामधिकारस्य
नया महनुपेन्पर्यो निमपासमंज्ञापवर्त्तते त्रयकोसिंगाकन्नमाह च्पारीति गीसितपावेमवाश्चे गेलै चनपत्त्वकार्यमिहपवेपरवस्कतिनारमच
रापकार्यसमासंज्ञाहहक्रुमाोचासा पेनत्तनेगाविकहमुपेने नमल सतानेमिध्यतिकाक नालो पामिति। समासमाचनहिपमारि तितमसमासनवे
रेनच्छ्रविधोनात। विशेषलत्तणाभावाच्चिवार्थसाम्पपरार्थत्वेपिमन यो नवद्रभीहिविधानारूपमानशरत्नोपमेपपत्तितात्वारत्नपरार्थोभावाद्वा वहुव्रीहि।

39

के॰०२
२९

भावा स्महसुपेसनेनैवात्र समासः कार्यः। न च कोऽकृता [illegible] स्य समहद्वतिना [illegible] किंपायं वर्ण्यतेऽ [illegible]
[illegible] ततो [illegible] नित्यत्वेन सर्वार्थः। न च समासः। [illegible]
[illegible] समासासिद्धिः [illegible] इति [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] इति पुनः [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] भवति पुनः [illegible] भवति [illegible]
[illegible] इति भावः। [illegible] २९
[illegible]

[illegible] एवं समासे [illegible] समासासंज्ञायाः [illegible]
[illegible] इति [illegible] इति [illegible]
[illegible] समासासंज्ञा [illegible] स्यात् [illegible] भवति किंच [illegible]
समासाः [illegible] समासा [illegible]
[illegible] समासा [illegible] स्यात् [illegible]
[illegible] इति [illegible]
[illegible] भविष्यतीति भावः [illegible] इति [illegible] इति [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] भविष्यति [illegible] इति भावः [illegible]
[illegible] इति [illegible]
[illegible] भविष्यति [illegible]

कौ॰ २ अनेकमिति बहूकृत्यं। अथ प्रतनत्वस्य दर्शनादिवशात पृथक्कं गुणवृद्धिसंज्ञे भवतः तदेहापि दर्शनं कात्यायनमध्यानमपुदाय यममसमासमंज्ञाभविष्यति
१७ नार्थः सहगुरुणेनाऽनेन गुणमिति योगविभागस्य फलं कृतेति। अपाचेत्रावर्णो योगविभागेनेति प्रश्नः अनन्तरे इति योगविभागादिदं तेनाहरूपः समा
सो भवति वर्णागविभागः पृथग्यस्मिन्नर्थे इति सर्वत्र समासो न भवति अतुल्यबलमिति। पूर्वविप्रतिषेधायापवादविषये तत्त्वार्थेऽवेः समासः पश्चात्सो
नन्तसमासमंज्ञायां सत्यां कृत्प्रतिषेधायाणादेशो भवति समासांतो राजन्तः भवतीति दृष्टिः इति निपातनेन बाधितत्वादिति किं चिरादिः
नता नोऽर्धनिर्गतामिति निपातनः विराट् अराजः उराजन्त्यादिनेत्यप्रतिः सुप्तोतो उराजत्वपृथक्कार्यः सति पर्वत्वगुणविभागादिति प्रयोजनाभावाद्वात्मकां
रणो राहुः गां अव कृत्यस्मान्नान्तस्मान्नित्यमिति इत्याह समासांतो राजत्वेनात्र भाव्यमिति सर्वो नत्र लिङ्गे कल्पनीकत्वात्वाजातिपरिकल्पेपि च तन्न
त्रिः अमेलात्रुः अवनत्थत्वगुणादुक्तेः पृथक्त्वनादिविपुष्टयमाम्नान। केवलाया मूशकतेः पृथक्त्वाभावात्भवितव्यमतत्रमध्यैकनये च नेनतमन्तुवहरतो
द्विलोपः क्रियते। अतनत्रैकपद्यारादममुत्वादिहि रेवरेव तेन स्यामपकोनाम्नापवित्रि तेनिनिपातनप्रतिषेधः समासमभावः प्रयातनमपये वे तिनि तिदे
तनिपातनेवादिनन्याउः। अभिक्रारथे इति रेवरतः पक्षनी भिविशेषणसमासनिवृत्यर्थः निदि स्याराजुत्रःपरानुपारान्तादुत्रपरोपपद्याप्यताओ
अन्तिपाद्यः। अहगो वेति। अत्र समासेति पाणिनिभागोऽनेवमासमास्यमिति तत्त्वं प्रथमानवृद्धामिनालिङ्गपेतन्तेनै पदरोपः योगविभागः कृतिपपर्ति राम॰
इ तविषयपणवृद्धन वाम्याहरेभाप्याहितापन्ते। पनकत्वमहमिति। पुनः हाहस्यामस्यामविपर्तिनिमित्तापापादिः हुर्हमिवहलमिति उस्त्यावाधरानन्वं १७

३४

समासांतो राजन्त्यापवादो भविष्यतीति मन्यते अथवा कार्ये नैतो राजनः पश्चात्तेन रभिप्रायेण पुनः गाहस्याणमित्यादि रिमराहरणं। रवेनेति। नुपेरसमन
समाप्तात्मसमासेमिति हेतापानर्निधानार्थं वचनं। बाहतीरवेति बाहः शरेरावतेति रिमसुन्यस्य पातत्वारोफराजः। समासाद्रस्पत्रसमासे स्यपादि
नित्यत्वं। कर्मेति कस्यागत्वमन्नस्याणमिति फिरूस्यत्र पायात्का स्यापाद्रें नत्वविनिः॥ ॥अनुवृ॥ ॥किमर्थमिति। लाघवार्थत्वात्वंततानाकरणा
स्यात्सीहराभिता कारणादेविमर्शः। अपर्यंतेति इहतस्मिततादाकाणोनाकिं चिरन्नाव्यपकार्यत्वायेनः नव्यापमनन्यपमिनित्रव्यापकार्यत्वापादिरत्यर्थः
अवनेकल्पमिति। नरकरणोहत्युवसद्रोपवाणः अयोतनमितिकथं पदिमाणंनं क्रियतरमिवेनरहक्रिपनाम तत्त्वं पर्वंनेनवाविधिहकार्यनिविषपम
व्यपात्वमनमाम्पतरस्यरोपः। एवं परार्थपाधामनन्त्यपदीमावस्यपापिकेतनतरस्यर्थत्वतपानस्याने अपपतीसाराजुत्र परार्थस्यप्राथानमनुन्म
त्रेगमिसाराबन्मपराथमपसवात्मत्रत॥ ॥अनुवृ॥ ॥हृतकस्मादिति अपुरापस्पन्नस्पकार्यत्वात्नुपाश्रामात्रस्ववृत्तिविभक्त्यादरपोविशेषणा
नि अविनवातसम्पराणारम्मुहिमाकत्वपवृत्तिपदविधिमितिप्रश्नः अपवादेति अत्रमाकत्वंप्रवतीपतेसमपर्योमीकृमागतरनिपपोपेपसात्यपनेनामी
नाः नकमिथ्यतरिशेपितरजिमपसपाना। हृतकविरिति बाह्रुत्यादिपापेणनरुपतेकचिरम्पत्यापिरर्थनाहरहविपुभसौ अमानमपन्नाथसर्वभवे
अपर्यंततावितनानात्तरपरार्थपाधामपाणव्यपीभावसंतामवति। अनतमासमर्थानुपर्ववपरार्थपाधान्यानिमवेपिसमपर्वेतिनमतंगमिसाराम्पव
नेतराद्वेधवेनि। अव्ययपसपुत्रनान्तरेनंयत्नानात्त्वेवविभक्त्यादरपोविशेषणानित्रयरोअपरापार्थविक्त्रितामसमपमारपःपत्निपुपारविधानाभवंतिन

३५

कै॰
१८

रात्मपंमस्तुचारीनांवाचकृपिनितेषांनरर्थतामवति।मुपदारस्पत्रनुमदवाहस्वमर्भहविविग्निहमर्थमाहमनुवारजनमस्तदेर्थीनक्कोननुवाचकः।मस
वारस्पवाषिमरुणरुमनुश्यपोणाभ्यवाचकः नमुणकृत्याम।नमुपकृणारिसमहिनास्पप्रापान्यनीपते ससा समारश्यरभितिकिमर्थमिति।मावेस
त्वारसामर्थ्यंकृतिः सारश्यणरवचापर्दपास्पनिषेधशुश्चर्थमिष्कारणात्रपे यथारेवरत्नरति सपरापणवाचमापेतनात्रपमवशीध्रुमारुपनानस
वोपमेवंमति ज्ञिपमापेसन्वात्समवामः प्राप्नोतिरवमारश्परति प्रकारणरुमपमारश्यार्थतात्मकोऽप्यसारितमपयाणरुमसमारश्वरत्रितिस्त र्थः
त्रस्येचेति।अर्थवतस्त्रीरंपारस्कसव्यानामपिसमवीवागम्यते वीप्सावाचतेन वीप्साग्रहणाभुपलक्षणंतेनयोग्यताषरार्थानतिरत्नीत्यपिपयार्थो
सेरमितिस्नचेत्सित्रिस्यर्थः।अतिषेधवचनसामर्थ्यारिति।यथार्थपरस्यपमितिरवेलवामिदेसमासेनाटव्ययमिनिश्चार्थतारुस्मारमम॥ ॥मुन्ति
नानुचितिनत्रमानरति मुखापेचितरस्पतः अव्ययमिसेवमिति अव्ययग्रहणांसवरेमाभरिस्यर्थः।पावरवधाणरुरस्यत्रपात्रवद्वरोव्ययमिवरहोतः नथा
वपावंस्यमत्राणीसनअपेनवावंपरवर्षते। अनयथानिसमासेनाहावेतनस्पात् स्त्रारीनांवरोधामस्पमहार्दवामस्पाणत्रीनिहत्रिविषयेमन
यथानतारथीमात्र मात्रावनिहत्रिर्विहड्डेनिअव्ययमेवापसमासःस्यात्।। अव्ययीभावारति भिनक्तत्वारनिरामासेनद्वकेन्यापावेतत्रितिध्यनि र्थ
अत्रत्रारीनोवत्रेनकिमपापांकुर्वेतारित्याह्रः।रवेतिकिमेति।पर्वेवशत्रमिस्यर्थः।अनेकार्थताद्ारुशांनियमनोविषयपत्नाचवर्चिरिवर्ज्ञनेवत्रेतेनेरेवमथा
नतरितिनन्वद्रेनपराभृश्यपतेअभिधानार्थमुवचोनन्वद्वेनपराभर्शः संवह्वःस्यात अपथापीनतरतितपकारोऽत्रत्रारीनामेकरुपंपरर्त्रनतद्वि

पाक्षाम्पएवं ६

शैनेमुगतपेयद्वेतेनवरापरिणाद्योत्यनेनरासमासः स्करवचनीनपोरिति।समासेहित्वाघनवशमारेकतस्याभ्यनिरपेत्तत्वारंतंगण्यारवचानि
सभवाऽभ्याषयात्मयेनतरित्याह्रः।पदुक्तमभेरेकत्वमंख्याहन्नोऽप्यनरहतितहीद्रुल्याभिधायेण।किंतुवत्प्यवहारइति।पंक्तिकानामपतेयवभि
रतेः शलाकाभिर्वाभवतिनत्रपरामेहुएकत्वप्रः पत्नेतितराषानपितानपतिअन्यथानुपानेपानीषनेत्रिकाका वीणाविभागहति अन्यथेदे
वाम्पोपयोगस्याशंक्षेनयोगविभागात्स्विकोगम्यते अपपरिशेषपस्याम्रारुवर्पारुतेनायोपहीम्पैनेनोवकर्मयत्रवचनीपोनद्योगेपंचमि
वेतितिमिथवेअव्ययीभावस्यविधानारित्यभिप्रायेणाह पंचमीग्रहणमितिनेत्येति।वरसमाणाउपेत्तपावहुवचननिर्देशःन्ञथेति वहिर्गि
नेगामारित्यपारानेपंचमीसद्भावात्कथंनहिवानंतापनरतिप्रश्नः।पंचमीग्रहणसामर्थ्यारितिवहिर्गिनोगमारित्यत्रापामर्थ्यात्समासेनतम
विनेत्संज्ञस्पात्ववशीविषयेपंचमीवहिर्योगेनुमीयतेतेनोपमंख्यानेनकर्तव्यंअव्ययकिमुराहरणमिति।तस्त्वत्रणपोद्वीपोरप्यापामवतां
तंसरिहानः यञ्चति।गंगायैववक्षणमिति।अनेकरेशव्याप्यागंगायाआपामवतेनानेकतन्नापेत्तपासमितिहवानत्रम्यापकवक्षणानेननोपयपिक
स्पविसृहप्यमहाविनश्यामापामवतेनश्वमिहनंगणत्स्यापिनत्ररपेत्तपाप्रयोगअव्ययम्याकिंतर्हिमधुरलोकावेत्तयाअर्थेचेति।तरुणेनेस
स्यातत्रस्याविनापिरहविहिरर्थमवति।उपमानोपमेयभावेवासमासरस्यतेन्तरुणोवोपमेयपारिणतिगुणपुपमानेनतत्तंसदणगुणमनि
वोन्तरुणमसद्गुणमिवस्थनिभातीतिसापदर्थास्मकथंगनिर्दिशतापते।सामाशभकरुशसंनिधौवनवस्थमककार्पमंववेतेनेत्यमित्युकिमर्थ

महाविभाषाधिकारादित्यनेन बाधके भवतीति पाठे षष्ठीसमासः सिध्यति बाधः विकल्पेन विधीयत इति ॥ ३१२

कौ॰२ इति समुच्चयेन यस्याभावात्प्रत्ययः । अवकाशार्थ इति । अनेकार्थत्वान्निपातानामिति भावः । तेनातिग्रहस्त्वगतीत्येकार्थीभावविषयात् । एवं नित्यत्वात्तु प्रांत
१९ रेणोक्तार्थाभावेन तिप्रपंचस्य त्वर्थः । कालविशेष इति अस्य कालविशेषपरत्वात्परस्मिन्नर्थे तत्पुरुषे उपलेपः । अत एव वार्तिकमिति अत्यतिरिक्त एव प्रातिपदिकार्थ ए
धात्वर्थयोगः कर्मत्वेनान्वयीति भावः । अन्यपदार्थ इति अव्ययीभावापवादत्वात्प्राप्तो त्वर्थः । पारे बाधकमिति महाविभाषयैव बाध्यते समासविषये समास
स्य च सिद्धत्वादिति भावः । तत्सोऽप्यपवादत्वात्स्वार्थे नित्यं प्राप्त इत्याह । विभाषेति । अपपरीति षष्ठीसमासेनाप्यपी
भावश्चापि सति संबाधकः प्राप्त इति वाक्यमपि भविष्यतीत्यर्थः । अन्तरत्वादिति एतस्मात्तस्य तादृशी त्वर्थः । एकत्वमिति । तत्साधेसा
वच्छेदकेन स्तः । एकदेश इति प्रधानमिति । ननु पूर्वकायः परस्मात्पूर्वपदार्थ एकदेशः प्रधानं नन्वेकदेशी । एवं तर्ह्येकदेशीति नोक्तं प्रधानत्वात्स्यादिति सम
स्यानुविधेयत्वात्प्राधान्यं तन्नैकदेशिनः प्रधानमिति पूर्वी समासेन समासः स्यान्ते । अथवा प्राधान्येनाभिधीयमानं तस्य तरति च बहुव्रीहावपि
रोधः समासनहितामाम्नित्तस्यापत्वाद्विचार्यापत्तौ हिमा अपि निर्दिष्टाः इह वाक्येनाभिधानेषांसहस्रिणः प्रमाणं बाधकस्य बाधितत्वा
पाचीनेति विकल्पेन वाक्यस्यापरे तु तान्निक्षिपेते । तथा पक्षे विकल्पेन विधीयमाने विकल्पो वाक्यस्य वाचनानेकरोतीति इति उत्तर्गीयं नित्यस
बाधेन नित्यं । तत्र बाधकत्वेनोत्सर्गो विप्रतिषेधः स्यात् तावत्तरन्ति त्रिक्षुप्रसिध्यति एकपदेति विभाषयेत्यर्थः । अपारेति । इदमेव वा वचनमुपदिश्य समः
तेनमताप्यामिति समस्तपर्याय ग्रहणं चतापकं परत्वात्सर्गो पवादो रोहत्विषु विभाषया तत्रापवादेन प्रकृतत्सर्गो निभवति समासस्तस्य केन नियमश्च तद्धेय कानी । १९

नियतस्य ग्रहणादिति भावः । पत्तनमित्यादि । यो ऽगंगारागजरत्नादो समस्पार्थोभावात्समतस्य भावः । पूर्वीति । अर्थविशेषोपपन्नपूराप्य पूर्वपरोत्तरापरस्त्रिर्दि
वेनसमासोऽपूर्वविधीयमानो द्विगोरिव बहुव्रीहेश्च पिबाधकः स्यादिति नदीमित्यत्रिवार्त्तिकात्मन् । एकदेश इति । भाष्यकारोवार्त्तिके प्रमाणं त्वेकदेशत्वार्थ
विहितमेकंसंख्यार्थमणोत्तरपार्थेऽन्तनीयो वार्थः संतोऽन्यस्य पनसपार्थीनामेवैनाम भवेति । द्वितीयेति । द्वितीयानकस्यारोपेनाम्तैपश्चन्नरेदि पमुतीमि
स्यादेवलोपादहृणोऽपि पूर्वपरार्थे प्राधान्येन नातिसमसाहारोऽपि उसमासार्थः । अतएव परिसमासहणं समासाहारति भावः । तत्र पूर्वपरान्यपदार्थप्राधान्यं ॥
अथ समासे द्विपदार्थे समासाः तथा विष्णुपदमिति समस्तोऽद्विपदमिति पूर्वपदार्थविशिष्टः उत्तरपदार्थः प्रधानमेव उरोपः समासो द्विपदमाणवः समाहारः
न च पूर्वे द्विपदार्थे परस्मै केवलं स्याद् तत्रापीयमानोऽपनेरस्य स्वयमेवोत्तरपदार्थस्य विशिष्टवाणेऽविशेषान्न पूर्वेपरार्थेऽस्मिन् अथवा वक्ष्यमाणविधेयपदस्य च संस्था
न पाठे च तत्र तत्र नियम्यते पौर्वापर्ये त्विदं नित्यत्वार्थे द्विपदसमासो वाक्येत्तरनिवृत्त्यस्य पूर्वपरार्थप्राधान्ये उत्तरार्थेऽनेकस्योत्तरपदार्थमाहियते । तत्रेति अपभा
वः । वीप्सार्थे तत्र विशेष्यविशेषणे मिथः पूर्वेपदार्थेऽपरः परस्पराः सहितापाः अर्थेऽर्थे भाष्यप्रयोगो अपरिग्रहेनेतनः पूर्वपरार्थत्वादेवासमानसंख्या
धान्याप्यभिसमर्थभावः । तत्र इति सिद्धान्तवार्ते अप्यभिप्रायः समासेनान्यपदार्थः षष्ठी पञ्चमी तत्पुरुषेऽपराप्राधान्ययो द्विपदमात्रेऽपि कृत्याभ्यां
र्थानामभिधानेत्वधारणात्तत्रान्यत्र हि द्विहरणे हि तावतोऽवयवस्य पदान्तमाह नेदं शाखावत्तौ पाश्चात्त्य परी विशेष्यमाणत्वेनावाभितितद्विरोदशस्य
वाचकः इति कर्थं पूर्वपरार्थप्राधान्यमपि मिधीयते । अपिचेति । स्वस्य तत्र पद्मयोरिण्यादिनिसर्थः । चोरकर्थाविपत्प्रादिनैपाद्गति । अपवीति । अपवच

कौ॰२ एवमेवोपमानादप्यतिप्रसङ्ग इति चेन्नैवं। एवमपि प्राप्नोति। एवं परोक्षपरस्मिन्केनापि समानाधिकरणे प्रत्ययोऽस्मिन्नुपसर्जने पर्यवसितो निर्दिश्यते
२० येनाङ्गस्य परस्याप्यन्यसमानार्थपरत्वाभावाद्व्यापी भावः। एवं सर्वत्रेति पुरुषादप्यवास्त्यायेनाधिक्यं विज्ञेयं यथा बहुव्रीहिणानुपपन्नार्थो ह्यत्र
वनत्रयस्यावस्थान्। त्रिकाद्ये तावद्वाक्यं। कनदीति। एवं समानाधिकरणानां क्रियेत्यनयोः पुंवद्भावाद्भवति तयोरनन्यार्थत्वात् समासः। एकेकात्र के
त्रिसमासं चावश्यमन्तःसमासानुपपन्नामुद्दिश्य यस्मान्नास्त्यधिक कनदीप्रयोगाप्यधिकेन तेन विशेषणेन दीर्घपरिमाणस्य पुरुषस्यापत्तिर्भवति स्त्रीति
नपुंसकत्वे चाप्यनुरागवर्णात्वनयादीति समासान्तः सोः। एवमन्यत्र सत्त्वयोगविशेषेण क्रियते सर्वे प्रत्यया इति तस्य कृत्यस्य प्रयोगार्थं नाडीकनदीत्यत्र
प्रवर्तते। अन्यपदार्थे पुंवद्भावो न समासः अत एव एकार्थीभावसमासाद्विवक्षायामेकवचनं एकनदीति भवतीत्याह। पुरुषः। समासान्तो नास्तीति प्रथमं विग्रह
वाक्ये वा तत्प्रकृतिर्निर्वर्त्यते पश्चाद्वाक्यं गृह्यते मित्यनथापि पश्चात् विभेदानां बहुवचननिर्देशः। पश्चान्नमिति। अन्यकार्यान्तरापरत्वाभावात् तत्त्वाभावः
परानुपसमासार्थो न परता। समासान्तार्थे पदान्तरादिति वा तदन्तता भावः। द्वितीयाप्रथमाविभक्त्यर्थे नामिति। गौणिकान्यपदेयं प्रत्यवायपदार्थ
र्थगुणपदोपपादानं। बहुगुणमिति। समर्थेकत्वमिप्ता समर्थादिति प्रथमाद्भवेत् पदार्थविशेषविधानार्थमिति। कन्यपदे द्वितीया प्रत्ययमन्त्री निषेधः। पाणिनेः
तृतीया निपातनात्। तत्केनाचितः प्रथमेवार्थमनितरावृत्तिपरत्वेन अन्यपदस्यार्थस्येत्याह। प्राप्यकार्याणामनुपपत्त्यर्थमनन्यमपरस्य स्यात् तत्त्वस्य योगे च
द्वितीयान्तरतरपरे नैमोक्षः पष्ठीनिषेधः। श्चित्रादिभिर्निपातः कण्ठश्चित्रः कण्ठमनेन श्चित्रमिति बहुव्रीहिर्न विवक्षितार्थाभावात्समर्थत्वादित्यत्र

राम
२०

भावात्तत्स्वरूपेण विशेषपरस्यार्थः। बहुव्रीहित्वात्प्रियादिषु। पदः कण्ठश्चित्रः कण्ठेनेति वा। अथ समासात्मवनिमित्तान्नामान्तरे विशेषणसर्वनाम्नां कार्ये विकल्पः। ततः क्षि
नपुंसकत्वे समासो पदविशेषणः। अर्थात्प्रियान्तरमुपमानादिषु अर्थविशेषणे गौणत्वे तत्स्वरूपे प्रतिपत्तिराद्ये भावाच्च। ततो नासमर्थो हीनद्रवित्वे चामप्रयाप
त्यये प्रयोगे द्वितीयाप्रत्ययस्य निषेधात्तत्परवदेव निष्ठा। नाम बहुव्रीहौ तत्परस्य कृत्स्नस्य आकाशं। तदन्तादेश कालमनुवर्तते प्रियपदस्य तत्परत्वान्ना
प्रियादिबहुव्रीहित्वात् सर्वत्र प्रयोग भाव बहुव्रीहिः तत्त्वान्निर्णीता। बहुव्रीहिणा तत्पुरुषस्य बाधनं तत्त्वात्तदर्थः। अत्र समासार्थे इति यदि बहुव्रीहिर्विकल्पेन
नराजानिष्वालेभ्यो राज्ञां पत्रे समासः। बहुव्रीहिवारे तत्त्वानि समुदितेषु। अनेन वाता अन्तरीयाद्या परस्याः प्रियेति तत्त्वेनैव तत्र चापरा
अन्यपदे परस्परमित्यात्मा तेन सह वर्तते सिद्धिः। नैरन्ति श्चित्रगतपत्नीकः। तत्र प्राप्ते तद्धितीयेति तद्वचनमिति वा पदेषु भवति तत्स्वरूपायास्तस्य
चेति बहुव्रीहिरित्याह। नासमर्थ इति। नैयायिकेषु तत्परे स्तुत्यर्थमेवमपि परस्परस्य। बहुव्रीहौ नामिकानुसारेण अन्तर्धानं नित्यमिति वाजाना
रित्येव समासेन। एवं बहुव्रीहितत्पुरुषो यथा भावात्केवलश्चित्र नरसारो द्वन्द्वे द्वितीये द्वैपरा परात्मत्वं भवति। नित्यत्वात्सुरसापरात्मता तत्त्व
इत्यत्रानुमानं समासात् बहुव्रीहित्वं वेदने चैनो रात्रौ श्रुत्यर्थं प्रकृतिप्रत्यये तेन तादर्थ्ये न समासः। तत्र सर्वेषां सामान्यतोऽप्यपवादे नानार्थे सामर्थ्यमपेक्ष
र्थाः। तत्पुरुष इति बहुव्रीहिः। अन्यस्य तत्पुरुषार्थाभावात् अत एव श्चित्रस्य पदार्थस्य नागवृक्षे शनैः कथं त्वाह। नैव इति अर्थाधिकरणे बहुव्रीहौ समासेन
तत्पुरुषसमासाभावात् पदस्य वास्तविके पञ्चमीबहुव्रीहिविशेषणतया तद्वर्ती बहुव्रीहित्वात् तत्पुरुषत्वेनापि भूयात्। निषेधविधिश्चैनति श्चित्रपदस्य विशेषवा

कै॰२ नारस्यविशेषणविहितत्वात्। अयनेनेति। कथं श्लिष्टमिति स्पष्टार्थमिदं तत्पुरुषविधानात्स्ववचनं बहुव्रीहिसमासत्वात्रानिषेधायाश्चविहितत्वं अंतर्भूतस्यार्थेन वि
२१ शेषणत्वाभिधित्वं किंतु श्रावकस्याप्यव यदस्य नरति अर्थविशेषाश्लिष्टत्वात्स्थिरतराणां तन्निमित्तिभावः। ननु कथं श्लिष्टतरमिति समासप्रयोगे तो केचित् स्थिरत्वात्मसाधयोग
तोत्सर्गोपेरावलिवहुव्रीहिकृतत्वमिस्यांशोनमाहृत्य नित्यत्वमपीति एवं तेन समापेनार्थं तत्पुरुषविरोपाममपंचमनस्तुति किमिति वहुव्रीहावि
ति शेषाद्विभाषार्थमनेनकथं श्लिष्टतरमिति तत्पुरुषमिति कथं श्लिष्टतरस्यारी तद्वहरीनामिति। स्यादिशब्दः प्रकारे तेन गम्यमानस्य वाक्योपितस्य ते। समर्थेन
नयवर्णादिभिपर्णस्यमान्तर्यमानानिश्चित्वेपितरे कारकेणातत्वात्स्वेणाणहाणं क्रियाविशिष्टस्य समासनश्रृत्वं शब्दे क्रियाणमनामादिरमभिधीयते।
पश्चादहां वेचनमनमभवत्रेवोच्यते तथा कथं श्लिष्टतरमिति कथं पुनस्तु भवत्रेवोच्यते अपरतरं करति सर्वार्थनावान्तर्योनिश्चित्तरस्यार्थः पक्षे पूर्वकर्त्रोरस्तरंतिस्य
त्रिक्रियानसमासोपपत्तेः भेदो नरपण्याह्र्स्य चर्थिति। भवतस्तेनोति। तात्वर्यस्यप्रधानेन पूर्वः। अन्यथा भाषोपपत्तणत्वात्स्य तत्। तत्र कुत्र मपि विनाक
र्तृपादपर्पाणिति शेषस्तत्र्वेनित्रवहुव्रीहित्वात्समासांतानामावः पश्चात्तरतरमिति तत्पुरुषत्वात्समासांतः। तत्पुरुषे कुत्रिवहुलमिति पृथक्त्वात्कोशरमिवापयन्
अन्यत्र तद्धा तदाहकरस्यप्रवत्तेपदेषोतेवर्णमानानिर्देशात् क्रियाकारकसंबंधमावात्समासस्तुति किंपुनराहरणमिति समासमसत्त्वेपोर्थः समवाशतमीयाह। अ
रुकरति अर्थांशेनि। वृहस्पतिरिसाले वेदाध्ययनेनिष्पादितेरहस्यानुमनः कर्तव्यः अनुगृह्यते। अनुसमाप्ते। अध्ययने क्रियाप्रदिपः तद्धाराहणं कतोनीय ष्य॰
र्थः। प्राहणं वाचिनपोपचलत्तरार्णमिस्याह। नमिवचनानिति। अन्यतोकालातरमिति प्रयोगेन वक्तो तेन समासविधानेन कर्तव्यं काला अंतनसंयोगरस्येकप २१

वयोगः कर्तव्यः। तत्र वक्तेनेत्यमानिश्चमतामावंचनसमासः क्रियतेति समाह। अंतसंयोग इति कारकविरहिरिति। उपमापदे कशाविराविभिति रशिणापनेन
नथ्यर्थादेर्थं हर्त्रोवृक्षापातेक्षणा त्वमसंतसंयोगः। यावत्यारति चंतीमर्थः। वीरविनिपतितवरी नामन्या कान्यायमयोनिरिदं वचनमाणामस्याकमेणचाशादेः
सेकत्वमप्यपरिशेषेनेत्यथवेककरेणापमनाहवंदेनीस्कथेने मतपरुणारिति द्वितीयाश्रित्येत्यवनिर्दिष्टात् मासप्रमितमिति द्यादिकर्म्मेतिकर्त्रीकः। मासे
पश्रेहेतुमाश्चवानित्यर्थः अतिपदेष्टेणचमासम्यासंतसंयोगाभावः तद्धीयानात कतार्थे तेनिकिमर्थमिति। अपंभावस्य उपपदमित्यनुपरिरक्षितं तेपा
दवेविवक्षितेनरामनिरत्नसमासेन क्रिया हरुत्वसंबद्धनं तदर्थापिपादवंकतोनीतितत्र तत्संभवात् अप्यनेनापिवृतोसंग का रणाभावः रणसंकेप
दुपितिनरासामर्थ्याभावात्समासोनप्रविश्यति रथया परप्रीति अप्यसमर्थभावः। सर्वं च क्रियाहारस्येणांमंबंधेनभाव्यंन तद्वाति क्रियाहारकसंबंधसं
भवात्समासः स्यात् असामर्थ्यादिति यतस्मात्समासमर्थ्यनाज्जिरथोरतरस्यारीतत्ववचनसामर्थ्यात्प्रतीयमानक्रियाहारकसंबंधारूपेणभवतिम
मासः रहनुवंक्तुमपांकरस्यारी तत्रा समासमर्थ्यसंभवेवचनमप्यावकाशत्वात् रथापदृष्टिमत्रप्रमविष्यतिरहुपीति तुरशव्द समत्वोपतंतेनरव्य
वाचित्वात्समासांसंबंधाभावात् अंतःकरणा अनर्थक्रियाविक्षितत्मासमंतरेणकारकत्वापोगात् वचनादिति। कतोतिक्रियाकतसंबंधात् अपेक्ष्य
र्थः इहार्थोति यावत् संबंधापरे तत्सर्वं क्रियाकृतिविक्रापेक्षनेनरात्रापि तरपेक्षसामर्थ्यसद्भावात्समासप्रसंगाक्षरार्थः। पाठजातनुमत्तानार्थेपद
र्णानित्यकारिष्यते गुणवचनेनेतिकिमर्थमिति। अपंभावः जातेनित्यतात्कृतत्वाभावात्मानित्यवचनेन समासोनभविष्यति क्रियावचनेनतुकार्यकारो

कौ॰ २ कृतावदूत्वमिति । गार्थसमासेन । अभावमिति द्वन्द्वमिति तत्र [illegible] भावात् [illegible] विना [illegible] गोमिति [illegible] स्थिर [illegible] प्रयोग [illegible]

२२ [illegible] [illegible] परस्परं [illegible] सर्वदा [illegible]

विशिष्टं [illegible] मात्र [illegible] किंपुनरिति [illegible] केवल [illegible] समासो [illegible]

[illegible] वचनेन भवतीति [illegible] गुणेनेति [illegible] समासे [illegible] वचनेन [illegible]

गुणोपसर्जनेन [illegible] विना समासो भवतीत्यर्थः । कथं [illegible] इति [illegible] भवतीति [illegible]

[illegible] भेदेन [illegible] एकत्वेनानेक [illegible] भेदेनानेकार्थ [illegible] भावः [illegible]

[illegible] समासार्थी [illegible] क्रियायाः [illegible] भावः [illegible] समासाभावः [illegible]

[illegible] इत्यर्थः । [illegible] सामर्थ्य [illegible] इत्यर्थः । [illegible] विभाग इति । [illegible]

[illegible] इत्यर्थः । [illegible] इत्यर्थः । [illegible]

[illegible] क्रियायाः [illegible] भाष्यकारो [illegible] राम॰

[illegible] समासमसमासत्वि [illegible] समासापत्तिः । [illegible] २२

[illegible] समासमसत्वात । [illegible] कुक्षिपित्वा [illegible] समासे [illegible]

[illegible] परस्परं [illegible] समास [illegible] समासे [illegible]

[illegible] विपत्ति [illegible] समासः । क्रियेत

[illegible] शब्दस्य [illegible] समासे

[illegible] समासेन [illegible]

[illegible] भावः । [illegible] समासो [illegible]

[illegible] क्रियायां [illegible] समासो [illegible]

[illegible] समासोऽस्यते [illegible]

[illegible] इत्यर्थः । [illegible]

[illegible] इत्यर्थः [illegible]

[illegible] क्रियायां [illegible] समासे [illegible] इति [illegible]

कौ० १
२१

रः। स्त्रेतेनैनति किं कारणमिति। समासारुपमेकार्थं कि पावगमालक्ष्णतमन्येवमामर्थ्यमिति स्वः। क्रियपर्वेति तस्या स्वदा चेको नामी तितर भावामाय र्थ्यभावः।
मिश्रेणपार्दतिन्निश्रेणीत्वेन समरापहति नेपव्याग तोपानफलकास्योपनिधीयंते वाम्यामिति ऊर्ध्वमुपामिस र्थः। तृवममासर्थ्येत्यनिपारिते त्यावार्पेरे श्रीपश्चा
र सर्वेन्नहीति मानाकारकाणामिति भिन्नक्रियापेन्नपाककारकाणामित्यर्थः। भिन्नगुरस्त्रेति रत्वाभिप्रत्नोजी विनिसर्थः तत्र स्थः कारणान्यत्वंसमत्वस्याभेरत्यापि
त्वावार्त्रिकेकारस्याग्नीपंमाकेरर्थपति किंहूनिति उत्तरपरत्नोपथमेनेनान्तरण्याह पष्ठीसमासस्त्रेति अन्वानामिति मेवंवचित्रत्तापांपष्ठी तत्पारस्त्ररेति॥
समासेरु र्णनारिति समासोनार्थेनत्रैवप्रकारपोनरर्थंपते स्वानां वांपदृव्योरप्रोद्ध रोरपिपदर्शेति प्रकारितारप्रयोगमंतोगणापिसंवंधपतीसेवन्ना
पर्यानामान्तपारेश्चिरजीघटरत्तेनतृत्तरीनापवनसमानार्थैनतुरचिपूरस्पन्नेनहा। संवन्नत्तुम्नस्पजलराणा र्थीनो पारंपेपवाभिविरविपवेनिरहतुनो
संस्कार्य पाञ्चाख्यानेनपीतनाभावः। सुक्तार्थंसमस्यमारिति पुक्तारहतं षोष्पक्रियोपलत्तणाभिस्कपत्तिकारयोविप्रहवंतेपतंरुक्तंभवति रथ्योरनरस्फक्केरथः मेक्का
कत्नमोरनसमवनत्नक्काणीवंपत्नी पनेनवापनेकपेनोत्रसंस्कारकभावोनीतिसामर्थ्यारुपेनस्पतीति। संपत्स्यपात्रेति तकुलेनोकल्पवहारषमिहत्वारित्न
र्थः स्वत्रपवनपतितानोर्थैकरेशोहेतुः। तरत्वाश्वत्वमानमिति। संरेरहितनारत्वं निस्पपरस्पर्थः। वेरक्कमिति मेरनाने उत्तक्कमिति परिपक्कावस्थापपिन
भावः मिलीनकमिति परिपकावस्थापान्नेन्धधनोवचित्रेपातां संपत्वारधीरक्केनेपत्तपः। स्वान्निनिकोरंबेरेति प्रक्तारुनैतगाविश्चितिपिवसत्वणाथी सम०
वत्ताप्राप्तीनार्थत्वात्प्रथ्याघाटानेनायंवोपोनामितित्यासुक्कारीनामयीसर्थः। चतुर्थी। चतुर्थीत्वात्तिर्थानिपारितेनयोगेचतुर्थीनरेनसमासोनपवतिसमास २१

रारियोनत्वगमारिति नैनिरासः। पाणिनीयेतत्त्वते चाति माणिपोनकर्मवरहा। पत्नीवार्पन्यानेति विभ्यम्यानितमन्याविवाः क्रियेते। किंचतुर्थ्यंतसेति।
विवेपात्रपाराना रेपरर्शनाचप्रश्नः। इतः। स्ववचनेनेवरीयमभिधापपिराम्नाहृाय वेपविनुमर्हतीति सर्वपमेगरति स्वसत्पविप्रकृतिविकारभावेर
सर्थः योहीति। रेपमानेः तप्रराभार्थताली तितारथ्योस्त्वपः समासः सिद्धः रसनीरत्नीवार्पत्नत्रविचार्यने योरिप्रतामिति स्वन्नुपामरति तारथ्यंमत्र
क्तिनुप्रकृतिविकारभावः स्वप्नुपमिति निनाय्यमिना प्रुपनिन्नपकाले। रुक्तिविधेति। विधाहनन्पमापारि र्थ्येनेति महाविभाषाधिकारात्हिक
त्येपाणेवचने किं विकृतिभिः। तरनेनतमभिधानात्नोविनत्तणपशेपांतंमप्रते। नैत्याहेति स्वानेनार्थसामर्थ्यो भावेसम्कारागपित्यर्थः सर्वेहिंग
नोवेति पावविंगमिति पुत्लमेनयायोति स्वमिवेपवरोनचसर्वलिंगतानित्तेपेपिरगेपति गास्यामर्थमिति किमर्थमेति पर्वेनन्यथपनिवचनेतृरा
गीभाष्यकारः पाणिनीयेसत्रेसमर्थपिनैवोरकमवित्राह अनहीति स्वरपमिति परिन्नरर्थपात्रेणचतुर्थीसमासः स्यान्तरानविर्हितनपरगणनकपान्ना
रथ्यमपनद्यावानररथेपहूणेनेवसमासस्पसिहत्वात पपर्णीति। तारर्थ्येसंबंधविशेषाविशेषेचसामान्यमवर्थपमवर्तीति। स्यात्रुविचन्नापातृष्टी।
पवत्रेतरतिभावः स्वप्यवास्वपानेघात्रतरतिपोग्यसामान्यविवरत्नेनतुतारर्थ्येनदुस्था स्पारपानन्नभिधानातृत्वपष्ठीसमासानपवतिसपरानीरिव
चतुर्थीतरर्थोरनित्यामितिचर्थीतारर्थ्यमिवसंवंधतत्रपष्ठीविवत्नेतत्संवंधसमासाम्मिनिपष्ठीसमासाभावः। सर्वेविति। तरर्थीमिकृतेरित्पन्नतारर्थीमर
र्थविनिक्रियोतारर्थ्येनचतुर्थीसमर्थविभक्तिगतेपनेतत्सोहितमिसनोचारतरत्नेनेनचतुर्थ्येतात्तारर्थ्यमिरर्थपमर्थयमसपोपवतिाममाःपरत्ताप

कै॰२ तेनघातार्थंभवरर्थंप्रिकारोनतोपारीतिभवंतिपक्षाशेनुराजमता र्थः तेनवरूतेनर्थघाथातः स्वोभवतीत्यर्थः रतिनव्याधंसवंनकर्मैर्थभवतिनावेदैवेति
२४ घस्मंघेकृतेनेहितंनेतात्स्वातिपरिक्रतात्मनुवत्नुकाभावप्रिपितिनिवरहाभावः चथावीति आरिति र्नेस्तुरत्नः यःपन्नचप्रमेतिवंहितनपामत्रपादंप्रका
रमापिकनतुनमार्त्रिहत्यारिति भावः श्रीमनपिति सुखरत्नपपर्वोपेणतश्रोभनहरेनविग्रहः सुखरत्नमामनवाचिनामात्रेनमा जिविग्रहः अत्र वथा
स्यणमर्थात्मेनेविर्ग्रहानभवतीतिविवक्षिते वास्मंशो वीसंस्यवंसमानाधिकरणत्नविभक्तिपरेहोभवसेवात्रबाधित्राव्यः श्वेतोननवादी एवं
१ नद्दीति वास्यणमपंरतिसमासेकृतेपपः शरस्थानेयर्थशरस्यरेशः क्रिपतेनेनग्रामणपपर्रतिघपोशेनभवतिनत्नुर्थ्योश्रुमभासेनिरहनत्वारोरे
शेनाथंशरेनविग्रहाभावोर्थविरेशाभिव्यक्रूपेत्रपपः शरस्यप्रयोगः स्वापीति परेि चतुर्थीतेनाक्ततमामनवहांशक्रिमतररस्यर्थः वाचेति मह्या
विभाषपाथर्थारे शोपिक्रियन्वयातेनेतनरूपार्थरोतपपराविनिर्दे हस्यंभवतिपरपामिति कृत्वेशार्थेविभिः कृत्वेस्वलिवितिहसरदेपमिदेवतिपादितेन
ग्रहणंनापकंपकृतिविकाराभावस्यचनिमित्तपाथोरे शः तरवीस्यभवतीति स्वरूपर्थेरति परिवैविचथान्द्र्यार्थोरेशः क्रियतेनेनतः स्याा निवहाभाव्यंथोर
नेनिपते ३रक्शरसोरारेशः पामोति कुमामोर्थीतिभवतुर्थ्यंतस्यार्थेशरेनसमासेनविधीयतेनेनेनपरोयोगपरेनभावरतिभावः वचनादिति अमस्यप्रिवो
केभागपन्नयोगेर्थक्रियायांयोगपपप्रमत्नरेचस्यर्थः लिंगमिति तत्रपरमार्थलिंगमिसमनवत्रणम्भावात्रेतिकूपर्वपागाश्रुपामर्वलिंगमनात्नविमनीत्यर्थः चेत्यभी गुप
भवेनैतिमकसघटरणारस्यादिभिननात्नरिकांपकः आत्मामनानर्थवहगोतरकेमान्मात्मस्मारात्वंविमंसः मनसीशोरारि र्भतिनत्नद्वपितिसमर्मीशेरीगनिवदू २४

सचनमर्थघहशेननिपर्वापाथंवास्पाहकरवचनंनसमासविधानार्थंवाणपात्कमस्नपिथस्रहीतन्वारक्रिंविलकः स्पारितिभावः बाहुवचनमिर्देशीरिति
घओरीनांमाहूचचरोपिन्नेरोरशाहमकणपांशोरशरेनाभिभावाय शब्दविशेषणनेतिभावः रथंमनर्थनमकारिक्रियापिरूपान्यनारीनामाध्याप्र
वः अंकः शरेणपदानेनयोगेचपविन्ध्याधाराववित्तहांयांसमर्थी वांत्रे स्याधारादुधेयमावाचामा स्तोपांसंभवेमनाप्तळतिकरति उपमानोपमेयभावेन
कांपेघिन्निधाना हिपः समानासानीपनरस्यर्थः कृते स्यांहेगेपामिति मेन्युकवेकृतिवदूत्पमिस्यकृत् पघमीतिस्वचपकर्तेव्यनामामान्यादृपवाग
रस्पचापिवगणशरस्पमप्रयोगः रशनाद्वीणम्याप्यर्थस्याहि वेत्वयवीनक्तविद्व्हणारित्यर्थः द्वेपे अवनमेनकृत्वेति वापचारितिभावः पार्वपामंपावे
मंप्रिनाररिवेपाधिकांपेपिविलक्ष्पदुचन्त्रुस्तुपेनिसमानः प्राप्तोति पममधिविक्रियाविशेषणंपरमाः पावेमविनारनितुपारोत्यापानः हर्षे प्रकाश
रमंतेगेननरीभिवृत्सश्रीकृत्वानुस्मापितुमाह हकमासारिति बवावेतिपकलविशेषणाद्द्धरूमाधानेनप्रनीपकेशितिं पंवाथंतचेव आख्याते ॥ ॥ श्रीः ॥
रस्पमाध्यापनत्पटपत्रकण्परतूतेनाप्यरीपेहितोपाध्यायमप्यपमेपारेहितोपमाञ्चिकं ॥ श्रीः ॥ तद्धिता ॥ ॥ तमाहात्वरतिकेपमिति किंभावसाधन
नतकर्मसाधनतत्रभावसाधनेरव्यस्पानपनारिकंनयामीतिनमूरूपनासमस्याहापस्नतिहतार्थवृत्तीनसमासप्रत्यिवत्तारेरेतोपारानमनर्थकंपा
शेति कर्मसाधनपक्षेरुपमंतनरूमपलेनपाशोति किंतुरेकवचनप्रमसेतरूतकृत्येभवतीतिप्रश्नः कर्मसाधनरति रूसप्रित्रकार्यसंबंधवरशनारि
तिभावः संताग्रहणंचपननविभींयस्पाख्यातमित्यंसंतापामापपप्रभवति परीति कुमामिंर्थसमाधान्यास्यपासच्यात्मितापदयामानिर्देशाभावाभ्रसा

२५ कै॰ २ परंगः पद्मनाभनयंमकूलत्वात्विलम्बितिपंचव्रह्मीतिकर्मणि व्यातिं पञ्चविंशत्यांकृतरतिपतेल्वीतंपके कौतुलतनवत्कौवेत्वेहलनतेसनिपंचतावद्रुविक्तिविधतिम्बीले
नपत्तपमनैननाराहनमवेः मरेतमानीतभाषांवस्त्वात्रादतिम्पात वित्रगति रूनेकार्थत्वात्समासमार्थोनिभावः वृत्तेति तोकेसमासद्याष्टकत्रेशेमेतरतद्दत्यते
तन्मवचनेयागारावेकपवर्हतिभावः वचनेति पंचपरपारोनसमसमसमदारितिभावः कः पूर्वाति पोत्राणिवर्दमादीभवत्पम्बः। यच्चरतेरमिति ग्रहणाहकिम्या
वीगुणीवातृपातमस्यमीकांगोनमस्तरा।विवर्त्तितनमत्वातंतेननिविम्नादतेतेनमगद्वारस्क॰।नव्वाकृषादिनाभवतीतिनविर्दशः रूनः पष्टी क्रमसमासप्रथमा
नः परस्मात् वेपचनमिति कौमुदीति नानामाद्मामिकानायर्थेनाभावमाह॰ समस्यार्थीकाणामिति॰ समर्थीकरणमिसमर्थः वचनपाति ग्रामादीनेनिपतनेदेशनमा
तनान्नमयीकरणाभावदर्शनभावः। पुरापंचानामत्रहेरेशविशेषवाचीनदार्पदोषः पुरस्यवाचिनिरनतोपतिवेक्समर्थीकरणामेपवान समैकवाचीतिभिन्न
देशानामैकवर्णौकर्मणोनरंशाभावपूर्णसमसात्यः सत्याभादीनांनार्थमितिभावः। वायवर्धमिति।नतस्वभावादीनामधिना।भावरिसवरशार्थमीनुगामसमनाहा
प्रदायः। श्रद्धेति केवलेनपरार्थेनस्मबहुगणाभावः।दृश्यन्तविभागणेनायोनेनकृतसुपानितदेशानापद्यमिनर्थदीक्षणामिसर्थः भवसमासात्
नि।भवितिमितवादिसर्थः। भुमेनवारिति दृश्यानपतनमंतरीत्मिसर्थः। अथवेति पर्वमुपापस्वावेनाप्यानर्थन्तपात्रपिवदस्पष्टक्रियापामनपदवेरः कारितनः हरा
गीतुवाप्लवभेराभावापुद्दिषापकस्थितभेदसदावारितविशेषः किंपुनर्गति नाशकानामनत्वपात्रपरवोतनिमतेनावद्वनापाति पाणिनीयंतुप
श्चाद्दिपापचित्मनेरोपमसप्तकपर्नविधानताराह एवमिति द्वित्रामित्युतेरिति वत्वसुकृपालेपमंतकर्तमनतिसमासेनाविपरिकतात्म्यपेनपवित एष॰
प्रपत्मपेचपतो।द्विगुनितनोनाश्रमकंपचगावोधनमसेन्सानामपरदसमतत्क्तपेकृतेवद्दवीहिः पवर्तनरतिपताभ्रपेतात्तगत्रपोद्दावनेवम्ना ३

*** रूपोज्ञपरत्वेनविर्गवधोः पद्योः समासेनभावमनविपरस्दपसमस्यासेवद्रुवीहिणनस्मिन्समितिश्वनरूपस्योत्त्रपरत्वेनाषुपपुर्वेतिमंसप्ता
पाविश्वसिनत्वात्समासांशपरानोवहृदवीहिणानभवितव्यमितिमस्यतेपरात्वनेकशहणमस्त्रमप्यापिवद्वीहिर्भवतितरानाद्मीनते
गुत्रपरोषः चपदनापभावः समासदन्सवृधंसंतेपंसमसनेनसमासः संक्षेपः सवार्त्ताहित्रपनोक्रिपतेपरिवर्त्तवहुवीहिः प्रवर्तेनतराम
तिमत्वारेकार्थीभावात्किंपरः संक्षेपः क्रियते तस्मात्स्वरूपगर्भीवहुवीहिः कर्तव्यः नत्वेनोनराग्रपत्वं पाणिनीयमतत्त्वं णि
हूप्यपितुमाहाणेनदीति नहिताधेनहिताभिधेयेपसनुस्पद्गसवतहितेहिगुणिनिनानस्येयासमपत्मिनिभावः अर्थेचेदिति परितद्दिना
तं॰ र्थाभिधेयसमासः क्रियतेनेतरासमासेननहिताथैस्माभिहितेसमरूसर्थव्यनितिकपत्मपार्थाभावासांकमाविनिविसारोनहितेनसमासो
समासनहितविधावितिसमाहपेरोपवर्रनाताश्चांतमासी पतेसमासेकिशेपमानेनहितेनविरकेतश्चिपुमासरसपसेनरहितस्य हाण
श्रपणात्वात्मीनेनात्रपरोषः पर्वनिषिद्धानवेश्मणत्रहिपपेपाणेनसमासविधानादितिभावः क्यतेनैपद्यात्मोपाणवद्यावोविधी
समानः पतताणनपोर्नभवसिवहवोद्विगसंतात्मस्यारिणंतेनिवत्तद्रहणमसमाहाद्विगोपासकमेस्यामितुहिणोश्वाणनपदरसारीनितेपुववि
नसमासस्यार्थान्तद्दिपसंनापवर्तनेनरत्वभिषाषेणास्वतसायकाषोमबरेोपदकेः। पंचाश्विति पंचास्वपः प्रमाणमस्येतिप्रमाणेलोहि
लोनितत्वमितिपात्रचोलुक् निर्हत्वेति।पावनापितिः पंचगवधनदन्तिभवप्सिनानामेव्यग्रमात्रयात्मनं क्रियतेनतः पस्पोत्रपदेलिङ

कौ॰२ नेपवेतिनानिरोधः।नहिसंतेति।अन्यपदसंज्ञासंबहुव्रीहिसमाससंज्ञाप्रतिवद्धंवोत्रपरत्वमाश्रित्यापसमासःक्विपतेनवचनस्यसमाससंतेतो
कैलः।वचनेहीति अन्यपदेनपरपोश्चनितिविषयत्समर्थमीतनुपाश्रवत्मीत्यत्रतात्पर्यं पाणिनीयेष्वसमर्थविनुमाह अथवेति नहितष्यामाव
र्थः।पर्यायेनतेनाभिवचनेयोहिनप्रभवतीत्यर्थः स्यादिति सार्थमेतिः अत्रापिपदेसस्येद्विसंज्ञानयासोमेतोत्याह द्विगोरिति अभिदेयपवचने
पर्यायशेषेणद्विजातत्पतिरोधोनास्तीत्यर्थः समाहारसमुदायोपीति स्वरूपपरार्थकत्वाद्विनार्थनारेकशेषाभावः अविशेषादिति एका
र्थत्वादित्यर्थः प्रतिषेधकयासोनेतीति पथ्यापंचपिपद्धिः कौतांपंचाश्वेति अपरिमाणेति।नतद्धितलुकानद्धितलुकीत्यपामत्रद्वयेपि
समाहारग्रहणंक्विपतेसमाहारएवनद्धितलुकिकिंसमासांतोभवतीनात्रैवनितिपमविज्ञानात्रानिरोधः अविशेषेणेति गौरिके
सर्वाक्विपतेगोशब्देनसमासस्यप्रवृत्तस्वविनिवासणमवशेनमतोद्विगोः समाहारशेनिष्ठितीपमत्रेनिपमाधीनमित्यर्थः अभिधानार्थनिति
समासेनसमाहारस्याभिधानंयथास्यात्तद्धितेनमाभूदित्यर्थः समाहारेणेति समाहारोभिधेयेद्विगुरित्यभिधानंयथास्यादेवंचाभिधाने
समासेनोक्तत्वात्तद्धितोनोत्पद्यते नद्धितार्थइति।नद्धितार्थेद्विगुरित्यभिधानेमाभूदित्यर्थः।एवमभिधानेतितद्धितःस्यादर्थदारणमा
दर्थतापंचकाद्। अत्रापरत्वसंशोनतिविवादादत्याह इष्टेति वाक्यरूपपरमितिपरत्वनि वामरूपचापिषत्रपरीतिपंचगावःत्रिपात्समेतिति एप॰
परेवद्गवीत्यरूतत्रपरेपरलोपनदाविपाकाधिकारपठिकत्वेनद्वद्वनस्यरूपोयातोनिस्पोनुवृत्त्यात्रान्यथासमासापावर्पेत्तनमा २

संज्ञेनस्यात्तनानियमाति।नामितिजनसमाहारद्वंद्वःपरिनिश्चितोनापत्तेत्वद्वंद्वःस्यात्तराकार्यमितिपदेःस्यात् समूराहापरत्वान्नितिबहुव्रीहिरित्यर्थः
शेत्रिपदस्तेति एकार्थीभावइत्यर्थःनचसमुदायस्यैकार्थीभावेतत्सत्त्वोपेच्योपकोर्षजोविगोवारित्यर्थः परात्वद्वद्वित्रिलिंगेहद्वन्नरूपमाभाविनोपदा
योपरायपेक्षानरस्णामार्थेनरा बहुव्रीहिर्नभवतीत्यर्थः द्विगोरिति द्विगोर्निष्पन्नपेत्यर्थः द्वौमासौजातस्यनिकालाःपरिमाणिनार ३
नित्रिपदःसमासस्पात्तेनसचतुष्पदीति।आपाविवक्षितत्वान्मासौजिनत्यिषकुतनत्रापरपजोहिमासासरूपोःसमासःक्विपतेकालोति
द्विगोःपूर्वपरत्वकृतिसत्तेपथ्यासासनत्तद्धितानरत्वत्वसमासांतः द्वौमासौहिमासमिति समाहारेद्विगुःपात्रादिभ्यःपानिषेधरतिद्वी।
त्वाभावःद्वेरोपइति समासांतोरातस्यजातास्वाकोअत्रान्नःस्यादित्यर्थः अन्यत्रेति पंचगावधनस्यासौबहुव्रीहौकृतेनेत्ववेोपःपरयोः
समासांतास्त्रिकापीति॥ ॥द्वैपदकार्थीभावेमासापिसमसेवपुनःसमासःक्विपते एतेनद्वौकारंतात्यपरोपोमिपर्यादृतः सर्वत्रेति पथि
दंगादःस्यादृषेपरिस्त्राभिदेपवचनोनापकात्तनद्धितोत्पत्तिरत्नरापरत्वदितत्वान्नरर्थिमेवसमासःस्यात्ननुवहुव्रीहिःशेषतानात्समस्त्विव
स्याहिवकारः।तस्मान्मत्वर्थेनतिपयोपकलाःपंचावहैतिपंचखट्वापस्यादिपंचतरांतिपरिद्विगुःस्यात्तरावावेतःस्त्रियांमाप्यतरांतिपदे
द्विगोरितिडीप्सामीनिपदेनचनपूर्वत्व पचगुरितितन्पूरणत्वमितिरयासौजिनत्वशिखन्समासमतिसमतुपः अवरासमासोतिनचद्विगोर्लुगितितु
पर्वतिमारीत्वनरत्वविकारादेवनाहिरीपेपनहणगाम्यमतुपोलुग्वनकव्यरांतरोपग्लुक्नतरीपसमासांतोनतिषेधादत्रनभवतःपंचा

२१

कै॰२ टकाप्रस्थाः सापंचाटकैस्त्रचतुर्भिर्प्याप्नोति। अंत्यः। ह्रस्वकविरवप्तवोपेस्तनेपत्रैनद्व्यते अनंतरस्य विधिर्वाभवतिप्रतिषेधोवेतिकत्रिनुममुग्रापो
पद्यानंतातःपारमितिपाटेमहिताधिकार। विहितस्यसर्वस्यकार्यस्यनिषेधः किंपनेततः सूरेहाय्ह्वति किमनंतरइति सर्वमात्रइति अत्रपरे
ष्माज्ञाधिकारणमसमासस्त्वित्रती विहितत्वतुक्पएवरसेतेत्र्यद्यादिषुनिष्प्राकरणास्यस्यपीभावस्यादिगमनताम्यान्निनस्वरगनेदिशावृति
त्वरःपसस्त्रेत एकशाटीति एकःशाटइतिपूर्वकालेकेतिसमासः शाटशारप्रकानेतिनतस्यैवचकनिरुत्तेशाटकरस्येवंरूपंनभवति एक
पितेति भित्तशारीपत्नेनेतिनतयाचभितरंनपकाशपरितिप्रयोगः नत्वैकोपि हाग्रनिपूर्वैबतसमासेकत्वेसमासार्थमपह्णी त्वापतनतद्वानर्गापामंगः
पद्यातन्नोपरेतनपरइतिसमासेकतेसमासार्थमपत्नमेवामिहत्वीत्वमितिपत्नते इकारान्तेनेति शाटशारान्नानितिन्नणोधीपिकतनइतिभावः
एकाशपीतिएकश्चासावप्पश्चेतिपूर्ववत्समासः अत्रहिपत्नेसमस्यकार्पतोत्रपरोहिगुत्वपीभाप्यनइतिहिगोरितीकारः सिद्धानित्यन्यथाके
वलस्याप्यपरतःपुंवद्वचनेनइतिनानितत्न्णेनीप्राप्ति अर्थेनेतिभिन्नाश्रयेनसमासेकतेनइतरत्नाधिकारात्नईविभावइस्पृष्टः भिन्नाश्रयत्व
गुणोद्वइतिनिद्दिपांस्फलावपने। वानंतरस्यनेनतुपतेनपुंसकत्वेनभवतित्वव्यवस्थितविभाषावितानात् पत्राणोप्रहस्वत्वंकिंपनेपंचत्वहूपंचत्व
होत्यारोनत्रैववाह्वीतंविधीयते भित्तशाकेनत्वन्नभिधानात्समासोनभवतीतिमन्यते अन्यथानत्रैकभिरीतिस्यात् समर्थपदइति दिंकंत
त्वमित्ताधापानितिसमासःकःपुनरिति अनेकविपपताम्नमाहाणसेकस्यनरभवान्यवयः पत्रइतिनिष्कमप्पएपेकस्थित्वापणार्इनेक

५४

पित्रपमनेराने श्रद्दानिशपाद्दा। महत्त्वारनेकस्मिन्नः संभ्रमः स एकस्मिन्नपिकर्तव्योभवति अथवेति पूर्वोपात्तेनोपेणेनद्व्यतेभाषापामपि
सप्तमीशरोतोरात्रइष्यते प्रकृतिस्वाइत्वेपरस्थत्वात् अतएवैकशाटीत्यारावपिहिगुत्वाभावः कृतिः। किंप्याकरणमिति अर्थभावः शा
रपरत्वेतिनिमित्तकृत्वापांअर्थसमासइष्यतेवैयाकरणश्चोरस्याशेमाभूदितितेनतव्याकरणस्यवैरोगत्वान्पशास्त्रत्वान्नामित्वान्नापित
रवीपानस्य वैयाकरणइति पःपृष्टोनिःप्रतिभत्वात्तंसहचपतिश्चहो निर्मलंगगनमितिप्रश्नविशाखायपितुमनिष्फलत्वाकरणमपनती
त्कृतस्येतेतस्यमपीति आप्रपरोपाराधिनस्यापिनिष्फलत्वात्कृतसा उप कार्नीतिमत्वानुरोधेनवद्वचनंकृतंकिंपरैवोपमानमिति
अवतत्पमानमात्रमितिताभिनतार्दद्वत्वविवक्षापाःपपोजनाभावारेकवचननिर्देशः मनुकर्मकरणपोर्भेदारेकत्वविप्रुपेनरेहाभावात्
पश्चात्तुपपत्तिः अर्थभावः शाह्लीश्यामारेवरत्रैनिश्याप्तत्वेनवीश्रपत्यापिपपामिवैवविवक्षितंतरखलनहारणशाह्लीरेवरत्रपाहृपमानोपमेप
त्वात्रस्यवनपोविशिष्टत्वात्रहारकत्वपोरप्पभेदइतिपरैवोपमानेनतेवोपमेपमित्प्रशुपागंनभवति चैवेतपुत्रंकशाह्लीशारप्पोगवेपर्थो
प्रपूणारवधाधाभेराद्धुमनतस्पभेरनुशशाह्लीरेवरत्रास्पपीः श्यामपुणपोर्भेराद्वातितहाश्कत्वपमानोपमेपभावः। किंचान्तरेति अवा
चाभिधापपमभिधावपितुमस्तः। गौरिवेति व्यक्तिगतानांभेदानांशशैनासंस्पर्शात्सामान्यपुक्त्वेनइत्थावृद्धमापारितिभावः गौरिवाश्वर
नि। अर्थपतनभेदविवक्षापामिरुपत्ने। परात्नत्र्यमनाद्यारिरुपपतिपास्नापेरमुच्यतेतराभवसेवोपमानोपमेपभावः किंचिन्सामान्य

५५

मिति। व्यामलस्याधाराभेदाद्भेदो व्याघ्रीपतेर्गुणनातोरेकत्वादभेदोपीत्यर्थः। किंच कृत्यमिति। पद्योपवर्णितं वचनेन विना कथं प्रतिपत्तुं श
क्यत इति भावः। इत्तोति वचनेन पद्योक्तं प्रतिपादयितुमाह घटीति घानेहीति पद्यार्थव्याख्याने निहितं कल्पेन मेयं पर्यवसितं इति तस्याघ्र
ति भानस्य समीपइत्यर्थः। पदीति एवशस्य सामीप्यं परिकल्प्य तेन तत्रगुणः सामीप्यमस्ति उपमानानीति निपातनान्नात्र गुणको व्याघ्रीभावे
नद्वंद्वस्यात् कामं तर्हीति तत्राव्यवस्थामाशंक्येतीतिभावः शारमिति अपेक्षानिमित्तकः पितापुत्रादिव्यवहारवदुपमानोपमेयव्यवहा
रइतिनकश्चिद्दोषइत्यर्थः किंपुनरिति अयंभावः यदि शस्त्री शूरः शस्त्रमेव वर्तते श्यामा च द्वैविनस्य मेचतरा समासे नोपमेयापा
देयरत्वोपात्त्वभिधानंनप्राप्नोतीत्यर्थ यथा श्यामाशब्देरेवरत्वोपावर्तनेनतरा वैयधिकरण्यात्समासाप्राप्तेर्गोवचनसामर्थ्याद्वैयधिकरण्ये समासेन्द्र
गीवचयन्त्याशाचयनेतिंपृवदावोनविषयानि शास्त्रीश्यामेति साध्यारणधर्मविशिष्टोपमेयार्थवृत्तिः शब्दः सामान्यवचनशब्देनन्वयमय
हणान्द्रव्ये यथा गुणवचनशब्देनशोणोपमानेनद्रव्यवाची कपुनरिति अपथारोपस्थैनास्यार्थः। केनेतिपूर्वपदेन परपदेनोपमानस्य
निवेशनप्रतिपिकशब्देन प्राधान्यस्यार्थः। समासेनेति स्वाभाविकत्वादर्थाभिधानस्यान्यपदार्थग्रहणं मन्दराणाम्भकर्णादिवन्नोनि
विशेष्यस्य शस्त्रीश्यामादिकः समासउपमेयस्य वाचकइत्यर्थः यथैवमिति गुणवचनस्याश्रयलिंगानुविधायित्वात् शस्त्री लिंगेन श्या
माशब्देन समासेकृतेनरूपस्यासिद्धिः उपसर्जनस्येति अथाथास्यादुपसर्जनत्वमप्रतेः समासवाच्यत्वादुपमेयस्यप्राधान्यं चरितार्थंहीति। दूरा

विधीकृत्रिमसेवोपसर्जनत्वं स्यस्तेनतु लौकिकमपि कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययइति त्यायात् लौकिकस्य ग्रहणेरोपसर्जनत्वमिति
रिकस्यापीकृंपकपालनोहितौ लक्षोपमानस्य पूर्वप्रकरणेन तत्समासान्या कुब्जीस्य पोनासि समासे क्रतेऽत्रोपसर्जनत्वाविकारणानदी पदीपोः
पतिवेधःप्राप्नोति सन्यपिवादपवित्रमतिरिक्तत्वादुपमानस्यैवाविशिष्टत्वे पर्युदासः प्राप्नोतीति कथंतर्हीतितनः पूर्वोक्तरोपाभावः शस्त्रीश्यामोदेव
दत्तेरतिव्यवस्थादृष्यरेवरत्वेप्रतिपत्तव्यानिमित्तिकत्वापीतिस्त्रीप्रत्ययोनेत्रोपमेयपदार्थत्वात्समासविधानात् कथमपीति। श्यामाशब्दस्यदेवदत्ताभि
धानेवर्तितार्थत्वात्त्वन्योन्ययोगुणान्तरनिवेशादुपमेयनिमित्तमस्याप्रतीतिश्रमेणास्यार्थः कथमपीतिअयंभावः। पद्मानिर्दे शोपिगुणा
ख्यस्यवहारस्वतश्चउपमानप्रतिपत्तेतेनप्रतीयतेनचोपमेयपविष्कृतः सन्निधानादुपमानंकथंतनसंप्रतीयते किंहिवचनादिरिति दुर्बलंस्वकारणंक्व
सावाध्यानइत्यर्थः पुंवद्भावइति पुंवत्कर्मधारयेत्यनेनपुंवत्त्वं पूर्वपरस्यविवक्षितत्वान्न्यायेनपदेनिर्भविष्यतिपृथक्त्वात्रपाश्र्वयत्नमस्य
सुमतत्वापिपुंवद्भावेनशस्त्रीयस्यपैनिवर्तनेनाविशिष्टत्वेनतत्त्रविशेषावगतिः प्रकरणादिवशात्तु शस्त्रीत्वंपतिपत्त्रोप्नातिप्रोत्रापारानेपितन्य
तिपत्तिर्भविष्यतीतिसावकाशत्वंगता शस्त्रीपदस्योपसर्जनत्वनिमित्तनभविष्यतिप्रवृत्ते नाहंप्रतिपत्त्रिगोरवयवार्थमेतरत्र भाष्यकारेणनास्थितंगत्यंत
रमेवभवावात्तरत्वैरपीतिरेवमूहेति शस्त्रीशब्दस्यपारेवरत्वाशस्त्रीशब्देनोच्यतेयारशब्दनिमित्ताद्भेदोपचारात्पद्यागोवाहीकइति एवंचश्या
मुपेणवशाच्छोतपमानवाचित्वमवसेयं चरितार्थाविरिति। परास्यामाद्यादौ देवदत्तापावर्तनेशस्त्री शस्त्रशब्दस्यैवतराशस्त्रीणतेश्यामत्व

कौ

मनेकगणासंभवेगुणांतराव्यवछेदापेक्षमा॥ तिवितं पनिपातरपितं यथामेत्यपेक्षणीयं॥ अथापीतिपराशास्त्रमेव नात्यौशरीरोवर्त्तते यथामानारोपित
तारेवर स्नामानेयथापनयनिपातेनापश्यामेत्यपेक्षणीयं॥ नचदाशस्मारस्मिशिपितेन अपगनेत्यथामत्वमनिपातपेन अथापिरोपमाह स्वमपीति॥
अत्त्रीमातृयथापराते वृत्त्रापाशाल्वीनपागेप्य नेनराकेगणमाश्रित्यतयोः मातृयथामाश्रीपत्नाविरर्थः॥ उक्तानुपर्वमेव व्याख्यातं यथापिरवपो
एषुपत्तयोरपपतिराणेजितथापि हृद्व्यल्वीपम्पपत्ता वृवदावाविप्राद्यपत्तदेपपीत्व्यापपत्तस्त्राश्रितः उपमानसमासइति चत्वीथामारे
वरनेमवशाल्वीशारवंतिवीवथामात्रः यथुत्पमानः शाल्वीगतं यथामवत्तगुणंपनिपातपतिनचशाल्वीमयोगुणात्राश्रयंपानेवर्त्तेनरतिसामान्यवच
नतामावस्यर्थः॥ वचेति शाल्वीशरीरोपारानमामयधीनत्यामगुणासंनिधानाचपारशरास्या यथामत्वमपगुणविलक्षणतारशरीरेवरत्नापार
तितंयमपाउपमामाद्यांयथामत्वमवनिसामान्यमित्रिनकश्चिद्दोषः॥ नत्रसामान्यमारयणघृत्याने गुणोवाह्वित्तनिर्दिष्टत्रीमुनेरेनविवक्षितः
सामान्यं वचेष्वेनिशाशांजसंवंधेमर्थः शरीरविशेषत्वाच्चिताना सामान्यवचनोन्यवतीतिसामान्यवचनयहणोपारानसामर्थ्याकृत्वंजपाभिः
वेधीतसमामहत्यात्याप्यः शस्त्रः सामान्यवचनः सहयतेके वलस्थूयामा शस्त्रः यथामगुणविशिष्टंद्वीतयकेञ्यमानममाहेतिनाप्रतिकारविम
तपर्वगत्पाश्रपणातिहृमिद्यं उपमितं व्याघ्रादिभिःसामान्याप्रयोगेइति उपमानयतिपातस्यपामेतनत चेपथिकवाणाप्यारेवयस्त्रमसमासस्यापवादः॥ [margin: एषु॰]
पराजुत्वाप्रवारःशौर्यादिः पुरुषार्थवपवर्त्तनेनराशासामानाधिकरण्येसतिसमासेनभावोनत्रपराषकारणाद्विवक्षात्रिपत्नसाधारणगुण

५८

तिवक्षितः नत्रासामान्यर्थप्रयोगेसतिसमासः परानुगुणांतराव्यवच्छेदापवितिपिसाधारणगुणवचनत्वात्रप्रयोगः पुरुषोव्याघ्रइवशूरइतिनत्रासमासा
भावापमामान्याप्रयोगएवहेतु भवतिनैवमथानेष्विति न्यायमितिइष्टत्वाद्विशेषणंनमितरैःमाधान्यात्स्यवानेकोपकारकोपकारार्थत्वाद्विशेषणत्वमासस्य
सिद्धत्वान्विशेषणं॥ विशेषणंविशेष्येणेति उभयापेक्षत्वेपवर्णनिरपेक्षलावागमपदरस्यतारांतरेणसमासोभवति विशेषणंविशे
ष्याभिमतयोरिदंयोर्हि स्वमासोवानसमासनिर्देशाविशेषणनिपातः पूर्वनिपातःशस्त्रोनीतिदोषः कृष्णशादइति कृष्णशादउत्पाभिनोभ्रमरकोकि
लादिद्रव्यमात्रंपनिपातपतितिजितशारेनत्तभिन्नंद्रव्यमात्रमितिवक्षवनिपन्नतरीतिकृष्णशारीरविशेष्यमितिशरीरविशेषणं एवंतिलशरत्र्या
पिविशेषणत्वंकृष्णशारस्यचविशेषणत्वमवसेयं चेति अस्मिन्नपर्यायमिवेत्यर्थः अपरस्मिन्गुणस्यैवेत्यर्थः परास्वितिवहुत्वं
नेहिद्रव्यरूपत्वाद्विशेष्यावद्विशेषणासादृश्यसमानाः शाश्वत्मेनविरसनेकृष्णत्वगुणानाद्रव्यव्यवधानेनत्रक्रियापामुप्रयोगादिविशेषणंति
तानोसंपद्यते कृष्णोपक्षीकस्यापयवृद्धाविवक्षामात्रनिवंधनत्वमनेनविशेषणविशेष्यभावस्यपनिपातस्तेनविवक्षापाश्रयत्वंतस्माद्विनिपत
नायोगानिपतद्वतिसमानः एकमिति कामंतहीति अस्युपमिति नहिगुणद्रव्यवाचिनोर्द्वद्वउपपद्यते गुणवचनस्यद्रव्यापेक्षत्वात्सामर्थ्या
नइत्येणाद्धविवक्षापाश्रयभावात् परितृहद्धःसमानस्यारेवनिरूकसारेतिमयोगः॥ नवलत्वपीति गुणेनसहपष्ठीसमासनिषेधादि
तिभावः॥ प्रधानशराविति॥ अयमर्थोनातिप्रायः॥ अनेनपष्ठीसमासविपरीततत्कथितं एकस्मिन्नर्थेस्यानेनद्वंद्वविपरीतंत्वद्वेदेहिम

५९

कै॰ २ वैयधिकरण्यं नागाधाराभ्यां व्याप्तिहं हेमर्वेपरानामेकस्मिन्नेर्थेवस्थानं। तथाचपर्यार्थोपेहपोर्मेमपुरापापेत्यपांतनुममुरापनत्तणामकस्मिन्नेर्थेन का
वैयपरानांगनिरलेव भूधान्नाप्रयोगेति पदाम्नाविशेषणत्वेनानमप्रकारकपोः सम्बन्धोरित्यर्थः भवेनोभाविति इयोरुपिगणत्वानत्तरमम्बन्ध
नेनक्रियासाधनतावित्रोपाधितिभावः वन्यमनतदस्यामिति तत्रनास्तित्वेहत्त्रतिवाचाश्रयेः पूज्यामिति सातात्क्रियामाधनत्वादि
तिभावः अत्रनिलश्रयोनातिवा वीनद्रव्यवा चोतत्रनास्तिवृत्तित्वद्रव्यवाचितापदरित्रमवाचीसुन्यनेतराकुमपशरोमित्रगणविशिष्टद्रव्यवा
चित्वानद्रव्यवृत्तत्र्याप्यनद्दत्तिनानयोः कश्चिद्विशेषः नैपरीषः। उत्पत्तिविपक्षसाविनाशत्वात्तिरैक्यमनग्रहातित्रयंशरेतद्रव्यातत्त्वानीकै
तानेः प्रसाध्यतेनचरित्रभवतिगणवलेपदस्यगोरितिकिंतर्हिगोः शाकुलेपरनितस्माज्जात्यात्मकमेवद्रव्यपदार्थीमनरतिनातिशरीरद्रव्यवचनत्वेन
वस्थाप्यते गुणाः पुनरुप्यापिनस्थापापिनस्थपदस्यक्रतिरत्वंतिक्काम्यपिरव्यात्तदवस्त्रेगुणाः प्रसाध्यंतरनिगुणात्मकत्वद्रव्यापन्नाति
तिनगणाश्रयोद्रव्यवचनत्वेनव्यवस्थाप्यनमर्हतिः एतव्यापाद्यमेणवैशिष्ट्यवहारोनिरस्तोनापेक्षमपमति। गुणोइति वैतत्स्थागमालभेने
तिवोरनापोभ्रुनाभावेकलशछागमालभ्यतेछागाभावेत्तुपसकसदृश्यांतरणात्तेभोजानीति कथन्तर्हिदिरति द्वयोरपिनातित्रादत्वाद्व्य
त वाचित्वात्मधानत्वंनात्मन्यरासविशेषणतामितिपक्षः नेतृपोरिति ज्यावृषापकमस्मिन्नलोमशीम्वादित्वातस्याच्छूतपपः ज्ञपंभावः राम-
मारामधमनएवविशेषत्वपक्रम्यतेरिशिपेनितरात्तविशेषेवपकांतत्वादिशेषस्यचसामान्याप्यभिचारात्द्वशरस्तेनैवमधानात्

भाव्यंपरानुपपत्तेर्मासामान्यमुपक्रम्यतेरहदन्तितरविशेषणमभिधिप्राकारस्थारोपमानोविशेषणमेवभवतीतिसिद्धिं शपादरहस्येवभाव्यं।
पपनकैविरादः विशापापाप्रविशेषलव्यवच्छेदापोपारीमानोहस्तः किमितिविशेषणंनभवति ननत्रभवितव्यं रसविशेषेनित्रस्यकं
तेनगत्यापकत्वातमहाविषपत्वातदरानस्यध्यमनन्यमेवोपलंमाहिशेष्यत्वमेवशिरामालेनुमस्त्यविपमत्वात्पश्चाद्ग्रहणाच्चप्रकारविशु
च णकत्वनाद्विशेषणमेवेतिनाभिपयोगस्याम्यपःनधासहस्तविशेषः खदिरादेः शतिनिश्चिमेवतिनतुशहता भावेफलपुष्यादेरुपाद रा
नेकिंपतस्थनिमापविरस्थादुः नत्सहस्तरति ननुफलमप्यवतैतरसिरहत्तपत्नीनिम्मवधानेनफलपत्नीफलसाराहद्दिंगत्वाद्वतावस
पस्यभागुसारारंतंगतन्नाहिशेषणेविशेष्येणेतिहयोरुपाराननेविरस्थायैसंवधिशरत्वोरेवाम्यतोरोनाम्यासेपाद्गनमहणाचतत्तकः
सपोजोहितत्वरत्नकरत्वारोसमासाभावः एवं अपकिमर्थमिति एतत्स्त्वाफतत्वमस्यानुक्रमणामित्यर्थः एवैकालेत्यपंतनुपोगः
एवैकानारीनांएवैनिपातनिपमार्थः स्विकंनत्वरतिसंज्ञापांनिपमार्थः कुत्सितानीतिविशेष्यसएवैनिपातार्थः एवमन्यत्रापिप्रयोजन
मूल्यं पचनुप्रयोजनाभावः एवापिरपदमेसारीनस्यापपाहेपः एवौतेवसमासस्यविहत्वात बहुलवचनमाकन्तनारिति अवकृतमप
निपन्नविषपत्वारित्यर्थः नहिमेरत्तुद्वयोवहूनग्रहणमात्रेणासमासास्वविषयविवेकमवगंतुंशक्यमारत्यर्थः इतोपयोक्रमकृतत्व
गशर्थमपनिपपवकूलवचनसाव्यापकत्वमकृत्वातमनावोरपति पचकृतत्वमितिनतत्रनिःप्रयोजनेनबहुलवचनमितिभावः कृतत्वे

कै॰

चेतिग्रपर्यायोपादानं लौकिकवाक्यवाचोपक्रमात् सामर्थ्यो विधानमनिपात्यनार्थेपत्र्या स्वामीमधुरीशूतो भगवानिति बहुर्थः शौरेत्युत्ताप्येनत्त्वशब्दार्थः
कविन्मत्त्रि(स्वारस्यः परस्त्रीनारनिवेशविराट्ः तेनकृष्णसमर्थस्वारेनित्यः समासः गमोनापस्व्यारस्याश्वसमासः नीलमुत्पलं नीलोत्प
लविग्रहारोविकल्पः शुभ्रस्तनटकेशारो बवपदसमाप्ताभावः अनेनाह ऋत्वमिति सर्वे एवसंज्ञाहकत्वाद्यापकमित्यर्थः केनरूपेण
व्यापकमित्याहकाकमिति कृवेरपि नविपर्ययेणकोनीत्याहसामर्थ्यकमिति नचकस्यचिद्वर्णनेनेन पूर्वत्रनेतरस्याह मिदं नेकमिति तथ्यावान्
र्थकेषां पर्यायेण स्यात वर्णोपदेशाद्वस्यादा हो ता नस्तस्यसंक्रा म्येत्याह निर्वर्तकमिति माहात्म्या पनिष्पादय नीत्यर्थः उदाहरणमुपलभ्य
दिति विभाषाग्रणो त्रिया मिति पद्यमी अनेन वलत्तणमभ्युपास्यु दाहरणानि प्रदर्शयितुमित्यर्थः केवलमिति किं वृतेनलक्षणेन मंस्त्रहितं विषय
नावेश्याप तिकेवलेन चनपदेन सामान्यलक्षणपदेन तेनानिपूरणा च्ववृह्यान्ततमगोत्यमंधः अवस्थितविभाषेद्व कस्मात्र यी पनेकिं वहुल
ग्रहणेनेत्याह अवयवमिति वैदिकव्यवहारानुसरणापरस्व शब्दे हि सम्यवहारइत्यर्थः सर्वेवेदपारिषदमिति परिषदःइदं पारिषदं साधा
रणमित्यर्थः पत्राश्च पुंपरिषदश्चेत्यन्ने अनेनाह पारिषदः परिषद्पारिवात्कउच्यतेतस्यचपरिषदाधारणादेति पारिषदत्वेनमाधारण
त्वमस्ति सर्ववेदानुगत्वारस्यमवेदेसाधारणोनतत्तणवद्गुत्वादिग्रहणेपे तत्क्रियते अनुषंगिकोलौकिक शब्दसंस्कार इति वेदस्यश्रुतणं कृते एम
शेषापारयः शेषापारपरमिति अत्रचारिशब्दोनस्यावार्त्तिकनारिमिति तिसत्रारिभिः प्रक्रासोवाक्येपाणिनीयोदाहरणस्थानीयाः कृनि

त्पेहतिकारः परप्रतिना एकशिस्यपरपूर्णमाणेननीतिनांमेवः श्रोत्रियन्नत्परा दृश्यकत्वस्थितानां श्रेणीकारणां नरा समासोप्याद्यास्थान्‌ परार्श्रेणित्यि
नानामेवेदस्नारिरुपेकरणांनरा माप्तरिमेव मर्थमाह श्रेण्यादिष्विप्लादि अन्येत्रेति मातात्मश्वनी निवेत्यन्न्यंधवचनमिलक्तकोव्यनमनिषेधउ
क्तः रेदत्तु कस्मान्न कृत इत्याशड्क्यः अमत्रपूर्वमिति मासात्कलेप्सन्न्यानन्तेसतिनिस्वविकल्पितग्रामसंतामसंयोगपरत्वाहिकल्पः स्यादित्यतत्र
च्यनमनिषेधः क्रियते तेनपूर्वा निष्पाणानिमिताभवनिस्हनुश्रेणीकृताइतिप्रयत्नान्निसो गतिसमासःसिद्धतीनिनार्थः दृष्टंच निपेष्वेनेत्यर्थः
केनाविशिष्ट शब्देपरावधारणरहिताधिकवाक्यपीनः नराति मासिपारिहारपाह अन्विशिष्टइति समानतमर्थतत्त्पांगावीद्भव्य गौरवमप्य
भ्युपगतस्याह चनत्तिनिचेति नविधने मुक्तिमुक्तपरेतरनन्तनचसमासस्यारूताम्पेवेहस्यनेतरपमर्थः अधिकसमानवचनेविशिष्टशब्द
उपरीपमानेकर्त्रव्यमकृतमित्यत्रापिसमासप्रसंगः समानसक्तु तित्वेचाप्तानिवारितकेनापिसमासो ननिवारितः ततश्च अनन्यग्रहणेकांतरु
र्वेपरनिर्देशार्थकर्त्तव्यं अवधारणसहिताधिकसवचनेप्यमामितितन्नपरिहारपाह उरसिविकेनचेति पदपितद्विशेषेनउक्तोनशापिश्च
तिमेरसेनुत्वात्स्वधारणेन चतुष्टमित्रिमय निरीकरणान्ततरविकसामानितिनिभावः उष्टिग्रहणमागममात्रपोपलक्षणार्थमितिक्रिनाकि
त्रमित्यत्रापिनुगधिकस्यापि समासो भवतीति केचिदाहुः अर्थभेदमकुर्वतोविकास्याप्युपलक्षणामितिसिद्धनाश्रितमित्यत्रशाकेश्मनतस्या
मितीत्येकतेनत्यधित्रिनापि समासो भवति । त्वानात्राणमित्यादौ तुलत्वस्यासिद्धत्वाद्दूरकत्वाभावः । सद्यचैतिपरामनंसधारणमजिपापात

रावण्याणो विविपूर्वकः सूत्र पूर्वपदमत्रेनाद्यादिगुणहारोणाक्रिपमाणे श्राविकामात्रे विशिष्ट इत्रूः। नापरेनिउद्देनेनननेतिनिमित्तविशिष्टस्य
णत्वावधारणविकिण्ननिस्पात गुरुत्वाद्युद्यानारेलाविकामात्रहत्वितिविशिष्टशाद्धेहत्वेनेतिदृष्टेनोपपत्तिः अवधारणेनत्वावेरिति इत्त्वोक्त
स्वार्थः सापेयानेद्युहीतः श्रुतनिवेनतनस्येकूतमेवेत्यापीपाक्रनेस्यनेननोक्तं इहानीमस्याव्यानिव्यानिपरिहारापम्मालानसमाह मिहत्ति
ति त्रिसमासिसमासिः कृताकृतमिस्यचैकरेशाकरणाकरणप्रयोकरणस्यासमासिर्गस्यनहतिमवृत्तिसमासः कृतापकृतमिस्यत्राप्यसमा
सिर्गस्यनेपकृतेनेहेतापकृतेविरूपकृतमिस्पर्याचग्रमात एवंभूतकविषंकमिनिपटुनेनाहिंसकेति रूपंच्यमं श्वभक्तमिनिचार्यविरपरस्यप्रतिबंधार्थ
त्वात प्रकृविषमकतंचैकरेशाद्वारकंभोननकार्याकरणाद्वावोद्धव्यं मिहमप्रकेनकृतंमेधकृतमिस्यत्रप्रतिषेधमात्रावगमाद्धिसमासमभावातसमा
साभावः प्रसमवंशावरूपंतरादिह नतदिमानारीनोचेति रूपिके तारादयस्तकिः समयः तरंतमनुसम्भावात्कृपितिविषयवचनेनकपाकृपिकै
त्यस्येपामपीतिरीर्घः प्रवाचकरूपस्ति प्रत्तिनिमर्त्तीलिंगेनसामानाधिकरणनोपपद्यतर्थः सामान्यवचनेनेनपुवतिनितीतिनिर्दिष्टं
लिंगयोः समासः नचनपोर्ण्पितिरूद्वपोवाचिलात्वात्तिसामानाधिकरण्यमेनपोषः नरलोपुवनिधर्मोपतंभात्पुवचनेर्वातनोधर्मसद्भावा
तद्रूपारोपात पुवनिप्तारापिच्वचनिपातार्थमिदंश्वनिघमोहिगुणहेस्तात्स्मात नाहिंसिपिपासानिवायास्त्रावार्येणवोधितादिनिपूर्वनानि
त्यपिमवति वर्णो इत्यमिति बुधाधारम्पूर्वत्तस्तस्तवाविनानर्वेनापात्तहस्यनेनतावत्कुस्मिप्रेमेद्धमस्तमस्याख्यानंपद्यातलभविष्यनिति

इत्यकृतसमासंयर्तिमासेनत्तः श्ववनपर्योपः सनगगोपसनेनस्यवानिताद्गुणवचनोभवति साोगतसमवकूत्यारितनस्यमतितमित्तमतितस्याभा
वात्रतिवोद्धव्यालंशवूतमसासः मितुः श्वयूतलावपचलात्यातारत्रिः रूपरगदः तुरासमानाधिकरणपद समासः सचगोणोपदिसामानाधिक
रण्यमूलसम्भूलहेिरोप्रणविशेषेणितिमिरिति कृत्सेनेति हेतुरितीपा कृष्णोतति कल्पाष्टमिनिविशेषः एतमतिपेधरति स्पोविधी
पमानरत्वर्थः श्वनेनेवर्णारति कृष्णसारंगरस्पारोनस्यरूपेतत्स्पोर्थनिप्रवृत्तपरमकृतिस्पेतिदृषने वर्णरिति सर्वकर्तव्यं वर्णाताविपूर्वपरमे
तत्रपदेशरूतिस्वोस्तमवतीस्पर्थः नेनकृष्णेमतरतिसमासांनोराजलमेपवस्त्रति कृष्णेनेतिमद्योपारेस्वेश्वरलत्वत्तेणैवात्तनीपाश्वनेनेवम
माक्षः वर्णगृहणात्तधिमेनेनोहिमेतरस्पारी इत्यपरमरूतिस्पएवमभवतिहिमेनेनिहेतोतीपातनोपातरूतार्थेनेतिसमासः कृतस्य
नाभिरणारीनापस्पुत्तस्वात श्वकारकलाहाहिमस कपवर्णारति वुर्णग्रहणास्यश्चवरेपल्वेनमपोनकोतातीविभावः इतः पराभि
प्रायमवधामत्वामानेपतिपारयत्राह नेत्रवेति कृष्णेतरति श्रीमाशोरद्वेतिपरत्वं हतीपाकमीणीति श्वनेनरतिवृत्तिविधवश्वानेतयोम
क्षेपवारारतिवानतपुरुपेतुस्याथलेनसंवनाथकरतिभावः परत्वारिति कृष्णेनश्ववारिनाकणेनेनश्वात्तः कृष्णेनरसंवश्वनेनयति
प्रतिपेधः पूर्वपरमकृतिस्पसंविवाधकोनतयकृत्वारतिविवापरत्वात्कृतस्पएवबाधकरतिनार्थदनविरोपणधिनवर्णाग्रहणेनेपर्धः
कृतसमविवाधिताप्पायारिस्वरोणातपाक्षविरोपाभावानुभाष्यकोणेनश्रोत्कंश्वथवापरत्वादकृष्टत्वात्कसोतिसोपरतावकृतस्पाद्धी

श्रीः

धारित्वात्समर्थः न त्वाणत्रतिपरोक्तयोगे ॥ वर्णो वर्णेनेति षष्ठीसमासः सुप्सुपेति विधौ द्वितीयं वर्णग्रहणमन्तो ऽणापि ग्रहीष्यते नेना नित्यसंयोगेन
भविष्यतीत्यर्थः शुक्लकृष्ण इति शुक्लो ऽसौ कृष्णो वा बभ्रुः कपिलः नेमनन्तनत्वाभावाच्छुक्लेन च कृष्ण इति नित्यसमासमयोगे ऽन्तरेण सत्त्वे
वाक्यमेव्या समासा इति एतत्सर्वानां भावाद्वा धारित्वार्थः प्रधानोपसर्जनानामिति प्रधानग्रहणेन समासवाक्ये नजीपं नाम ... तेनोप
सर्जनत्वात्नेन समासे ... प्रथमानिर्दिष्टमुच्यते समानाधिकरणसमासानिति समानाधिकरणसमासात्बहुव्रीहिः कृत्यादिलक्षणकर्मधार
यः सर्वधनादयर्थ इति वार्त्तिककारोक्तिरूपेण पद्धितं भाष्यकारस्तु ... पदसारनाम ... यं व्यवस्थापयति
प्रत्ययान्तेन समासार्थाम ... रूपेण । कण्ठेकालः इति व्यधिकरणानां बहुव्रीहिः सप्तम्यन्तस्य पूर्वनिपातविधानेन ज्ञाप्यते । बीप्सार्थ इति ब
हुव्रीहिसंज्ञापां ... पदप्रकृतिस्वरः पादिति ... मासान्तो भवति ... बहुव्रीहिसंज्ञापां ... नेविषमिति ... त्यने कृत्यादिरि
ति विषयविशेष ... कृत्यादिरि ... विषयविशेषावच्छिन्नः कालविशेषो निर्दिष्ट इति नाविरोधः सर्वधनी
ति सर्वाणि धनान्यस्येति विवक्षायां कर्मधारये कृते मत्वर्थीय इनिः ... पूर्वपदप्रकृतिस्वरो भवति क्रियते ऽनेनेति सर्वध
नाद्यर्थ इति मत्वर्थीयः ... अपदार्थविवक्षायां प्रयोगार्थ इति नान्यपदार्थेन बहुव्रीहिः ... कर्म
धारयस्यानुकूलितत्वात् ... कर्मधारयपूर्वप्रकृतिस्वर इति मत्वर्थीयपूर्वप्रकृतिः सर्वधनादयो वार्त्तिके तु उक्ताः । ननु ... बहुव्री

हिरेवेति सर्वाणि धनान्यस्येति विवक्षायां परिवर्तबहुव्रीहिः क्रियते तदानीमेव मत्वर्थस्योक्तत्वान्न मत्वर्थीयोत्पत्तिः कर्मधारये तु सति तेन मत्वर्थ
स्यानुक्तत्वात् ... सिद्धतीत्यर्थः ... सर्वाणि धनान्यस्येति विवक्षायां ... कर्मधारयः क्रियते तेनापि
मत्वर्थस्य ... बहुव्रीहिकर्मधारयपक्षे ... विधानानभिधानव्यवस्था ... स्वाभाविकत्वा
दित्यर्थः एवं तर्हीति ... अन्यपदार्थस्य ... कर्मधारयं कृत्वा मत्वर्थीयो ... इत्यर्थः ... पथ्यपूर्वं विष
मे ... कृत्यादिरिक्तः ... विषयव्याप्त्या ... निस्समिति ... भवति ... नेन ... मत्वर्थी
यप्रकृतिः कर्मधारयः स्यादिति कृत्यादिषु ... विषयविशेष ... निर्दिष्टो भवति ... मत्वर्थीयो ... एवं तर्हीति
भवतीति एवं ... इत्यर्थः किं तर्हि स्यादित्याह ... क्रियाभवनं क्रियायाः कर्त्री भवति ... श्लेन
... अन्यपदार्थे बहुव्रीहि ... कर्मधारय ... सर्वाणि धनान्यस्येति वि
वक्षायां ... कर्मधारयः क्रियमाणो ... नाभिधत्त इति ... मत्वर्थीय ... इत्यर्थः विप्रतिषेधा
... बहुव्रीहिः ... अन्यपदार्थस्य ... विषयविशेषे बहुव्रीहिः ... कर्मधारयः ... इत्यर्थः विभाषेति ... विभाषा ...

वै॰२ द्विपत्तेत्यपेक्षितेवपत्तिपाद्यत्वेनतत्रैकार्थीभावेसंज्ञापाभावाभावोवीक्षिपेते। तस्माद्विभाषाकर्मधारयपरस्परसापपदंद्वंद्वः विकल्पितः कर्मधारयोविषय
विभाषेत्वातत्स्यात्तत्स्वपदार्थेऽत्रामोयवर्णेतेनान्यपदार्थेषुरतत्पुरुषंभवति अनपेक्षितान्यपदार्थस्वपदार्थमात्रविवक्षायांभवतुकर्मधारयः पु
र्वमेवतत्रान्यपदार्थविवक्षायांवीरपुरुषस्यादेवबहुव्रीहिः विधाने एवमपीति। एवमनपेक्षितेन्यपदार्थेपरिकर्मधारयः क्रियतेतदाप्याद्य
स्यपदार्थविवक्षायांवीरपुरुषवान्ग्रामस्यादित्यादिस्वार्थः इति र्पितिवीरपुरुषेत्यादमेवान्यपदार्थविवक्षाकार्यापस्वैव
नीरपारोनुपपद्यादितिविवक्षानिपुमर्थसिद्धेप्रतिपाद्यतस्यर्थः नार्थेनैनेति नापतिद्वन्द्वादित्यभावः परिकर्मधारयोन्यत्रार्थीपुः
क्रियतेतदास्वपदार्थप्राधान्यमाश्रित्यकर्मधारयः कर्तव्यः तेषामेवपदार्थानामन्यत्रगुणभावमाश्रित्यसमर्थापिउक्तसाधुत्वस्तिप्रतिपत्ति
त्रीत्वप्रसंगः परातुल्यत्वेनैवान्यपदार्थविवक्षातत्रावलिप्रदार्थानांतत्रगुणभावप्राप्तावीपतरतिप्रतिपक्षिनाद्वंभवति अन्येतुराहुस्ताद्ध
वेपमेनेत्वबहुव्रीहिस्यानपेक्षोन्यपदार्थप्रतिपादयतिकर्मधारयस्तुमत्वर्थीयसहितमरतितथाराेरसप्रसंगः एतत्त्वपरस्त्यात्वेतद्याप्रयोगरत
नारत्वैवविषयप्रयोगार्थीपतरतिरहस्यमप्रसारितुतनयमेतनीयं सर्वविधिरिति नतस्यात्वत्वत्प्रत्याद्यवेनार्थीपतरतिकर्मधारयेकृतेहति
तेन्यस्यार्थः। इतोवाधनार्थमिति पापीक्रियापापनेतेनापिकर्मधारयोद्धत्वाधनापेतितेवतिवक्तव्यमित्यर्थः नासात्रैतिरात्रिस्वाकृतेके पम॰
मेधारयेननतीपते परस्तीति विशिष्टगुणेनद्रव्येणतद्धत्वापीविवक्षितापामित्यर्थः। एवंपरानित्यपरति अतिशयेनच्छ्रत्वाणितानात्वाणपस्येन

र्थविवक्षायांपपत्रसंगोपसंहबहुव्रीहिरिष्यतेनत्वोबहुव्रीहेः पत्रपर्भाष्यकारन्यक्षविपत्तिपेक्षंचर्त्तमितस्यादत्वेवदुपमस्यमामर्थ्यात्प्रयोगगदवपितेपितृत्वंस्या
पतिष्यति नापत्यानिमरिक्तादिति ननुप्रकर्षेश्याविन्यविकः प्रकर्षेच्छमामार्थत्यभवतितनत्वपरार्थेवोन्यतत्रंवंतर्थीविकायाप्रयागमावृत्येन
प्रकर्षेच्छनप्रयोन्यतेऽमप्यार्थादिति गुवेनैनेति हेतोर्हतपापावेनेनप्रकर्षवोत्रभवविषयसामर्थ्यप्रत्यंसमान्यवेसर्वः न्यातिप्रापिकसप्रतिपाति
वर्जनेनणपेक्षयावहुव्रीहिणामाप्प्रतिपादयत्वेयाऽन्याविद्विनानिवारयितुमाह नैववेति प्रदेशनमिति वाक्यस्वामित्वमित्यर्थः अन्यानिरूपे
नमकृत्याणिनप्राणाणिनिहेतोपेक्षणातंमस्यापिति ततस्पुपद्यापतिवोन्यपेक्षापांचन्यपेभवतिप्रथंतहेतोपेक्षापामपिकृत्यान्यप्रवर्तीविभावः
।बहुव्रीणीति अतिशयानानिवृत्त्याणपतिशयप्पमा अतिवस्त्वाणपपेक्षितरस्यर्थः एवंसापेक्षताद्वपोऽपितित्रकृतपोर्थेनतस्माह एवंतर्हीति ना र्थतः
र्थेनैनेति रथ्यादित्वामप्यसार्थमाविद्वन्द्वादित्यभावः वैयाश्लिकंक्रेति सामान्यार्थीपतरस्यर्थः।कथंतर्ह्यार्थीपतरसाह परस्तीति अन्यपदार्थ
विवक्षायांबहुव्रीहिःकृतेपञ्चारात्रिवा विकः क्रियतेप्रतिशयमात्रविवक्षायांतुप्रत्ययेकृतेपञ्चाद्बहुव्रीहिस्तत्रत्वपुरुषस्वानप्रवाह्यमस्यपितिपत्ति
इप्रोत्तमसमासेनसविद्येत पञ्चकेकृतेबहुव्रीहौश्वातिशपिकः क्रियतेतिवाह कथंचनातिति अतिशयेनवस्त्यत्रवहुरतिबहुव्रीहेः प्रत्ययेक्रि
यमाणोवाक्यगतसोत्स्यपकर्षेकत्वमन्यपदार्थेमप्रकर्षस्यादित्यर्थः प्रचीनां नैवान्यार्थेति मर्त्वर्थेवापतः प्रत्ययोनिवीपतेनतरर्थेस्यप्रतःप्रक
र्षेभावारस्यगतप्रत्ययकर्षश्चार्थीपतेपर्यायोक्तं द्रव्यस्यान्यपरेशपपपञ्चारीपतेग्रणः।भेरकोन्यपरेशापतत्यकर्षीमिवीपतेरतिप्रकर्षत्वात्प्रकर्ष

कौ॰२ देवर्षिः। पयमवाद्यपंमसर्वेगणवक्पंकत्वादिपयवयाभसंभवतिमवनयाभनश्राधीपने पुणवचनादिति नावालादीगुणवचनादेवेतिवोद्दव्यं
नमपीत्यकृतत्वावसगुणमेवचनर्थःसंभवतिमदअमेसाविशेषेनदकं अनेकस्माद्रिति नत्रस्मादर्थव्याविधानत्वात्कर्षसंभवः बहुव्रीह
इति पयव्यवस्थीद्विकत्वात्सातितापिकः किंयनेमरावतेनेत्वदुमपरस्मश्रीलंमोरावनेषधारकालस्मात्सेफाकात्स्वेपद्यते अपपर्धी
न्यायमिद्धः परिसमालात्यकर्मप्रत्ययकस्मात्यनेतरा किंवहुत्वगुणाश्रयःपकुर्यत्ववाभयःप्रत्ययोत्पत्तिनिमित्तमिति तदेहः स्यात् तस्मात्तदे
प्रकर्षस्यविवक्षापञ्चारम्यपरार्थं त्वभावाकभोमीति शाकमोनित्वात्मनाद्दयीनदापरेशात्रार्थगत्रपरलोपेनेत्याहुः॥ ॥ वक्षुष्या ॥
वक्षुष्यात्पानितिति केचित्तानितिग्रहणमनुवर्त्तनीयमिसाहुः अन्ये त्वाहुः शार्ङ्गरवसंनिविनिपेवतापि वक्षुष्यात्वानिवाविनमस्वांतंण
त्वात्सखेनेनतुकाल्वासारपोपोनिकाः शार्ङ्गंमसंनिधानावक्षुष्यात्वानितिविषयाः मयूरव्यंसकादयश्च कोधस्तेः कात्तरवव्यंसकःकं
वोनरखमुंशत्युपमानसमासमापवादोपसमासः प्रतिपरविहितोपमानसमासविषयप्रत्वेपरमकृतिस्वरबाधनार्थश्च सहसा॥ ॥
इतरूपाध्यायजन्मस्कुत्रकेम्पदविवृत्तौ वृत्तिगम्पट्टरीय हितीयस्याध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः॥ ॥ अर्द्धर्च नपुंसकपाव्यवस्थितत्वात्कृते
त्वमासेपरवल्लिंगतापरार्थस्यलिंगविशेषानवधारणात्तत्र कृतसमपिनपुंसकग्रहणादन्यत्र कृतसमपि नित्यत्वात्परत्वात्ति इदेति कपुनरिति नपुंसकत्वाच्या एव
णाद्देनोऽर्धर्चादयः अवयववाचीपुल्लिंग इति नियमेननपुंसकलिंगो न भवती से वेयमेतत अवयववाचीतत्सितेपवशान्नर्दलिंगोतथाच

पुयोगोदयने पुरुषार्थेमयाभक्तितंदेनार्द्धमासानाम्मतिषितितनदवनपुंसकग्रहणादयस्मित्रर्थविशेषेनियमेननपुंसकत्वं नदर्थर्चत्रिसेवाद्दशस्त्रा
श्रीपतेतत्रैवार्धनपुंसकत्वम्नाश्रमिवाणन अर्द्धमिति निर्देशादेवन पुंसकत्वे नवे नपुंसकग्रहणात्तायकेनिर्देशो पुल्लिंगाविवक्षायाः य
दासेनरिति अर्धश्चात्रमिश्रत्वम्यसमासेकृते अर्द्धपिप्पलीत्येवमादस्यपरार्थस्यप्राधान्यात्तेन्मर्चैकत्वात् अर्द्धगादिरिति राशेःस्वपर
स्यातिरेकेणाम्लतास्वपदानाववहुत्वादेकत्वाभावेसम्पते एकमेवेतिपदादेकस्येवार्थस्याभिहितपरस्यावगमात् द्वितीय अमना
त्वायस्वास्ययतेयधीसपामसमासेपकृतमसतापकतोनेनापकतयायतिपातिपर्येतस्ववेपतोयस्मात् पयपियारेमध्यदस्त्रायमर्थोनापितःतथा
पीदानम्लणाप्रपत्नाम्पते अवयवविधानइति सामान्यायमपदापेदपायाजिनिपमोविशेषपक्रदेवोभवतीतिविशेषविधिषयविधानमवयवं वि
धानस्यत्सेनोक्तं किमेतत्सेति सामान्येविशेषविधिः सामान्यविधेर्बाधकइतिमतावत्कृति भिन्नमिति विशेषादेकफलत्वाच्च वाध्यबाधकभा
वः दशमुचितरेद्रमात्तविशेषाभावोविकारणं नवात्तर्थरूपादेकफलत्वाभावः वार्त्तिककारस्यमतेनेदमुक्तं महिरिवियोधाभावे बाध्यबाध
कभावेनेच्छन्ति तथाचाह पुनरन्यहनेकत्वमानादेशवादस्मगप्रतिपेधइतिभाष्यकारस्तु विनापि विरोधेन सामान्यविशेषविधिर्बाध्यवाध
कभावमभ्युपगच्छति अर्थाभिधानेतदापकवतिपन्नोऽकफलत्वात्म्पेनपोपत्ति पादःसुखेति सत्यांगपरत्वपराद्देसनेऽतिनविधेर्नत्यनुवर्त्तिः
वेतरत्वीति वार्त्तिककारस्यमतमाश्रयपोनस्याद्याद्यावपघपर्वोर्मियविधीयतेनदायापन्न्याशाजय सारावपिमानदोपप्वनन

कै॰२ रात्रनतिचानेदीपोत्तत्रतिपिद्धतारोपाभाकः तरेवंनित्ये स्वप्नात्रविधानेत्ता तिमामास्यविशेषविशिष्टेनां वृत्तिविषयर्हति एकार्थीभावविषयत्व
थः केनतिरिति प्रामाणतोत्पत्रपामाश्रिकागविशिरतपत्वपानपह्लाशिरितिभावः अन्नेतरतिरितिप्रमाणपूर्वनेसमारचितिमार्थिकेनानास्यस्यहिताप
स्यर्थः एतत्सर्पीति प्रमाणप्रामुष्टिताधिसत्वाद्धैशनृमाणपत्नेकंमितेवानरप्रमाणधंपत्राणतुतरविकारविशिष्टितत्वत्वप्रपह्रणाविसर्थः शंका
त्वेत्तपवतीति चकारेणसमुच्चयार्थेनाकारपत्वेपानुमीयतेसोत्रत्वाच्चनिर्दिशाप्यकत्विभावः पपहत्याश्रयेनभवति यह्रासमाहारद्वंदेकृते
विषयपसप्तम्यकारारेशापेत्तपाक्रियते भुक्तितिवानवत्रेनात्याभापत्रयोरेवसंनिधानात्रपमतेनमेलापवति सत्वारेनमापथ्येोद्धा भा
नीविकाभिति डिंभादिरूपभिक्षापाथामाशरप्यसमापास: कोवाः रदृत्तत्रिवाक्यपोत्समानार्थेसंन्यापंपासोनातएतिचवाकेसान
प्यविशेषणत्वारप्राधान्यमसमानेनुमानत्वानोरम्पनामिस्याद्देनातस्यैवकार्येसंबंधावगमात्त्वावास्यमस्मैनापराथधानेवेयर्थ्यंचत्वसतइति
मत्वाहकृति किंचमानदति वोमाविति वर्षीनिरद्रोमापकृथनंमेवंवमस्यचोनमपोवारकूरवएवनिहृतिः आमिदिहतरति पधमीसविनि
नेकथनमतद्दतोपिमेवंधोगणभावेनसमासामपिसेपत्वारमिष्टितरकृत्यते नुत्रापिद्दिशोपिकक्षित्रोनमंचतिपधायातः वृत्तयत्रस्यतत्त्वाकी
पत्त्वात्सेवंवश्रुमिधीयतेनन्नुकुचिर्तेतत्मावमुपपादितिगतमस्यारीवकृतीत्यर्थेत्यानमांवोलितत्वमिधीयतरक्रमयोपायाने हृदपरिमाणेना रण:
नग्यप्रतिपारपिवेवान्वोपरिमाणनात्त्वपक्षीकतंत्र्यामानोत्ततरमेति मातत्वमानातरतिरूपमिधीयमानेविवक्षितोयोनप्रतीयते नतत्पथाति

ग्रामादेोपित्विरानेपथविषयंतामावांगेनयायिविवक्षुपतिनिरूप्तावपासान्येवतत्रैहापिरातिवोसायोःपरिमाणिनःपार्वान्यात्याधान्येयरत्वाक्षित्वाभावा
त्तत्वानः सत्वनित्यत्व्युमिति परिमाणपरिमाणिनसंबंधएवसमासेनतर्थतोनतुवास्यमेवंधएवतोमामसतानमवक्तुमिस्यादितिपिमेवंपरस्यार्थः भट्टिनातस्मृति
नेमाहिरिसृष्टादिः परिमाणनत्वमाणः नापितत्ससत्वापामास: परिमाणन्त्वपाप्तिसत्वात् नापितत्स्मतित्वापामासत्वादेकत्वस्माभावित्वात्पामत्रत्व
भासंभवात् किंदृष्टान्ते इति मनुष्टिहादात्रएवमासेनापादनिपेदाभावात्स्पष्टमेनत नैयरोपः कालेनातनयमासनपरिछिद्यते तथादिक्रियात्का
लोपमातातसमस्तिद्रवृमानवद्दयादिपुनिवचनेमतपरिछिद्यमानं त्रिंशदात्राणमकत्वनपयातरमविधायेतोनद्युक्तं एतरेवहृदयानेवशर्वपति मध्य
येति विद्रेतिति कालश्चेनकालसमानामपदृश्यते पमतानोरेः संबंधिनःकालसमानामस्यपरिमाणमासादिरीत्यनत्सकात्येमासादिः समप्यते
अथवाकालशब्देनमासादिः कालविशेषउच्यतेमकालरूपपरिमाणपरस्परकालसमानामत्वपात्रसंबंधितेनसकालेमासादिःसमपरात्तस्यार्थः
कंपुनरितिपरिसिध्यएकोविभुःकालः तदानतस्मभेदाभावात्परिछेदकत्वासंभवः अश्रोपाधिभेदात्तत्रसभेदसत्वात्तद्वैरपिन्नस्यतानमपियर्थति
परिछेदकत्वमस्येव केनचरित्नामिति तत्कालानामृतीनोकदाचिरपचयोःमरणतपचयः समुत्सर्पणात्पविशेषाद्विषयत्वतां सकालइत्यर्थः
पदेवहूनीकनापयूलरापदिविभागइत्याह गोक्षेवेति योपाधिकएवसर्वेवसभेदः अथाचोक्तंहरीणाकालसमुद्देशे तस्पान्नावहृत्वाभिन्नो
नि भेदेधर्म्मैतात्रयोः नहित्रमभिन्नेवावयक्तविद्यते नैकोनचाप्यनेकोस्तिनवत्रुकोनापिवाधिनः। इत्यालमामतुममगीरवे इत्यः प्रकाशते।

कै॰ २ संसर्गिणांतुपेभेराविशेषावाक्यस्तेमताः।संभिन्नमैत्र्यंबुध्यानांकालोभेरापकल्पनइति कपाक्रियपेति।क्रियापाकतानस्यास्थपिभेदकलंना
लीतिपदम्ः आदिस्याखेति आदिस्यादिसाधनभेदाश्चेवक्रियाश्चाख्यातेनतुमानिरत्नभेदोयत्नेभाद्द्रानि,साभाव्यात्तनुतस्याभेदोनास्ति।
पेवमिति नातस्यतन्नक्रियावचिर्मात्तेनपाठ्यते नचसमासव्यतिरेकः कश्चित्तंशद्वावोतियस्समासःपरिमाणंस्यात् नचकालमामा
संपरिच्छेदंकालस्यवहिंसमार्गिभेरावासमासादिभेदस्यवहाः।क्रियापाः परिमाणंनवक्तंतास्य ब्रुवन्निधानाशिति समासेद्विवाद्देस्नवगमा
ते एकतेनत्वश्यातिपरिकार्यंशानयाभ्रतनान्यतीपतेवर्त्तनानपेत्तनाच द्विनादिकानुमस्याखर्तनतापेक्षनानवहिंशा नतुकंहरिणाचो
र्विकेपामतानेचपरिमाणंस्वभावतः उपाश्रिभनतपाश्रिस्यंभव्याभेदेनवर्त्तनइति अत्रापरेनेति तद्धितार्थस्ततेरमुक्तंतरेवद्विष्यानुपद्धाय
स्यामितं चन्न द्वाभ्रामाणस्यादिनात्तत्रिपारेर्थविधानेलोकेहष्यतेनतुश्रक्रियागत्यागुणरोपनिकृष्टणापयष्ठः।किंप्रधानइति त्रपश्चात्र
पश्चाश्रमपरश्चंपरोत्रापरार्थेश्राधास्तलत्तगाःसंभवेति परानानेत्राम्राणश्रेरोवर्ततेश्वविद्यमानेत्राम्राणेपमस्मोत्राम्राणः तत्रिपादि
तराम्यपरार्थप्रधानःपरातत्रत्वामास्तरतित्रिकेनब्राह्मणादिभिर्विशेष्यतेत्राम्राणात्तेनासनत्रश्रमथानुमनत्रार्थः तत्रिपादिरब्राह्मणाश्रा
नीत्यतेनरापरश्रेपरार्थप्रधानः परानुरूपदेशान्विथ्यातानाद्वात्राम्राणाश्रः तत्रिपेपद्युत्यतेब्राम्राणपरार्थेनिरहनित्रिष्ठस्वाभाविकीन राम
मायोत्पते।तरोत्रापरार्थप्रधानः।पदपीहार्थेनिनिर्दिशत्तथाप्यभिधानश्चक्रिस्वाभाव्याल्लभ्यते इहचनत्वनेत्रपरार्थेहपानवगमात्तभ

पपरार्थत्राभाव्येनाशंकितेत्पवंपरात्रपत्संभवेत्यत्प्रतिविवेपपतमाथ्रपितमाह अत्रपरार्थप्रधानइति ब्राह्मणमात्रमेति इहानिपतगुणस्यगुणा
विशेषधृतिपादनापविशेषणंपवर्त्ततेनतद्रूपधानापरिचेनत्राम्राणार्थःत्र्यतिविश्वतेतरासवेम्मनानेरथं स्याभावात्तक्षयेपाश्चस्यस्यात् तस्मान्न ३ आप
द्वेनविशेषावचनात्रनत्नर्थकएवेतित्राम्राणात्राम्राणाश्रद्वेपोःपर्यायतापसत्तेन सुवाख्यानाहिमाधुरेवंवेनतस्यार्थवस्नचंकाबृपवस्यसमामस्य
स्यात स्वर्थाइति नचाचपाविश्रिपानातिपस्यात्यानभेरेनद्वैकरेशिमपानपोवमेक्राचवननरोपोपत्यात्मानेपपशहाबेन्द्र किंचनत्समासस्य
स्यपरार्थप्रधानतेस्वाश्चोपणाप्रूपचारस्वादेनेनवहुश्रीहेर्वानाहवाम्राणकोदेश्रइत्यादिनसिद्धाति शृगोमसर्वस्मारसर्वस्मारहति चो [redacted]
नेरपरार्थस्योपसर्जनत्वात्परादिसर्वनामकार्यंशकत्ताःसर्वादिनिसर्वनामानीत्यत्रमतोपर्जनप्रतिषेधाभिधानात् अत्थपमतेति अलिंगमत्नत्यम
अपभिससंधीथ्रपेणाव्यपसंतादिविधानादिनिभावः पत्तांतगश्रपेणापिपरीहाणभवेतीतिपाठमाश्रित्याह नेपरोपइति पाठेनापीति पाठभावा
तमाससमासअरव्यपसंतादिविभक्त्यापोगतुनर्थप्रधानत्वान्नमात्रोतीत्यर्थः।वेदंवाचनिकमिति तदचनंप्रयोजनमप्येतिवाचनिकं एत
अ॰ दूकंभवतिवादस्याक्रियाभाव्यात्समस्तरूपसमर्थवृत्तेनत्रादसमासतुससतरूपंकेविदर्थमिति सुमोथ्यभेवयान अर्थयेति ब्राह्मणभावस्य
गुणसामेफकदव्याभिधापितात्त्वसमाससत्रिपादाश्चपानेर्लिंगसंख्येपुविश्वतदर्थः एवंत्रसाभाविकस्थानेसमाहारेवलिंगसंख्यापा
गश्चेहस्यापश्रपद्यकर्तनिविशेषः।समासइति समासार्थस्यर्थः।अथवाम्पसेरोधः।परिमाणस्वाभाविकरर्वन्मात्रीपतेतरानेनापवारस्तस्या

कै॰२ पीमावस्पवाधनपवंसगारसतिकमित्याहिन्नमिथ्यातिंनसनुनिर्मितिकमितस्याहिरवचकावाः। अमवैस्मापनरस्यारोचपर्वेवत्स्मापापमिहिःस्यात् स्या
श्वपशाम्कलिंगमंस्याक्रूपगमेप्यवपीडेपनोनर्थः स्याहस्यारोहेसंमायाश्वपगनलिंगमेंस्यास्वेगरस्याजोच्याह अपुर्वेति। एतंत्ररोः मुलोपर
न्त्यानेन्समापयहृतालिंगपत्रपरार्थेपवानलम्पस्पन्यंथांतत्ररोसर्थहाराणसंवधिनः मुखस्यलोपोविधीयमानोनेचोरशास्पलोररातीस्यवर्ज
र्थपानुपात् शब्धिकिएस्यात्ति स्वातेपिरव्राह्मणस्यसंनिपातेरास्यर्थः कः पुनरात्मावितिभावाभावयोर्विरोधात्संनिवृत्तिरोपात्सस्यणस्यर्थान्तो
पपद्यतेशतिभावः निवृत्तपरार्थंकरतिनिवृत्तः परार्थोयुक्तंत्राह्मणंपपक्षिन्नसन्निपातिरित्यर्थः आहपचारिणाध्यायपिनत्राह्मणस्पोनपो
भिनतेरवस्थरस्यर्थः इतांसीनजोत्यावकल्पीकल्पवाक्षणापाह परापन्नोति किंसंवनिवृत्तमात्राह्मणपरार्थसलजानिवृत्तिर्वीरसतेश्वय
भितेपिचनजानिवृत्तिः किंपतेवंतेनोचविपारिमामर्थ्यपीतिपश्चः किंनतिति व्राह्मणत्रहणवागच्छ्रस्वहृहास्ब्रहरवविपमानत्राह्मणप
मविद्यमानत्राह्मणपरवसन्निपारिकंवस्पनीतिवाजिननोत्मापाहस्यर्थः अधेति नत्रः परार्थनिवृत्तोसामर्थ्यमापसिद्दलारस्वंमितदल्ल २
त्यमितिमोत्यामसुपहमति पत्यपुत्यमानरति ननुस्वभाविकनिवृत्तिरश्तिनेकथंपरार्थेनननिवर्तपेत वाचनिकनिवृत्तिरशतिनेतंयुत्पत
वर्जु। एवंनर्हिपरार्थत्वस्यपवोपचारस्परार्थशप्तेनोव्यतेपचालिहदयश्मापर्वेरितिमिहशवेनमागवकहरस्यरोपः अमम्नत्रार्थः केवलोत्रा
ह्मणशब्दः प्रयुज्यमानः प्रसिद्धिवशात् पूज्यमनत्राह्मणार्थेप्रसपमोरथातिनजयोगेनुनिवृत्तपरार्थकत्वात्राह्मणशब्दस्पप्रतीयते पचावृत्तिप रुप–
तरस्यत्रपर्यपिनिवृत्तिनीवागनिवचनात्तवापितनिमित्तकैवल्येप्रयुज्यमानेनपप्व्याकेनतोस्यतरतिपानकत्वेनपशारोपेणानेनश्रेदनन्त्र परार्थशब्देनपरार्थप

र्थोत्मत्रावोगम्यते गुणशब्देनावचर्मकाअंपहाअमपयाते स्वमित्याम्नात्मरूपेणनिवृत्तिनापत्राह्मणस्यगुणानाह तपश्रुतिंनपश्वांदापणादिकर्मस्युतेवेश्वेरांगादि

सपत्रपवातस्यात्रकर्थपुनः स्यहैतोनत्पपमानः परार्थेनपयोनजानिवृत्तंनरस्याह कीलपतिकीलपीरति पथामहताकीलेनपतितकीलतअवपनेतयात्रति
पेमारस्यादितिमितिोसवसवाह्मणप्रस्यप्रनस्वपोगेमिरर्थाभितिस्वर्थः इनोपयोक्तपूर्वमपयुपमपूतिपृथपरार्थाश्वनजानिवृत्तंनरशतितयुत्सापपत्रपंकेवर्धप
२ नोरति प्रतिपन्नानित्याप्राणापनत्रमंवेपुरोनवनतुनरचेहरुस्यादिविसन्निपात्स्यिस्यर्थः इराणीप्रभिपापंप्रस्पंजनकुमाह अवंतरीति जानिमित्तेति सन्निपातेत्मा
हृष्टनिमित्राध्यायेपिनेत्राह्मणंभनतुजातिकपितिनत्पयोगेणापोसतरस्यर्थः परिपुनरिति वर्णपत्सापनापशाह प्रपुन्यतेपुयेचिहत्रःनिमर्थनसोपप
त्यते प्रवंपधेति पतिपेधनिपपप्रदर्शनापत्र्याताह्मणार्थेनिकत्पतनस सन्निपातेपुष्पमत्राविवृत्तिपातेरना [redacted]
पनन्नमहितेनोत्राह्मणशब्दः प्रयुज्यतेइत्यर्थः मन्वेति तत्पपोत्तपगुणासत्वाभाविकनिवृत्तिन्नसैवाशेननजापोत्सतेवधिपत्रोनेतुगुणानोश्व
प्रमपने पनिवृत्तोत्राह्मणाद्वाह्मणत्वात्तनस व्राह्मणकारकमिति तेपमपश्चीसमनामः व्राह्मणवपरेशप्रतितनतकारकेनिमित्तमित्यर्थः गुणासमराणा
भावेपिनरकरेशपयोगरश्नाराह तपः श्रुतम्पामिति ञ्चयुनाजोकप्रसिद्दत्वाह्मणमुस्येनतर्थाद्दशानगुणानाह मोदरति एवंपचालाद्रति
श्वपचेत्सपराप्रकसायोपानराहर्वाविवतपानतूशद्रः स्वार्थपतिसत्पाचीतापवकुसमर्थः शशार्थसंवेतमानिस्यनार्थसमात् केवलमिति परा मि
संस्कारारिपकंविशिष्टमात्रापातिमितंनसराप्रमाहतेसवर्धत्रसराममराप्पवचनः अप्सरामुनातिशब्दवापि शुक्लरति स्वपमवसकोप्यत
पवःश्रुतमावपवंविनरमारितनशोत्सामसरापकपापोपलस्थकमशविधेपमनरेरपराहतांसवपंनवपवपंरीजोप्यमसवर्थकरुहाहः वंसिपृत्तिनितपः

कै॰२ श्रुतयोरभावात्तिरःपाः ब्राह्मणशरत्वयोगात्तत्रजातिमात्रे स्त्रवपदेवसरापकपाणेपात्तब्राह्मणशरत्वयोगेनजातुस्वाभाविकीतपः श्रुतनिर्ह्रितिर्योस
तेनचभित्रविषयतंत्वपर्वप्रतिरोऽत्रापरयोगाशंकनीयं इत्येषोऽपिसमरापविषयतात्रेरेकदेशनिरहत्रिमदावधानिपातस्त्रह्यो। शास्त्रिद्वीनइति तत्रमुत्त्वा
ब्राह्मणशरत्वयत्रिवाध्यमानादिगुणानडावप्रतिपातस्तापि कदेद्वारितिमदेदनिमित्तगुणः कदेदृशादेनोऽकः गुणोकदेशदर्शनाद्गुणमपरापम
तंनिविश्वमचलापपदराश्रमालोलनरेण नास्यमावेशतिपयतेनरातयोनत्रापन तेश्चयंकेऽब्राह्मणोपमिति शासिकतेनिताखभावहतेसर्थःपयो
वर्षेकतेदुर्भं सविति अर्थालोति समूरामप्रयस्यर्थः अपमत्नार्थः एकदेशविगमात्तमपुरापोनिहतत्वरस्त्यते एकदेशानारसद्धावाद्वतेममद्रा
वोभिधीयते यद्येकदेशाकरणाकरणाभ्यांकृतोऽकृतःसंघातउच्यते मापणक्रियवर्तीमिति कालत्वविशेषमतिपारनपरमितत् अपणश्रा
सीर्नमिति आचाराभावकपदे मितीनमिति अतिवीताभावंपुत्राभ्यितंचमूनतेनमस्तात्रमितिब्राह्मणपाशेपाभावातब्राह्मणशरत्वतब्राप
योगारब्राह्मणशरत्वापिश्रयोगाभावस्यर्थः तदेवंदेशोपपादितेइत्यपरार्थप्रधानतंल्यापितं इदानींतवेशोपपयपाह दृशत्वव्यर्थीति अने
कमिसत्रापरार्थप्रधानतेमतिपधानगतत्वंव्याश्रममेकवचनेनसिध्यतिनानर्थेत्यर्थः कथंपुनरिति अनेकशब्देपरिवहूनांवाचकत्वात्
वहुवचनेनप्राप्तेस्यर्थः कथतिषेधमात्रमस्यार्थश्रुतेनानेकोनत्राणातरतिबहूनांसंपत्तयोनप्राप्नोति अमसत्त्वापमिति विधायेत्यर्थः निाश्र
पयोश्नतयोःसंपवारविपतसंख्यारस्मात्संपमसेकषतिषेधात्तवहूनांपतीतिरित्यर्थः एतत्रपमसत्यपतिषेधरव्यते पर्युदासेतुद्याविसंख्यापकरणं एप
वानेकरादस्पार्थः पस्मायादिदृशसंमातप्पतिषिध्यते पद्यात्तत्रियादिब्राह्मणपतनेपथा अब्राह्मणः तत्रियादिरुच्यतेतथा अनेकशब्देन

त्वोतरद्वेकः पचतुत्वल्पितिपवहूदंमेवप्रतिषेधः पक्षाक्रियापाणविधानंनतुकथंवहूनांसंपत्त्वपरक्रियुक्तः भवतीति अपमर्थः आख्यातस्प
पक्षाश्चयोगोऽनुहृदंवावासत्वंचेनतावत्कारकस्यातेपीवहुभावीतित्रैकपतिषेधसामर्थ्यादेवहितादिपरिणामावनाक्षेपः नेनदृति आचाधे
चेतिहिवचने शोकःकियेणासुखेनचपयोकुणवाधानदतिवापद्धी तत्रेकपतिषेधसामर्थ्यादेवसंख्यानापरत्राक्रमवत्प्रतीतिः अन्यथानभिपति
त्वेवनासंप्रयानतमस्यावत्रवास्तोविनामर्थ्यातंसंख्यानपरोनिभंवतितत्रसमासेनावाविलद्वागाधर्मेवाद्भावहेतोकिंनमविष्पतीत्संकभवति अत्राह्म
णमिति नञ्ब्राह्मणस्यभावहितिपुणपद्रावप्रतिषेधसंबन्धविवक्षापांनञ्स्यपमपाप्रयुक्तोपरिपालनान्यस्पमःस्यानउनःप्रमाविज्ञानावपश्चात्त्र
मासः क्रियनेतनरातत्त्वकधेतुत्वावींतिदर्शपरधरूतिमरणापकरात्रपरेस्यात्तत्वमपसद्वैषम्यतइति नञ्समासेपुकतेतत्तजोकार्यानित्यभावत्वमपकाप
मरुत्ववस्तमावेतनारस्यामथर्यार्थपवतितनस्मासंबत्धप्रधानसमासपेत्तलादङ्वतीत्याहुः॥ ॥इत्यत्र॥ ॥इतिद्वार्थेरतिपद्येकार्थंसमवेतांकिपा
गुणोपेत्तयानातेत्यकपादियोगः गार्ग्येतमोगार्ग्येकल्योगार्ग्यपाशइतितत्वपुरुषंनापिपयोगः इप्लकाशइति गोदःकदवेसाधनस्त्रपयोगत्वात्क
रेतंः कदारकारःक्रियाकारकसंबंधसासंपत्स्यपाठअशरेतदतिकेचिदाद्रुसारपकेहस्वोनदिहतत्संगतकःप्रत्यपउच्यते अथापाणिनिनामत्व
निपत्ताश्रपणारखसमासःस्यात्तथापीपदृक्तंदेपदृत्रतरस्यवत्रसात् वद्धी किमर्थमिति सर्वोपिवायसमासःसिद्धइतिभावः अपकर्षइति अ
पवाहस्यर्थः कायनीयति यतिपरविधानापामविसमानयतिवेचविषयेकतयोगानिरूढयोगाणामपिवतिपरविधानमितिविषयविभागात्
नात्सकोनिमर्वोपवीति माहाहातुकामकविहिपावारानेनविधानात्त्वातिपरविधानेत्यर्थः कच्छरेपारानंनतुपाविहितात्मेवकपोणोऽनेनतवे

के॰

[illegible] समासो भवति [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

कौ॰२ एतावतेन केवलगुणवाचिनो गुणेन समस्यन्ते नरव्यवाचिनश्च ... [illegible] ... प्रतिषेधः प्राप्नोति विद्यते
... [illegible] ...
... [illegible] ...
... [illegible] ...
... [illegible] ...
... [illegible] ... ॥ कर्मणि च ॥ ...
... [illegible] ...
... [illegible] ...
... [illegible] ...
... [illegible] ...
... [illegible] ...
... [illegible] ... प्रतिषेधः ...

८२

... [illegible] ...
... [illegible] ...
... [illegible] ...
... [illegible] ...
... [illegible] ...
... [illegible] ...
... [illegible] ...
... [illegible] ...
... [illegible] ...
... [illegible] ...
... [illegible] ...
... [illegible] ...
... [illegible] ...
... [illegible] ...

८३

कै॰ २ हस्यागणपोक्तं सूत्रसूत्रवाद्यात्रिं कस्य हीनेरर्थो योगविभागेन तत्र समाविनदनिपोनकत्रमाभाव अन्यत्र्यत्वंसीति सूत्रस्य संपुस्त्यान्निद्य: तिद्ध: इतिनियातनतत्रात्र
न्वोभावान्नगतिमतोतिसूत्रव्याके तत्र च समासापरान्तो समासेकृते समासांभोरात्रं तेभवत्तिनन्यद्वेन व्याप्तार्थस्य नेनानुपस्वं पुरस्तृते तिस्य स्तेनसमवनिगोतिर्गताति
नचैतोन्नरोतिसमानवचैरात्रसी । तत्प्रहणान्तेचत्रेनाहित्वरस्यस्तु वर्तीयस्याभावान कर्मावियविनीति उपानवृत्ताररोदरागोतिपातेपिचरीतिनिपातवार्तिकचोनत्र
तीस्मप्रचत्सपूर्ण्णोणाकरात्रमानपारिवहस्यसंतीसमेनेनसमास: ॥ ॥कुगतिप्रादय ॥ सुचोतिरितिकिमर्थमिति वरितिद्धं तसमासानिविध्यतेनरानुपुसे
त्यविकारार्थं नमप्रवासमाभावादनर्थक: प्रतिषेध: प्रत्ययतिद्ध: शब्देनतिद्ध चोतत्स्येनेतिद्धं नार्थवार्तिकं: इत्स्यसमासनिषेधार्थे नव्यापितरर्थ: पद्धांतिद्धं त
एवभवतीतिप्रनर्थकएवप्रतिषेधवर्ततेतथा: अनदीति पमात्रितिद्ध तस्मानर्थक: प्रतिषेधेतरस्यार्थ: तेनछेनार्थेन समस्त्रियाने तिद्ध चच्यतेमतिद्ध तस्य
चोर्थोपसमतरर्थ: । कमेति सामान्याभिधानाद्धि चेत्रादृवाणापत्रस्य: । कुः पूर्वाणिति कालमात्रनमात्याकस्याक्रियोपमपहदृषमिति चोल्नरर्थक
तिद्ध नाभवंसमभवनिनाम्यरतितत्र्य: क्रियेति अनेकार्थसमवेयिमाभ्यनात्क्रियाप्रधाने प्रधाने वार्थोतिद्ध हृतोनववनमापर्थ्याबरते क्रियाप्रतिषेधेोवि
ति यरितिद्ध हृतोनवचनमापर्थ्यात्क्रियानसृतोपातरात्रतिपत्तिनापवापमासात क्रियाप्रतिषेध: कर्तव्यहरस्यार्थ: अत्रापिपत्रेसूत्रेतत्स्य क्रियावाचि
त्वभावाद्विविपपएवप्रतिषेधस्मात् अर्थेति कारकोगतरेति गतश्चर: क्रियावाचकपरंतत्रानुमन एवानुल्लाविति एवानुकर्तृगतरस्यार्थ: अत्रेति
द्धे हृता समासाभावोत्यथागतकारक इतिप्रति अत्र चपकृतिरात्यक्रियापाथयोएवानुनरात्रपानतहस्य क्रियावाचिनोपतिसमासनिषेध: नैतदिति ।
सुवन विशेषणासनितिद्ध हृतोनवा च सूत्रेते क्रियावाचि विष्कृतस्यार्थस्य स्वत्रगुणाभाव: प्रत्ययार्थस्य कर्तृत्वे भावो मेतत्स्य च इत्यात्वेणा कृतानि धानेपथोनेन रा॰
त्यपदेशोपवतीतिस्थावाचोस्पकृमतत्पसातसारस्यसमासेनपाओतितस्मान्नपपरत्वाहानोथक्रियावाचीपेत्वात्तरा अमाथस्यचोस्पत्त्रियाचिकृदावानर्थस्य प्रसंपा ६

चेनसंभवइत्वात्सरांतोरोणोकार्यीभावात्संभवात्समासप्रसनत्परसंगोधातो: सूत्रेतत्साभावाच्च कारकसाणातिरिति गम्भंगातिरितिभावेपूत्सपविधानात्क्रि
यावाचिनमस्तीतिभाव: उतरपेति धातुरजसाअसतोक्रियोपूल्मापपतिपत्सपदकत्समाएवक्रियापाप्रपमतरतनकमप्रक्ताप्रसनत्हृपतोमाहाप्रसपार्थ
प्रवप्रधानोमितिपत्सूत्रेनेनतक्रियावाचिनिर्मा क्रियावाचिनिनतसूत्रेनातिमस्यार्थ: अत्यचरितिनियमयात्कारेदैअस्यांतिगंसल्याभावात्रनसंवे चलत्यात्करभिहितन्या
विभावश्रियस्यार्थ: । अनवोरतितान्त्सूत्रेचनतेअतिद्ध हृताल्सुपातिरतिनिधीप्यतो पूर्वेवकचंतात्पतेभ्यंतहिषोगविभाग: क्रियतेनेनातितिद्ध तिमत्तृहृपचो
चोवितोधानरस्परोप: । अतिद्ध हृतोनचसमासोपोगदपविहितोविशेष्यतेत्यतितिद्ध त: समासोपवतीतितेनसुपेसप्येवतिच्छातितीष्यतेसुवत्थहृणंतुप
वैसयपरकार्यार्थमनुवर्तनेनएवभाष्येपिसमसूराधम्मनिरहंत्र्वित्वासितानतुके वतस्पसुवितस्य गतिकारकोपपदानामिति एतन्मरदृपेसुपेसम्पन्नि
त्यागतेनासुपपदानोवउत्रापरातुवृत्सतेः प्रावसमासतिद्धि: कारकोणांतुकर्तृकरणेकृता चद्दुलसिद्धिसमास: क्रियतेतत्रकृदहृणात्याकेसुव
त्रे: समास: तिद्धं तेनहितरतीपोतत्सुपेसप्यानुवर्तनात्तसमासाचसुणात्तर्हृतेनेनसमासेसिद्धेकृदहृणोअकरतात्पुथाघामेनातुल्यत्रेसुपिस
मासार्थेत्रुणाप्तुपाभ्यात्पा: पंपोगाराध्यापामित्युत्रपपोतनानिवत्संते परितत्र्यंत्रापरातुपूर्णोसपतेनरारद्यितेचानित्सारोपरादित्वाभा
वास्यनपतिषेधोनप्रायोतिपदत्वाभावादुत्रापरस्यपरेवाखनसूत्रविंचवन: स्पातोनतिसध्यति नेषपरोप: ।विकपपदात्सेचपते: क्रिपिरतेपष्टे।
समासक्रियतरत्तियत्ननिषेधोभविष्यति बहुव्रीहिपेत्यस्यातिद्धतोसमासायथोपकार्यार्थमिहपेक्षवितस्येत्रेसुविसमास: कचित्याकेसुपत्रे: । एवंका
रकसमासोपिवहुलग्रहणात्तकचित्सूत्रेनेनपवतीतिमाहित्तस्यचनक्रीतेतिषधोगाद्पपत्र: । अत्रापरदहृन: समासाचपवविशेषपस्यहृदिपिनित

तुल्यार्थे

श्रीः

त्यपरोक्षः। पद्येनरिति एकेनोक्तापरस्यानुपादानात्स्यः। सामर्थ्येनेति। अविग्रहस्यैकत्वे सामासस्यपरविधित्वात्सामर्थ्यपरिभाषोपस्थानात् यद्येव
मिति। तत्रश्रीकृष्णपादिसमासाः शाकलप्रतिषेधप्रसंगाच्च एवं धातुरूपसर्गेणेति। तत्रसमर्थः सामर्थ्यमनित्यउपसर्गोर्थविशिष्टधातोः क्रियायाः साधने
नयोगात्। एवं वातः साधनेनेति तत्रश्रुतं वृद्धसाधनाभिधायिपदस्य सामर्थ्यं पश्चात्साधनसंबन्धाद्बधातुरुपसर्गेणसंबन्धयतेनेककेवलप्रतिबाल्यसमा
योः समासाभावः। तत्रकुरङ्गेनसमासोभवत्येवतिरं तेनतिष्ठति तिनिषेधाब्भवति यत्रतुतिरं तेनसमासरूपतेसविषयोदर्शितः ततश्रा नयतेति।
अभिनिर्हितस्येति अनिष्पन्नस्यविशेषणाकांक्षाया अभावात्सनूपतेसुसमासप्राप्येतेगृहादिस्योरीभातुरेवसकृदिकांक्षिणं वन्सुपसर्गेणकृयोगक
इति तात्विककिञ्चिद्रसिम्यस्तेरोपः षष्ठीसमासादिति विवक्षानित्यत्वान्नित्यत्वाभ्यांअन्यपोर्विशेषमसद्भावः कुम्भकारइति पंचकेष्वानिपरिकार्थत्वा
त्परिकेनेवकर्मणाउक्तत्वान्नैवोपपदेऽणाभावः अपवादविषयत्वात्द्वितीयान्तस्यात्तत्कृतेवाधिकर्तृकर्मणोरितिषष्ठी। भवतीत्यस्यपप
सः गतिकारकेति तत्रश्चोत्तरपदेविभक्त्युत्पत्तेःपूर्वमेवउपपदसमासोभवतीत्यर्थः अथवेतिषष्ठीसमासेविरोधाभावस्यार्थः।
कथितेत्यर्थपरेपदर्शनादाह अनेनेति सि नित्यसमासत्वोक्तित्वान्नित्यसमासग्रहणेनास्यग्रहणंयथास्यात् अतोदात्वारअपरादित्यनित्यसमासत्वा ३.
त्स्यग्रहणमात्मइतिभावः यस्यविग्रहोनास्तीति अस्याविविग्रहाभावः षष्ठीसमासेनपक्षेपदेनउपपदसमासमसद्भावात् निराधिकारइति नित्यत्
त्वस्यग्नित्यत्वनितानात्वरक्षितकारसंप्रत्ययः नैवंविधा माभिति नित्यत्वाद्वस्यास्त्वितिनचरोपवत्त्वात्ववतिताय्नेरस्यार्थः तदेवंयत्पोतत्नाभावात्तविग्र ग्रमु-
त्रिषेधोनपठितव्यः। अथेव परस्यर्थइति पठितव्यत्वर्थोनियमःस्यादित्यर्थः। तद्यथामिति अधिकरणेऽर्थेनेत्यत्र अतोमितिनोभावः। अनेनानव्यपे

न्यपायोभावादित्येवपक्षेयोपनिपपः स्यात् अंतांगत्वादिति अन्तरङ्गत्वाच्चोपपदसमासेनभाव्यंपश्चात्सुनेतिसमासविधानकाले अन्यपदायोभावात्विषयं
तोवचनस्यचरितार्थत्वात्द्विपादित्यपपोनभविष्यतीत्यर्थः अपेनेति समकालमामर्थ्यादेकेपदाइति। अश्वीयतेतमोपेनतानेनामेवकेवलोविधीयतेनतत्व
योतरमस्तितेनवाक्येनपदविधीयतेउपपदेतत्रसप्तमीनिर्दिष्टात्तत्समासमपदेनेनामरित्यर्थः अथोमितिमिति विभाषायोषप्रथमरवेधितिरूपोः स्काणमुली
विधानात् अत्रसमासोनभवति अपादिरवितिपनोः प्राप्तविभाषापातनं अत्यपोत्यतावधारीतानिमित्तत्वात्विमित्तसोपपदत्वात्समासप्रसंगः आत्रविधि
पायांतव्यादीनांप्रत्ययोत्पत्तावनिमित्तत्वात्तथितत्वेनवदेहेतुत्वात्प्रमात्रुपपदत्वमित्यर्थः कर्मणा परस्यार्थस्यचमर्थस्योपपदकृत्वात्स्येयमसमावयइति त्वा
परमि परतश्चरिति परेनपरतरसाधादिरित्वात्तत्त्वति। नहीति सर्वेषांसमासानाम्विशेषकयोगोपपदकृत्वादित्यर्थः तदिममतिनेत्यर्थइति पवीतान्यपरार्थ
पूतस्पृहयात्ययोभावविधानात् प्रथमापादइति द्वितीयादीनांप्रतिपदंसमासविधानात्प्रथमापादःशेषमेतत्रश्चप्रथमानानेपरानेवद्वीहिस्तथैव
मानाधिकरणानोभवति कंठेकालादस्योतुसप्तमीविशेषणादतिपर्वनिपातविधानात्तरोपकार्दिति॥ ॥इत्युपाध्यायमत्तृदत्तकृतप्रक
नेभाष्यप्रदीपविवरणे द्वितीयाध्यायस्यद्वितीयेपादेद्वयमाह्निकं॥ ॥अनेकं॥ ॥अनेकपदग्रहणस्यवार्त्तिककारः प्रयोजनंवक्ष्यतीतिभाष्यकारः पदग्रहण
स्यान्यपदग्रहणस्यचप्रयोजनमादर्शेवकुत्रवक्ष्यतीचपश्चात्पदग्रहणस्यविचारः पदग्रहणमिति अन्यार्थेरक्षतमानेनपरार्थत्वात्केऽर्थोतोआर्थीय
मानेभ्यपरार्थानाम्येवविपरानीवाक्यपान पदेवासार्थेस्यभवान्त्रिसत्यर्थमविपदग्रहणेनोपपत्यतरतिपक्षः यथामत्तमानेनात्राकाशेनेनविरुद्धः
कीदृशः कण्ठोकालादिनानवोचितेतिस पादग्रहणसमानेनसमानपदानिमच्याप्रवेशेनापदार्थमपेनीतिसमासपदंगः अथवा आदीनिकश्चितेनेवद

कै॰२
४४

ण्यंश्च नाद्रूपयामेमानेत्यादिषु याम्रह्कत्वामेमानान यामिना वीप्समितनत्प्रह्रिपि न्नात्रैकं नायेन त्वानेनेत्यर्थः ततमम्नूत्वानेभोरस्येतद्या कार्येवर्त्तमानानां पयानु
श्रेनीनापरानेनममानाभावार्थपरश्रूहणी यश्चुतनवाभार्थनुपरानेनवत्रिर्स्थपतेनपयानर्थाभिधानुःकश्चिद्रयनेनयोषाह्यः सनेतितनमा यमाद्याभीतिनवन्यार्थः
वेनीभूते व्यानपहणमिति श्चनागेनान्मपरार्थमम्मसीतिहपरार्थग्रहणमानमर्थीरस्यपरार्थोनम्यनरतिश्रुः अपरार्थपीति श्चपिपाराद्रन्यपरार्थपीर्नर्थः म
रार्थग्रहणं व्यानिममाश्वपणार्थेप्पादिरितिस्वपरार्थसपरार्थपोः समासःस्पात अनुह्यपदैति बहुव्रीहिरनम्पपदार्थे चेत्कार्थः पूर्कार्यत्वाचेति ततश्चतेतपे
ममावेशनम्य समासांतपुंवेशः वीपवचनरति शेषपदेण चाभ्याने न्मापति ह्येति हीणचतीकोवीपकर्म कोः चास्यणाकोरेशहति समासविधावुप
पौगारश्रेपस्या बहुव्रीहिर्नपायोतितनमा श्रेयग्रहणंनक्तैर्थंनतः स्पपरार्थबहुव्रीहिरितिद्वार्थमम्पपहणंकर्त्तव्यमितिप्रिपाने श्चक्रियपाणारति नीलोत्प
लमादरस्नादिविशेष्यानुपादानाद्रन्यरार्थेपिस्वपरार्थरत्नत्पुरुषोबहुव्रीहिर्वाचेन क्रदेकालरस्यादिश्च्यधिकरणपरोबहुव्रीहेरवेकार्थः स्पात श्चनु
प्रहणेनुमतिस्वपरार्थेना वक्ष्यतीत्पुरुषं पन्नात्बहुव्रीहिर्बाधनरति नकश्चिद्दोषः अथेति एकमितिस्पर्थेनावरनेकपहणेनोपपदनेपरविधिमान्सामर्थ्य
मतिबहुव्रीहिर्भवति विधानारनेकाश्चिश्चनतालुमामर्थ्यस्यनादिबहूनांसमासार्थमनेकपहणेनाह्रितार्थसनेनोत्रापरेपाहुः समासत्वाविधानानतापका
बहूनांबहुव्रीहेः सिद्धत्वादितिपचः अवियोविषयादितिसुविशहोविंहपवनान्तरसितस्मापिबहुव्रीहिर्भवताश्चसंगः ननेत्थकसमासांतश्रसंगः परातेणस्पादि
त्यनेनन्यायस्यमामर्थ्यमतीतिसमर्थपरिभाषापाविनव्याहतंकरोतीत्येवकेचिद्याचक्षते अन्येत्वाहुः अपिः परार्थेत्वपर्थेनाविहारेणिहकृतानमाद्यादि शम
तिपदंविहार्थेनत्रेतरतितस्यबहुव्रीहिर्भवतापसंगः अतिनुहणेनतत्रेवमुपसुपेत्यसमाविशनारेकमपर्पितंतनमस्वादिःस्पात नैतदिति योगरूपरवातिद्धः ४

प्रहणेनसुप्सुपेत्यस्मात्संबंधो न्नायितैः न्यत्र सुप्सुपेत्यस्तवर्त्तनपर्थेत्यर्थः । अहूनामपीति श्चमथासुप्सुपेतिपणेभव्यापाविवक्षितत्वानहृपोरेवस्यात ॥
त्रेपरन्ति द्विपहणंनहितार्थंसनेनविहितस्यसमासस्यापवत्तत्वेनेतरेशःसमानाधिकरणेनात्रपरेसमासाल्पयवविशेषणतःसमासविधान
बहूनांसमासस्यतापकमित्यर्थः द्विगुप्रत्ययबह्वीनातारोमावकाशत्वात्त्रतापकः अयुक्तपोवीति तापकफलस्यविषयविभागाभावादनिरष्ठ
संगामहन्नक्षेपितरत्यतापितस्तत्पुरुषश्रसंगात् अहूणेनेति विशिष्टस्त्रीत्रपरनिर्देशेनेत्यर्थः नत्र द्वितीयांतस्य श्रितादिभिः समासविधानात्प्रस्य
पग्रहणपरिभाषोपस्थानाभ्युपरगस्मार्हितीयांतत्वादनत्वत्पुरुषामाधः यथैवमपिद्विःसुप्सुपेत्यनवर्त्तनात्त्वधैवबहूनांबहुव्रीहिर्यत्तापकेनतंप्रत्या
चिवत्सावान्यतेनद्वितीयादिरिपिंभव्यापाश्चविवक्षामात नेपदोषः तत्पुरुषविधौ सुप्सुपेतिसंख्याप्रतीपतेद्वितीयेसपि हंह्वहुव्रीसोम
सुप्सुपेत्येन्नसंख्यापतीतिस्नत्रतापकेनेकैवसंख्याप्रतीतिर्व्यानेनावनाचीनाथेनाद्वितीयादिसंख्यापाश्चवाधः विनगुणेति समस्वनेकत्व
हणेसुविसेत्युत्तवर्त्तनेनसुप्सुपेतितिस्रिहस्यर्थेत्वात्रमपततश्चीत्रपरमपिनेतपस्याप्यतरेतिसमासवाक्येगोशारस्पप्रथमानिर्दिष्टत्वादुपसर्ज
नत्वाद्गुस्वत्वसिद्धिः अयेति श्चन्यपदार्थप्रधानादर्थनादनेकक्रियापोगाद्नेकविभक्तित्वेपिवर्त्तिपदानामेकविभक्तित्वादित्यर्थः यदित
हीति स्वपंभावःविचारणीयोस्येतिविग्रहवाक्येनकत्याचिरनेकविभक्तित्वंपरपेत्तपावत्तिपदानामेकविभक्तित्वंस्यात् अयुक्तपयाकुर्थविरम्य
स्यानेकविभक्तित्वमाश्रित्यवत्तिपदस्यैकविभक्तित्वम्यवस्थापनेनरातिप्रसंगोपातापातरमाराधनपराक्रान्तस्येरेहोसाश्चपेणऊपार्दे

कै॰२
४५

शब्देष्वेकविभक्तित्वादुपसर्जनत्वं स्यात् एकविभक्तिग्रहणमेवेति अयं भावः नायं नियमः पद्यमात्रेष्वेन कुमार्यादेः षष्ठीसमासेनाभावं किंतर्हि
नीयते तस्यापि तेन अस्मत्समासे षष्ठीसमासेन एकविभक्तित्वाभावात् कुमार्यादेरुपसर्जनत्वाभावः एकग्रहणसामर्थ्यादिति एकैकस्मिन् प्रयोगे सर्वस्येव एक
विभक्तित्वाद् एकविभक्तिग्रहणं पर्यायेणानेकविभक्तित्वाभावार्थमित्यर्थः विभक्तिग्रहणमिति एतदपि किं समर्थसूत्रान्तरेति चेत्तत्रानिर्देशार्थमित्यर्थात् प
र्वनिपातलक्षणे नावयवस्य समासेनेमं तत्रानिर्दिष्टः स्यात् पराद्यभिधानत्वादिति वेदस्तत्र परस्य पादानर्थतावाचावहुव्रीहिग्रहणवत्कस्योः सपरार्थतस्य विधाना वक्तव्यो
गतार्थतारत्नप्रयोगेन त्याग्येतीत्यर्थः यथा वार्थेद्वंद्वविधानात्वृद्धेवदेरस्य प्रयोगेन भवतिस्य विमिहापि रेकरत्वादि परानेन स्यात् सामान्याभिधाने
ति विचार्यायास्त्रातस्यावयस्यतेन तु विशेषः परासामान्यमिति विचारणावेति वे वेविग्रहे कृते अस्य परार्थसामान्यस्य बहुव्रीहिणाभिधानादस्य तु विशे
षस्यात्रप्रयोगः परार्थविशिष्टस्य परार्थं बहुव्रीहिः क्रियते तेनात्र प्रयोगासिद्धिः तेरसमपपरिति लौकिके प्रयोगे चरितं वाक्यं प्रयोगप्रत्ययोगाभावश्चे
नेवार्थस्य प्रत्याभिनवादित्वात्प्रयोगायोगात् परासमासमिति शास्त्रवक्तिव्याभाव्यादस्यपरार्थसामान्यमेवाभिधानमित्यर्थः समासेन विशेषमिति त
क्रियायामपि सामान्येन विग्रहः कार्य इत्यर्थः। सामान्यस्यैव तर्हीति सामान्यस्य समासेनैवाभिधानात् सामान्यमपीति यथा विशेषो विशेषान्तरस्य
निवर्तकः तद्वत्सामान्यमपि विशेषाणां निवर्तकं स्यादिति शेष एवेत्यर्थः चित्राविति लिंगसर्वनाम्ना नपुंसकेन निर्देशः सामान्यवचनत्वान्नेवचं कार्य
पितृकृतः सर्वेषामस्य विशिष्टस्यत्वाकारात्प्रत्ययः कृतोऽस्य यथापर्यायप्रयोगः स्यात् तत्रावश्यमिति चित्रगुसर्वमित्युक्तेनन्वेकमेवेति विशेषाच्चानिर्द

गम
४५

वतीत्यर्थः अस्य चेति। कृतत्वपरार्थाभिधाने अन्यप्रयोगस्यासिद्धिर्द्वितीया परितो नायं परानुविभक्त्यर्थः संबंधादिरभिधीयते समासेन नरानुप्रविष्टाविभ
क्तिर्नतु अन्यो निर्दिश्यते न विहितमिति तद्वाचीभाशेषत्वमुपात्तप्रयोक्तव्यः। कथमन्यस्य परार्थे तस्य समासेनेविभक्तार्थस्य प्रत्यनतरत्वमाह तर्हीति परेनप्र
कृतत्वार्थेषु समस्तेनः अस्य पार्थाभिधीयत इति विभक्त्यर्थस्यैव प्राधान्यात् अन्यपरार्थग्रहणेन ग्रहणमित्यर्थः सर्वपश्चादिति भाष्यकारवचनप्रामाण्या
त्स्वपदेनापि षष्ठीसमासः अन्यस्येति अनन्वयतस्य विभक्त्यर्थस्य लिंगसंख्याभ्यामव्ययहानेनोपपद्यत इत्यर्थः अपार्द्ध इति प्रकाशपक्षेऽप्यन्यथा
त्वपानेनाति आश्रयतदिति परापराद्यधिकमव्याख्यानेन पराशुक्लोगुणोऽसितिप्रत्युक्ता सामान्यमात्रेपरं संतिष्ठते यतः स्येकत्वनपुंसकताश्रयेण
परस्य प्रयोगाभावात् तो विशेषणानां चानातेऽभिनिरुक्तात् गुणवचनानामाश्रयतो लिंगवचनानि प्रतिपादितानि वाक्यस्कोतत्सापसिद्धासाश्रयक्रि
याश्रयेणैव परस्तात्काण अन्यपदपूर्वविचित्रगुरेन तत्संबंधोऽभिधीयते न यथा प्रभेदोपचारान्नसंबंधाभिधीयते नत्रविशेषणेन संबंधस्य प्रधानत्वात्त्वा
भिन्नएवाश्रयत्वेऽप्यवस्थाप्यत इति नद्वैतो लिंगसंख्ये भवतः नन्तु गवाश्रये परितर्हीति यथा शुक्लाद्येनेकरातविशेषणउच्यते कश्चाविशेषणेन तथा
चित्रगुशब्देनकेवलस्यापि संबंधस्याभिधानेप्यग्रीतिसंबंधिन एव तु सर्वदेश्यनेन तत्र सिध्यतीत्यर्थः कृतत्वदृष्टान्तेनेवकान्तर्भूतप्रतिपादनेन
इष्यत इति दृष्टान्तेनसमत्वात्तृतीयार्थ उच्यते अर्थग्रहणसामर्थ्यादिति परिविभक्तार्थस्यैव प्राधान्यस्य ग्रहणमभिमतं स्यात्तत्रार्थग्रहणेनकर्मा
तस्यत्वेनेणाप्यर्थग्रहणमर्थस्यैव नाभावादित्यर्थः। परितर्हीति यथावहुव्रीहिणा विभक्त्यर्थस्याभिधानात्तथाश्रयेणाभवेति एवं लिंगसंख्ये

कै·२
४९

रभिधानात्तत्र पो वीचकाः स्वस्य पानम पाकत्वे इति सिद्धं इति स्थिपां प्रत्यानिपदिकं तन्त्रेनैतस्मादाचारपो भवतीत्यर्थः। ततश्च समासेनाभिहिते विभक्तौ नैवोत्तका
र्थाचारपो भवतीनि तिरोपाभावः कर्मादीनामिति चित्रगुरिति समासेनानादिपदिकार्थमात्रस्य कर्मादिशक्तिरुक्तिमेकत्वादयश्च क्रोः ततः कर्मादिगतैकत्व
र्थनिपाततनापञ्चवचनानि भवेति चित्रगुपच्यचित्रगुणा कृतमिति प्रथमेति समासेन संख्यापाश्रभिधानात्र समपादिति पाश्चेति निपमार्थमाश्रुतनैवत्ता
प्रकृतिः प्रयोक्तव्यान केवलः प्रत्ययइति अभिधेयान्तरमिति निपमेनप्रतिनिपतेवपरिनभवति विभक्तिरतः समपवादिपाजनाप्रवृत्तिपारपो विमाकंवे
निनिपमकारणाभावादित्यर्थः कर्मादीनामभावादिति कर्मत्वं एवचहितीये सेवं कर्मादिषु हितीपारीनो निपततलान्तरभावेनाभावः बहुतर्री
ति कर्मादीनामभावः होपः सवानालीतिभावः अशेषतादिति प्रातिपदिकार्थमात्रस्य प्रथमा विधाभुपपोगात्तत्राक्तिशेषतत्वमित्यर्थः एवमपीति
प्रथमापात्प्रथमापापाविन्यमाणार्थाव चनस्यव्यतिकरप्रसंगः अर्थान्तरमिति पथाम्नेवैकत्वादिरुद्धकवचनादीनि रशश्चिति तथैवानापि भवेस्वं हिसमप
ष्ठ्यर्थपालितो भवत्यर्थश्चतसतः अथवेतित्यनेकं प्रथमा विधानेन पक्षान्तरेणाप्रतिपादपति परान्त्रिगुरौस्येकत्वविशिष्टः प्रातिपदिकार्थः
प्रतिपिपादयिषितुमशक्यविभक्त्या विनाभीनेत्यनेप्रत्यापपितुमिति प्रथमैकवचनं विधेयं एवं हित्ववहुत्वपोर्हिवचनवहुवचनविधिः प्राधान्या
देति संख्येपप्रधानेत्यर्थः एवमपीति पष्ठ्यर्थस्यात्र भावात् व्यभिचरतीति लिंगान्तरसंख्यान्तरपोगेस्मलिंगसंख्यापरित्यागात् व्यभिहितइति
संबंधस्य प्रातिपदिकार्थत्वप्रत्यास्य पष्ठ्यर्थेनानात्मेत्यर्थः सर्वप्रवात्रान्तंवधीनर्थतत्त्वात्प्रातिपदिकार्थत्वाणनरनिमत्वाप्रहत्ति ननहीतिभवति

६२

वाच्यविति गोभिस्वपरार्थस्यपः संबंधस्यपवसमासेनार्थनोनतुतर्द्धः बहुव्रीहिरिति भाष्यकारोपात्तिकतः चैषोरपश्चातरत्नपमर्थः मार्थिनोवार्त्तिकको
रेणानुवचनेनसम्प्रतिपाद्यते उच्चैर्मुखइति उच्चैः शब्दस्याधिकरणप्रधानत्वाद्पदिकरणमितिवचनं कंठेस्थइति मुखविशेषणमिति कः अथ ह्रूपलकारित्व
के समासेनिर्दिष्टवचनानुक्तापरत्नोपार्थं अनुवृत्तमिति अवयपयवर्णसमुदाये मसंपरे शब्दे उष्णस्योपमानानेनिराप्रमाणप्रवृत्ते उष्टमुखशब्दः उपमा
नोपमेयपूर्वनिवात्यरपोर्नपोधिकरणपमसतेनिदवचनेनानुकापरलोपार्थं संयुदापविकारप्रथमा इति मन्युदायावयवपदत्ते वेधेतत्तिविकारान्तरं पेयूपा
पश्चीतरंतात्तुमसंतरेतनुम्पदारंतोऽणामश्च बहुव्रीहिरित्यर्थः प्रथोत्तमिति अन्नभिधानमस्य प्रापस्य विपरिभैरत्तदिहिल्यत्यारनापपरिगणतेक्ति
पनेतरार्थपरिगणनमपिकर्तव्यं वर्णैवेकवर्तेः समासः सत्विपुत्तेपक्षिमत्र्यमवर्त्त्री मत्वर्थग्रहणमिति पथार्थस्तस्मम्बर्धस्यमत्वर्थः संख्येपेति
।संख्येपस्य वार्थस्यचान्यपरार्थत्वात्सिद्धे समासेनेतत्र तत्रपमर्थकं स्पात्तंयरालनेनमत्वर्थसमासलराशार्थं कामित्यर्थः व्याख्यातोत्तरमारं अत्र
परेति कर्मवचनेनाप्रथमाप्ता इति पथमार्थं वर्तेविनामर्थत्वात्मपरार्थं क्रपेवा विनासमासो भवतीत्यर्थः इस चशात्रिकमेव वनपपदतेयदि
मत्वर्थवहुव्रीहिर्भवति अन्यार्थेन रचन्तुपमात् आपमेवानुपत्तन्याव्याख्यानं तत्रहिता त्रिकारः स्वकवनमेवतापक्त्वेनोपन्यस्यति कंठेस्थइति
यथाहः कर्मवचनेः डरष्टादेवममामानाधिकरणपात् बहुव्रीहि गेति वर्त्त्रिपरार्थेनिमित्तानांणावाच्यपरार्थत्वे तानुवहिरोतितिनपृष्ठेश्चमिहव्या
दित्यर्थः उपसर्गविपक्तीति।स्वपदि वा सितिरपाठमनुपेक्षेत इतं प्रतिवचनमिति वर्त्त्रिपरार्थो वहुत्वसंख्याप्रकाः उष्पालितोष्ठेकत्वसंख्याप

६३

कै० २ कैनाम्यपरार्थविशेषणेन प्रतिवचनं नोपपद्यत इत्यर्थः इदमत्रानस्याप्यनापदिष्टंगतत्वे निराकर्तुमुपन्यस्यति कथंतर्हीति प्रतिवचनमिति । कुतानामित्यत्र
४० तिवचनेन भाव्यं नतु कृतवत्स्यनेनेत्यर्थः तद्वेति यतोतश्चस्मान्न स्याद्गत्यन्तरस्थ्यतइत्यर्थः कस्मन्त्वचाचीति पृष्टपदेनिसमासंबन्धेने विशेषणविशेष्य
भावेनाभावान्नविशेषणसमासोनास्ति कस्मस्वचाचीनवेति एकस्मिन्नर्थएकवचनेनत्यतिवचनमुपपद्यते अत्रापपदत्वेकरतिकस्य वचनेन्यत्विकराणं
षाष्ठीति अहेकरतिमासमाना विकराणं तत्पुरुषन्तइति विशेष्याभावमत्वाह अथवेति अग्नेकारवाणिन्यायेनेति अग्नेकारवाणीनिपक्षे कंथात्स्तुक
रणमेनत कस्मीयति एककमिकत्वात्कोतिकिंपापाः अथवेकरति नहितेषांकद्वत्वेनविनातस्यकतत्वोपपत्तिः न पाद्विसमासेनबहूनामित्रनवार्थ
तेषमचारी कथ्यनेननतथेनसमेकवचनाभ्यपनापेक्षमनस्याचापिलं वाक्यकल्पयति वर्त्तिपरार्थानामुपमनेनत्वानरूपत्वात्तिनसामान्यपरार्थसमासा
लिंगमत्वस्यवाशिथेनसमासेननेषामभिधानाभावात्कथंतस्यत्वहवचनाचेत्यतिवचनेनकराचिट्टवतीत्यर्थः परत्वेनैकसस्याचाविणोमितिवाके
नपक्षः किंपतेनननुसमासेननराकठारस्येवप्रतिवचनं समासार्थइति वर्त्तिपरार्थमन्नितीकैनाम्यपरार्थनभाव्यं इतरेतद्द्वत्वासमाधानपपत्तावक्रि
पं पायांवर्त्तिपरार्थसमानंभीवास्यपरार्थानोपपद्यते किंहिनवपीमिति तत्त्वीयपम्यहितरइमितिद्वयोनसामान्यपवावपविभावलक्षणःसंबंधोनास्ति
स्यवाभिसंबंधेवाचानभिधानाद्दृष्टीहिर्नभवति समासस्यानुपपत्तिवोक्तानपूतोभावाद्द्विवचनप्रसंगोनचोदितः अथवपत्वेनेति अथइसद्दर्पोश्च राम
घ पक्षसमुदायः समासार्थस्तदुदायावयवानां वकराविट्टेरविवक्षाकराचिदभेदविवक्षापक्षावान्द्राह्मणनामेकःसंबंधपर्वनिवासह्मणरतिश्वासिद्विनीमह ४०

ति इयोः ग्रागोद्विनीयःसवद्याम्रकस्य समुदायस्यावयवोभवतिरतितनरस्वपक्षस्य समुदायस्य समासेनाभिधानाद्द्विवचनप्रसंगः । अथवेति नतन्न
साल्याभिभावादिः संबंधोलीतिभावः अनेकवार्तमिति अतनस्वावीवात्रैवारुन्मानानिन्यायेनचपचयोर्तन्ननकभावः संबंधोनतुपरस्परेणकश्चिदि
त्यर्थः अनेचेति । पाक्ष्यपकाणाभावेविपदिसमासेनोरदशायिनमाचेत्याकोत्पत्तिकसत्वचपरार्थस्यद्वायमेकपदेशावस्यानारितिमिन्न संबं
धोपकारस्यर्थः इहन्नहीति अर्थंतत्तोपजन्ययोतितिद्दृप्पोत्तसमासार्थत्वाद्रानपूर्वस्नात्तनार्थस्येत्यर्थः अन्नितिसहापदाचीति अन्यस्सन्नापदेत्यर्थः
भवतिवह्वीहाविति उपलक्षणार्थमहिनपोर्देपोपनपनेनविष्यतीत्यर्थः समीपासमवापत्तत्वोसंबंधपरोवहूव्रीहिस्तरानुद्गुणसंविताने
भवति शुक्लवाससंवकारितिस्वत्वाभिभावादिकेतुसंबंधेवहूव्रीहिनद्गुणसंविज्ञानाभावेोपपद्यातिव्यारिनिसंतेषुणविषयविभमः द्विव
चनप्रसंगानतरद्दपपत्तइतिमत्वाह अथपनेति मन्यानात्वेपविति अन्यमर्थः अर्धेहत्नीयपमेपामितिवहूत्वसंख्याविशिष्टोन्यपरार्थोवाक्य
त्वपात्रदतिनथामनस्वैवसमासेवा चकरतिश्चतुर्णपत्सांख्यवहूत्वेपक्षावरत्नारतिवहूत्वसंख्याप्रकः समुदायःत्रीपनेचवर्त्तिपरार्थ
बपी निरतत्यार्दतरापारेसर्थः । इहनहीति अर्थसहपोर्द्रोणपोर्धस्यसमुदायः समासार्थस्तत्राहैमद्रोणत्वाभावानन्द्रोणावरतिनोपपद्यतइत्यर्थः
परोपदति अर्हद्वेद्रोणत्वोपचारादोपश्चपत्यसहस्रतितिसार्थः एकत्वैमिति त्वावयवपत्कसमुदायकपोपचारोनास्तीत्यस्यपचइत्यर्थः अर्धद्रोण
द्रोणमिति द्रोणेनविनासाभावादित्यर्थः । अर्धिकमिति चतुर्द्रकोद्रोणः तत्रस्थविनापिद्रोणेनैकाकमद्रावेष्यर्हसमनभावः अव्ययानित्यानि

२२

कौ० २ बहुव्रीहिरिति भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तयोरेकार्थानाभावाच्च निरूढिरिति बहुव्रीहिरनेकविग्रहनिरूप्यपाप्रपञ्चः । कोयंसमासप्रयत्न इत्याशंक्यापि तस्याह । कोसेतिपदि
४८ नावनहीत्यपादापन्नभ्यान्नाभिनितरामन्यर्थं स्याताद्वेतीवबहुव्रीहिः सिद्धः समासांतककरणनमित्यति अथसंख्येयपदजिनाहरदर्वी हे: अथधैतोवाल
यो वेनिलरापते हिवबनश्चंसतः अवयरेति विकल्पोवार्थदति हि त्रयाणः करोति बहुव्रीहौ वाचकः करोति त्र्यपाणां चानितोनेर्थरत्ति केचिद्दुतमनयेतरि
त्याहुः अन्येतुमयानिर्दिष्टमसंने अपमर्थः संख्यापयोत्रवार्थोनविकल्पः । मवानिपतते संख्याविमर्शोनिर्विमर्शविषयवहत्वमत्रावाहुद्धवचने अर्थंगोद्वेता
त्रसंख्येयो वर्तते संख्यापामविनानापामिसर्थः कतिभवनतरति अत्रतो विनयदं संख्यावहुत्वसंख्याष्टहपतरतिवहुवचने हौवेति विलहानेकविषय
त्वाहिमर्थास पर्यायास्यतरहितत्वित्रवाथा स्वल्क सेकतनपायंवाक्षिप्तानन्यवृत्ते हिरदेति अपभावः हौदशेतिविग्रहे त्रिगोभात्रिकिपतेनथा
हिहित्वेदशसंख्यायापाएकत्वाचोपपद्यतेनापि संख्येयानोदशानांतस्याहिरदेनदशसंख्यात्रिगानाहित्वसंख्यापनिपातनरति मृतेतेनसासंकिमतो
अत्रद्दयगणमादसंख्यासमासदतिमृतेनसमाहोसंस्थानसंख्यावाचिनेनानीतर्थः देशत्यात्वात्रिति हौदशतोवाविस्यर्थः नवेनाम्नद्विवाक्योपम
देनेनसमासः क्रियतेत लौकिकेप्रयोगे द्वयोऽपि नित्यत्वात अन्यात्वानसमांतनुषादेवाणक्रियतेनत्र हात्रि विपयेमुचमनेगणभ्यार्हत्रिसंख्यान्नाविता
समासोभवत्येव नवात्रेति इत्वाविस्यर्थः अभिहितनरति शब्दशक्तिस्वाभाव्यात्समासः मृतर्थंप्रत्यायत्तीत्यर्थः । दशताः कार्यशब्द दशतसमांत्रिसाह गम०
किंत्रयोरति पथावार्थेइहसविधानाहहदेवशानेनत्रमृत्पतेनचायपदसमासः मृतर्थविधीयतनरानुवोपयोगस्त्यानतनासधातिप्रश्नः नाबहुव्रीहि ४८
संख्याभिधायी द्विशब्द इति २

१६

नानहिशब्देखाभिधानंवासुनिकं किंतुस्वाभाविकं अवेतिक्रियाध्याहर्त्तिलक्षणोर्थः संख्येयेनतुरदशसंख्यानापितसंख्यापृक्ताः । एतत्वासर्वसमृतेर्वाको
तुदुत्वसंतोणक्रियाध्याहृत्रेत्वगमान्तुवः प्रयोगः तनुष्ठात्परविग्रहः क्रियतेहिरदेवाहिरदशतेति अनेनैवन्यायेनहोरदशताधिकसविग्रहःकार्यस्याप
साध्यात्तुयथीयमानत्वात्राध्यकारेणापूर्वतेरर्जितः । तदुक्तं परशतमनाह्लाकेचविशेषापृथ्वीपिन्नुताः इति अतरोयस्वापमर्थानानिवेचनरते संख्येयपापेति
अधिकाविंशतिर्यासांताः अधिकविंशाणांवदतिमंख्याननवत्रिंशदिहदशतिवरसंख्येयमनन्यपदार्थेउपपाद्यतद्विभावः दशातशातिति संख्यानेसंख्य
येवेत्यर्थः अधिकदशातिति दशातदेनसंख्येयस्याभिधानादन्यपदार्थोभावः तस्मादत्तपयर्थेतत्कर्तव्यमेव इदानीमव्ययंतिलहयतेबहुव्रीहिस्तुअ
यीभावयोर्विषयविभागायदशानार्थे अपदशाद्रति दशानांसमीपइतितस्मात्तमीपिवाधान्येवहुव्रीहिःसमीपप्राधान्येत्वव्ययीभावइतिदर्शितंभव
ति सामीप्यमिति ध्वंसेणाध्वनीलस्यतेकसमासांमीप्यत्वात्पर्थतरत्यर्थः । उपदशेहिसमीपमात्रवाच्यकपदकृत्याहिशुद्धशनिससमीपिवाचितेनानि
वापिरदशतदस्य समासस्यैनिर्देशनत्वसाक्रमेवान्यपदार्थसत्तितमितिप्रश्नः उपसेति आणचुहरवरनेकार्थत्वात्उपशद्वस्यसमीपवानर्थः । समपा
दापायेविभिति परोपशदस्येवामानवर्थः । एवमव्ययानासत्राहगाविवक्षयवहणंस्यापितेसंख्यापहणांतुनकर्त्तव्यं हिवाहसोरोवार्थस्यान्यपदार्थत्वादिस्य
हि अवेति इदानीमेतदपिव्याप्यत्राह अथवेति गत्रमतद्यव्यवहणंतवचनकाण्येनेहिव्याहरतिसिद्धप्रसाद कावभावार्थवेतिशेषाहिशुवेसव
शेषाधिकाविहितोबहुव्रीहिरत्यनेन अनेकमन्यपदार्थेइत्यत्रैवबहुधायमहणमनुवर्ततेनेनोत्रोउपयोगेव हि॰ सामा॥ ॥तुल्यस्यापत्योगद्य

१८

कौ॰२ ४९

समस्तविद्यारागादिकसमासमस्तयोगपदोरिति अविभाष्यस्तिरस्तेवार्द्धिको ऽक्रमपेक्षते। रक्षिताम्याश्चस्तेस्यास्वरिक्षोपरंतमानंदिकृमारक्षिता शूर्तैरुच्यतेन
चानाननस्यानपरार्थत्वात्स्त्रेतीव निद्धः समासः सपुत्रस्तस्यापि समासस्यपिताश्वान मन्यपरार्थोभिधेयस्तिनार्थः सत्रहृपेनेत्यर्थः अपपुनरिति सत्रा
भिनिविष्टकान्तरस्यर्थः नत्वान्वेपमवीव्याख्यायनेऽथतालेपानिरिद्धासाभिवंनेनानिसमयमेत्येरक्षितारीनां चमाप्याप्यानअतास्तत्रिनेनतत्त्वर
क्षिणाचासौ पर्वतिसामानाधिकरणपातुवद्भावः सिध्यति सत्त्वेनना ख्वैन्यपरार्थस्तपादस्तापरक्षिताण्वीशस्पोः सार्थस्वचत्रिरिकृपांतस्मा
ततोवैपधिकरणं नत्र सामानाधिकरण्यपि विशेषणसमासः सिध्यतीतिना खवर्गमिदंनेतरक्ति पूर्वपदप्रकृतिस्वरार्थोविभाषादिकसमास
इति विकल्पितसर्वनामसंतार्थं च बहुव्रीहिसंते पृष्या नसिध्यतीति नहिसामानाधिकरण्यमात्रपतिबंधः पुंवद्भावः किंतुभाषितपुंस्कत्वनिवं
धनोपि समानाधिकरणत्रयोपप्रवाधितपुंस्कत्वस्य पुंवद्भावो भाषितपुंस्कादस्मात्स्यर्थः बहुव्रीहिनिमित्तत्वतोण्यपरार्थोभिधेयो पेन्दुरः विकल्प
वानिति विनाबहुव्रीहिनिमित्तेन दिग्विशेषेऽद्याधपदत्वान्निषत्यर्थः परिपुत्रीति नतस्यव्यवस्थाकृतौ समानाधाभाषितपुंस्कत्वस्यापपत्तिः। क
शूपानीति पारिस्थत्रिनिमित्तस्वरूपेणरिधिवर्त्ततेनतद्रूस्यान्तरादिकशदत्ताद्युपपत्तिः पदादिशब्दति विषयवशात्स्य बहुव्रीहिनिमित्तामप्रामाम
पिमहतौदिक्शब्देत्वेष्वर्त्तरीनां संभवतीत्यर्थः विदिशस्यति दृष्टरूपेणनत्रयस्वतरस्यर्थः अत्रतएव वैयाकरणोऽयोगिकत्वान्तदिकशब्दाः वृत्ति एष
णोत्तरपूर्वाणामिति अत्र हिवैयधिकरण्यास्तुवद्भावो न प्राप्तोतीति अथवाप्यं वा यं समर्थनामत्पर्हततेने वरक्षिताण्वैर्दसारावपि भविष्यतीति नार्थः ५५

नेनमतेपेक्ष्यर्थः॥ ॥ तत्रनेनेदं॥ पक्रियाभिधानादिविनिर्जितकारणाद्धित्वहार्थो नैशाकेशिवेदंतो दंशीतिसमासोपदर्श्किपामामेवमचलितासावान्यपरा
र्थेरतिश्वैरणुसमासः सिद्ध इत्यर्थः चेति केचित्तुकेपबचस्त्रीनास्त्वंपडेरैरैश्चरैरैश्चपुरुस्तेस्पृचमिनिश्चयनेपश्चातानीव समस्तविर्वतिनत्वात्मरुपवादेक
विभक्तित्वात्वेकशेषः पातो वचनसामर्थ्यात्समपुरुषस्थानुपपत्तिमानमरु विषयपावहुवीहिसंतपानक्काराणपावाअने पूर्वयोगात्तुपरस्ताद्देकशेषो
नपाकनेवाधितु अन्यपरार्थोपि तत्त्वातत्स्यस्वद्विरंगत्वात् पूर्वदीर्घार्थं चेति नवनेन आरदपीति आकाराप्रश्लेषेण पूर्वपरस्य दीर्घोविधीयतेऽत्र
रपरस्ततुपस्थितजोपिनमात्पाभिति सूपोतनाभावात्तोभावः शेषरानीमिति एवं चंपुद्योसारिभवति आकारप्रश्लेषेतु पूषपासुदीतिस्यात क
वेभावार्थं चेति स्वकर्मत्व निहारनिवत्वभावपत्ते सावकाशः पत्तांतोनुपस्त्वात्तवाध्यैकत्वात्कपूषापोतिहोपथदृष्टोनचदीर्घाधिकारोपरत्व
नेनात्सप्रकारस्यः वार्थे वार्थस्स्यन्तरतिपरितुसमासाहाविनेनरूपोपपोदिस्यन्तेनरानरोपः स्यात् प्राक्समासादिति वार्थेचपरेन
योत्पत्त्यर्थमभिगांसंख्येन्नसमासस्यतुवाचकत्वात्तरर्थस्यानिगांसंख्योभविष्यतरस्यर्थः द्विगोपवतिसमासइतिसमासत्रैतत्समासार्थस्था
यउच्यते नसमस्तपरिचितरस्याङ्गपरिमाणसंख्येभविष्यतरस्यर्थः पांतिकस्थापामीत एकोनिम्नस्थानेपनेकधर्मसमुच्चयापाचार्थसद्भावाद्दूस्तताव
संगत्वात्तस्याप्यहित्वात्तहिपाकारणात्मस्पेवपक्षेनिपातः स्यात्तत्तु हितपनुकारणं तत्रवरनियमः पंकार्पतेचापरोपः एकसंतताधिकारेतु विहित्य
विहितत्वात्तत्सुद्रुपसंतेचभवतीतिरोषाभावः चादोपत्वादिति विशेषणमित्यतोपपत्कत्वादित्यर्थः उपात्तानारदपंचनीर्थविशेषणानांस्वेन

कै॰ २ त्वंगं तु यत्कृत्वा मनतः कृतारूते नुकृत द्यक्षेत्वं माना संतनापचने इत्यर्थः ।गीर्थ्यानस्य शंमे पं कृते दीप्तं ततनापचमत्कृते त्वनिष्पन्न हेतुत्वेन कृ
५० ताकृते इत्येन दतो रारूगो अत्र केन तत्त्व निर्दिष्टेनानन्तर निमम भाषि विधानारशेषप्रसङ्गादायतनाः । कर्मै सामान्ये व कृत्वा कृतपो केपविकरणं म
त्वाय श्रः अस्य द्विकृत मिति ततश्च वेपा विकरणात्मेप्यलपाभावा चेत्प्रत्यमेव ततश्चैव कस्मादभिधेय मेवन विवृत्ति ते किं तद्दिति अत्र कर्मणो मस्य कित
वार्थे द्वैवचनरूमि वार्थानुवादे न हेतुत्वा विधानात्मस्य वा निर्दिष्टविषयेऽप्रसङ्गाद्वारे निवृत्तं ग इत्यर्थः दुर्मेरी इति रुः क्त्रिन पोमाघ निमप्यथा पुरुषान
त्वण्य निपचे पमेगा वारीत्रिपमाने इत्यर्थः । तत्र तपन्तक्रिया पो गवारी नामपृच्च पात्रार्थे मत्वा वारनि हेतुत्वानिः देत्यूमि ड्हारी नांसो कणा नता
दृष्यमान पाठेन तक्रियापो मपृच्च पो निर्दिष्टमिति त्यामांते वेणा निष्कंगपीहाः प्रगपरे के केनशी स्वाधिकरणमभिधेयं द्वैध वा चमतर
रामकृपपरोच्यते तदाह हः गामनं त्ररूस्यादौ तु परस्पमनिरपेताः स्वनेत्वागवारपो मिश्रे तु पारेः इत्य कृत्वा प्यन्त निपगपट्टा वित्वा भावादुर्थ
भोवः यद्धिमूर्त्याविति एकैकेन ग्रहेनार्थ द्वैपसाभिधानात्सामानाधिकरण्यमस्ति विप्रतिपिद्दस्वेति यैर्थ्या स्वविग्रहानेषां मत्वेकेन
भिधानेविग्रहानात्तु महत्त्वस्य त्वाघप्रगपर मुभयाभावात्स्तह वित्व कृ भावात्प्रगपट्टा वितानेप पृयत इत्यर्थः । अत्र प्रत्यारी नां विग्रहार्थाभि
धानेद्दहा इति किं कारणाविति मुवयमतोपाने मेति अत्र तपरं पदकृ पुगपद्दि हव्यार्थाभिधापितो त्वे तात्प प्रापाम्पते द्वयो निपापा माने मित्र
तवेकार्थीभावात्मात्रार्थचक्षित्वा दर्शनोपादह प्यमामानाधिकरण्यमस्ति अस्थमतमिति द्वन्द्वे सामानाधिकरण्यम्भिवाद्यभावाघदिवा

कृविपर्ययं सामानाधिकरण्यमार्थीपत्तेन रायपदौ महावित्वा पितरोः लौकिकं व पदार्थ मण्णोणार्दतत्रु सामानाधिकरण्यमार्थीपत्तेन तत्वौ लौकिके वक्रिया
वायेमचोव शो चेति विप्रतिपिद्धा रमि विपत्ति विद्या र्थीर इत्यर्थः प्रथमस्य पादा रणामसौ च्यामर्थो नौ वदे शे पिधानात् अयोवार्थ मिति निष्कृ मिश्रार्थ वृतत्ते श्रो
रथीनः संमानि रति रति इहापि ति विग्रहानामप्यर्थो नां एक शर्दाभिधेय पनापा विवेधानाद्याद्विपरा जन्मे भरणा पो विग्रह पो रप्येक संतानसह स वत्स्या यादि
पतेन तरा न चहरेवा ष्यतेन तपो मे वसे वरदा नौ प्रगपट्टा विता पाश्च मम तंपति पार पति अवमयीति अभिधानकमा रदियेवप कृपो वनि दृते यथाप्रगपद्दी
प्युहूशणामिति ततश्च शदेक मान कप वरश्चोवागमात्रम मपचस्य कैकेनानेकस्याभिधानमित्यर्थः यौ वधह इति यथा ष्यार्थप्रतिपुत्रि कालेपदि शता र्थ
मानवगतिः प्यानतराम्य गो वध शश रेकार्थता रे कृचवने मात तस्मात्स्वचन बहु वचनाम्यथात्रुपस्या त्र्युतस्यपो वा निरसारो एकैकोनेकार्थाभिधायित्व
मकूपोतन्यो एवं प्रकृत्य पुरगपद्दाभितो प्रमाश्रागमेन तुषभावपति विग्रहे चेति चेति योगारेषा वारयधिशो त्वचन्नेनर रुपिततः परस्परपा हिन्नम
मुखमस्तु निस्याकारोनानि रिति नौ द्वारस्मो कात्यो पलत्वणार्थता लितात्वरद्दिणा वारेशा प्रवृत्तिवी दारेवा रिवः इत्यिमी वर्क तिनिस्य पारिवचने
वाके समीनिर्द्वत्तमवर्णरीर्थः एतेन यते रतिद्विवचनानेन सामानाधिकरण्यात्स्थिवीरतीनिप्र यह कोर्षैवचना सम्प्रयहत्वं तत्रानिवं वनस्य कृतभावस
निधानावयर्थत्वर्थपृथिवीस्थाल स्पात मीपते क्रिपेतरेति पदोक्त मपातिपपद्धेति तेपोह्न कमिति तत्कृ पद लक्षं क्षहलक्षंपसते तत्नमयोपमत्तु मानमुपे
द्वलक्षं । यथाप्यसेहानुमानो वे नापमामान विग्रहे क्रिलेति मादुर्यावीरविति निराश्रयेण वा कोपिपाहा मापनेकार्थाभिधायित्वपरा इत्यनेन रासमा

कै०२ तेषामंतरगणेषावाक्येः दृष्टानामपिस्वर्थमात्रसंभावनानकार्यमित्यर्थः पृथगपदार्थाविलक्षणं वैदिकवचनद्रववचनाविधिरित्येवंपरिहृत्यैवमाह समुदायादिति इदं केनसमु
५१ दायकृतोवैलक्षण्यपत्तनरमिति द्विवचनबहुवचनविधिः ऐकार्थ्यमिति उक्तार्थानामप्रयोगेरमसराबोधिमेयोमनुष्यो द्विनामावयवसमर्थः एकवचनमेकार्थि
त्वे केनपृथगपदमेकार्थत्वाभिधानात् अभ्यामेवेति नाचवनाभेदोर्थाः किंतर्हि द्यावेवार्थाविज्ञेयत्यर्थः अथवा च केनेति लौकिकात्प्रयोगात्मत्राणामर्थाव
धारणं तत्रप्रयोगात्पश्चात्युक्तः पदार्थेनप्रत्यायतिनतथात्र राजपुरुषोधर्मवारो प्राप्नोत्यर्थापत्यायकोनयुक्त इत्यर्थः असमर्थेति समस्तराजपुरुषशब्दार्थोनान्य
पोषयत्राजपुरुषार्थाभिधायित्वात्स्वार्थाभिधानात्राजपुरुषयोरन्योन्याभिधायित्वं लोकत्वाभिधानार्थान्नाभिधायित्वमुक्तमेते इति विवृणोति केवलमहात
र्थाविति स्वार्थावेवैते तो भवतः अतोपिन्यायोपवर्जने न्यायोपवर्जनात्स्यरत्यर्थः एवं न्यायोपयोगिसमस्तशब्दवाच्यरत्यर्थः कारणादिति शब्दार्थावबो
धहेतुर्लौकिकव्यवहारेणकारणभावेनविवक्षितः नचलोकव्यवहारसमस्तशब्दस्यन्यायोधाभिधायित्वं समीतं इतरः शब्दइतिनिमित्तं शब्दप्रयो
गस्यकारणमितिमन्यमाह कारणादिति प्रवृत्तान्तं निमित्तं कारणावस्थाने न्यायोहरणमथः शब्दावस्थाने इतरः स्वाभिप्रायप्रकाशपर्यन्ति
लौकिकव्यवहारात्स्यर्थः ओत्तेपीति लौकिकव्यवहारेऽसत्यन्यायोधोद्देश्ये नाभिसंक्रमयोः क्रियापदपादद्विवचनदर्शनाच्च तुल्यमेहीति तुल्योलौकिकव्यव
हारस्यार्थः नहिद्विपदेवेति इदं ह्यवयवानामेवानेकार्थाभिधायित्वं न केवलानामित्यर्थः अंशं प्रवनीति किंप्रकारमेतदित्यर्थः सारवितिमित्रं तु रामः
पत्न्यादित्वं क्रियानां च अथः शोणार्थे पथ्याप्यारमत्रशोणार्धयोनत्वंतेन तथाविशादार्थापरयोः प्रयोधार्थान्नभवंतीत्यर्थः वदितर्हीति नव ५१

नहिसर्वेचेत्यकेकोसमरीयप्रत्यानरः एवं समस्ते परस्पराभिधानेन पदार्थद्वयोपि सामर्थ्यमाहितंतदा समस्तविग्रहेपि सामर्थ्यं हानाभावोपपद्यावधिकं संपा
दितपाकलक्षणारिम्यावीनिह नेपिवत्तौ चन्द्रमसइति न्यायोधशब्दएकयोगमन्यथेत्यर्थः उक्तं सैतत्तर्ह्यवयवानामेवानेकार्थाभिधायित्वं नकेवल
नां पदार्थे द्वित्वमभिधावेवृत्तावयवतद्द्वयं भवतिनतुनद्विवचनेन यथा राजेति पारोक्षस्यासत्स्यात्कथमाविर्भावः पर्यायमकस्मिकाविति लौकिकव्यवहा
रपरोक्षप्रमाणभावात्तत्स्थाप्रमाणमनुपपत्त्याविसर्धः कोविदिति तत्तत्वसत्संमुलक्रियापदर्शनातदृष्टान्तं गोणविसर्धः प्रत्योक्तः परिपत्तत्पानीसारि धर्महृ रोप
ष्टसारिति उत्पक्रमेतरेषांगौणस्माप्यर्थस्यसंभवमाने न तुमनुष्यार्थसमवेतगौणस्यपाणमर्दस्वाभि तिनेनुक्तः परेतरः भाष्यकारः स्वचन्द्रमास्वयात्पादि
नुमाह नेपथिति उक्तेति प्रतीतानवयवारोहान् उक्तपदादिति प्रमाणाभावात्त्वद्वयवदाणहिशब्दस्यार्थावसायोनचनत्रप्रस्ताहशन्यायोधाभिधा ५१
त्वेदृश्यते नचगौणार्थत्वे शतशब्दस्य न्यायोधोपि नपरिपतितपादितत्वात् नचसहन्यायोधावित्यत्रैर्थद्वयमनीयोगाच्च प्रथगपरस्त्यायोधौ
अतन्यायोधाविति समासस्थार्थेनकार्थाभिधानात्तत्रपरोदेहिवचनबहुवचनयोहपपत्तिरितिद्विवचनबहुवचनान्यथानुपपत्त्याप्येकार्थिभावपदा
थिनाश्रितिपत्तिः लिंगदर्शनमपिनिराकर्तुमाह बहवोर्थं पटकवचनमप्यासत्रेद्विवचनमित्यर्थः येनकतोर्थद्वयमिति अर्थद्वयस्यैव संनिधानादुक्तापरत्वादीन
मासत्वाश्रीपतेरत्यर्थः नत्वेनार्थैः सहतत्कृत्याद रतेवास्मान्प्रकाशनेवानतोसावभावत्त्रोपपद्यते नहि द्विसंख्योद्देश्यात्तथे पयोजनं नहिशब्देन
नामार्थेनपवितव्यमिति अथप्रकाशनेनतदाप्रचारितसंमतिमत्पासूतिः प्रसन्नीति समुच्चयपदते पदापरप्रसमाप्रिपेक्षाः परार्थाः क्रियापाणामणुद्यौ

कै॰ २ पंनेमरासमनुच्चयवाच्योपिपद्याणामध्युंठयत्वमिन्यारोवाक्येपास्यानुपेत्ताणवादयोनपनकिपपामंत्नुष्पंते।तत्र चकृतोर्थद्रस्यवधाणामर्थग्रहणामा

५२ मर्थ्योरत्वाश्रीपनेतेतेवृषःप्रकाशितोर्थानत्रंद्रेशेणामधाद्विसत्वाविनापिचेनमगचपावाणमात्रामीचेतेवप्रकाशितरत्कन्वानेमापर्थे।नेकनित्याद्य

एकरव्योरत्वात्सिवत्त्वात्प्रहितिनात्वासामर्थ्यात्समासपाद्दिताणेवाक्य श्रुतस्वेस्तकृदति न्यायोवोरत्वपनामिलक्पकस्यपराशत्तवेस्क्व्येनेनरान

ग्रोप्यस्वेतिगम्यते यद्यानेकस्यवाच्यामंदनासमनरनुपेक्षुनक्रियापांतंक्याततमित्रकृतातमपानालिपदस्योणासामर्थ्यमितितिस्वद्याचपेतमासाभावः

ग्रथानाभिधापिचपरंवार्थेनवर्त्तनेश्रुतिनप्रधानमेवेतिस्वेनेकस्यवार्थेद्वितितात्द्ध्याभावः दृत्येतायोगःपास्य पेत्ताणमेकासिमत्रर्थसम १

चुपेसतिमवर्णातिपदस्यदाहितनाचशद्देनेवद्योत्यतरतितवसमासोभवति समाहारेपीति तत्रापिपदस्यमेहितताचणमात् द्वंद्वेकवद्भावर

ति प्रागपरत्वविकरणेवचनतापाद्वंद्वेतुवक्तव्यःस्यात् एकैकस्यानेकार्थत्वात् नचविषयविभागार्थोसौवक्तव्यः प्रयोगदर्शनादेवविषयविभाग

स्यसिद्धत्वात् बाहिरिमिति बहिर्देवेनविदूरपदेनशेषवेनविग्रहःस्वार्थएवचार्थविवक्षितेद्वितीयेनतुद्वंद्वेनकृतकेरोपः बहुवत्रमिति द्विवचनं

वहुवचनेचेत्यर्थः त्रिप्रसृतिति प्राकृपाद्यर्थवादित्वात् षष्ठ्यन्तमिति षष्ठीसमासः सर्वादीनीतितिप्पपुनर्वचनाद्बहुवचनग्रहणेनतत्

तापितं त्रिंशमशिष्यमिति सर्वत्रगुणसकालितिनकर्त्तव्यमित्यर्थः उपसर्जनत्वे प्रधानयोगनिरूपणार्थमिति यावकत्वसमासेपदानाससत्रिपतेसप्रयोगे

प्राप्तेनियमार्थमेतदित्यर्थः।नचेति निरस्यगुणस्यप्रयोगासंज्ञानेप्राप्ताहिरिथयोगनिवारणायवेदशात्तर हेतुविपर्ययप्रयोगोरोवहद्यस्ते राम॰ ५२

इतिकिंतन्त्रिरूपार्थेनपदल्पेनेत्यर्थः।इदानीमाक्षेपतदेरोपप्रद्यावयति अथपदेनेति अतःप्रभृतपदस्यनिरूपणोऽपिवद्धतिनमाचमत्राणेनव्ययमानिर्दिष्टत्वात्पुपम

त्तेनतात्पर्येनिपातानिपमथयेः अर्थाभेदादिति उपसर्जनेत्तिलार्थत्वात् अपृथक्त्वानस्येवमर्थेनिष्कपस्थात्राणानायेदपावचानमेवेतिपृथकपार्थानानिश्चि

तेगतापेतुपानव्यानितिपुक्वनहत्यर्थः भेदइमिति यचपधर्मीतिनिरकृणापाश्रित्नेचेत्यर्थः॥ ॥अव्ययमं॥ ॥किमपर्यायमिति किंतात्पर्यंप्रकर्ष

माश्रीयते अव्ययत्वार्थेअनेकर्थानिपातनातानंकृतवृत्तिप्रश्नः अपोगीति स्वतन्त्रयोग्यानिभ्यासांवेवस्यात् न्ययोग्यवाहस्यानपाव्यानन्तरपेहरपात्

शदृस्यात्माचनात्वात् वहुत्वमनुमितिहितेपुद्विवचनोपपरत्वाभावात्पोनुमत्रिशिवितत्रानिपमपधमंगः तत्रपुशब्देत्रहद्गुप्रिचीणानामित्यत्रद्दृहृति

शदृस्यादिकराचिन्त्यवेनिपातत्स्यात् अमेनैवतुनापिदूर्ध्वभिग्रहायेतया यस्यान्नमदार्चाद्येचवीणानाद्दपोपतनासंप्रसेवेनिपातोभवतीतिनद्दृ

भिग्रहस्यैतिरोधाभावः पुंलिंगोकत्वाणाद्वारेति प्रापद्यजरस्याप्सात्सानपदेनिपातःप्राप्नोति तेनेतुनापिरवोत्केनमापेनवकृष्णनिपमादेतद्द

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

कै॰२
५१

नवकाल तत्रानिपतत्वादयं इत्यपनमस्यादिति तत्राप्यन्यस्योप्योर्लौकिक कल्पयोगस्थानेपरमिदं नाता पितरविति गर्भस्थापण्णाद्विनापित्र्यपेत्तपामाजामपहिंनो
न्युह्यपेधेरति मन्त्रोपयुह्यपं सर्वक्रियाकाली तैमेते निश्चह्यापानमपर्हितनं नामकरणदीनि पर्वविधिनिषेधेन श्रीत्वानन्दकौशिकी तादर्थनान्यत्रा
मिमिरी तापात्सम्पहितनं स्वरूपेणवा वर्णानामिति वेदस्वरीनात्मपेतोतत्सन्निक्रमेण वर्णानामा ऋ र्ध्वं स्पापमरति स्वर्थस्यवाचिकापारमिमिदं
एतचेह्ह हंहविपर्यस्त्वाहः होकपोरितिनिमो त्रोनिर्देशः॥ ॥समर्थ॥ ॥विभाषेस्वरति। परादिवस्तत्स्विडौ मन्तेन रेदमुराहण विशेषणान्वनु
त्रेगौवमिहः पूर्वनिपातः पुत्रस्ति रिकूपदर्शनमेनत स्वचहिविशेषणानादेवमिहः संख्यापाः अयं पूर्वनिपातनमस्मादिशुक्र स्वरूपरीहण पातः
नित्यापारति श्रुतपादिविधानिषेधानन्वमर्थमेव चरंख्यानादर्वनात्सोरितिनन्दते विभाषा यतिषेधेनिति स्वहतनमितन्यनिपत्वारनिकृतारीनामनेनोरा
नेतद्युतिषेधातन्वनीरात्रविधानानन्तापिन:पानिपातोपिनस्यादित्यर्थः कंचेति उक्तापरीनेरात्मन्वेवमन्त्रेऽवनिषेधः क्रियतेपरिवपनिपातनलनात
त्यतस्तीनामयथा करणहः बहुत्वपचनानिर्देशादिति करणत्व एककत्वारेकत्वपचनेकर्मेयोमाहत्वपरिरोपिनकृतारूपणत्वादिसिद्धत्वद्वत्वापेतौव
इवचनानिर्देशोपपद्यात्वश्चवितीयोपानमिति॥ ॥इत्यूपाध्यायपनपद्यस्यतत्केपादहृतेनाप्यपूरीपविहितौपस्याप्पाप्रमहितामेपादेहितौपमार्कितं॥
॥हितीयपादः समाप्तः॥ ॥ ॥स्वरमिहिते॥ ॥प्रत्याख्यानवाशेस्तवाचानभिहितपत्रशर्थमात्रमेवारेननम्यपितुरहृति किमिदमिति॥ का
अभिहितंभ्यावरधानिर्देशनोद्याख्यातपनिपातेनेवपनंति सप्तम्यापिधानोपानस्नेस्वतनेधनस्त्रितः अभिहितः श्लोक इत्युदाहरणमिति। अभिहितार्थे ५३

तिपातिपातस्तनक्तिः हितोनेऽपिपानिहरस्वर्थत्पापिहितमितिपद्वनितत्रकाममाणानांकर्मादीनामर्थानां वेधनार्थस्वरूपायां सनवानत्रनिपादस्तववनन
वापिहितेशरस्वार्थ वत्मलतः स्पयोनतनाभावादनपर्कस्मिन्निति भावः पूर्वान्तेनापियापेणात इत्यानि पनिपातेनितिसर्थः। पत्यदकार्थानामन्यो
गदति पावदुत्पादिति पादमानवश्चेनिपातावगित्यर्थनपनिपादपनः स्वरमिहितनवकर्मिति सर्थपत्पापनापनोकेतहः पवृत्तनेसवाचौपदित्यत
रेणपनिपातितेमवतितः राजयोनतनाभावाद्धहंतनस्पयोगेणनभावंस्याहितिकादिभिरुपपगते वेदारीनस्वतन्त्रतेर्कितुनः शहंनरणपनिपातिते
पं पतस्यादिति पदनेननानेननेवस्वरोपनोत्कतुमतादयोपिधानेनेतमवति सप्तमीसप्तिमिति उक्तार्थः पूर्वाचार्याभिधानाप्रतत्त्वमेव व
नोराहणेणाप्योपादिवस्त्रपनेवपरेशम्पावस्वत्वारणतत्त्वमभावात् बहुवचनेनेउपरमोत्तमत्वाहितेधकाभावादुक्तार्थत्वाश्चपेणावाणांतत्त
त्रिः प्रतिवाद्या सतनपर्णहति वीप्तापादिविधेहिर्वचनमुक्तेस्वनिवेदवीप्सायामनपर्णत्वमितिमयाक्तनुशहस्वाद्विवापार्थीप्तापामितिवाहि
र्वचनाभावः स्पापवादहरणेनेवसप्त्याश्यामितिहितनिपातरपितुमाह परतादिति परवाचामिति विनिपरपोऽपरादिपतरंकेननादसर्थसन
नेतांतर्नतत्वात्वार्थसमेरूपत्वादनिसामान्यधिकरण्याभावः। परातमपपदार्थेनतह्नापनिपिपादमिमितातदादिद्वगुणानितिमवतेन कंचेत
रिति समर्थानात्रथमादित्पधिकारादसमपवहादिनः पर्यंतत्पृस्पयेन भाव्यनत्वपन्वादिनः पत्नोत्कतुकिंहतेतहृतिरेवापसार्थपिवाणि
नीतिसमणनभवतीत्यर्थः। परवेति वीप्स्पमानार्थाभिधायिनः परस्यहिर्वचनेविधीयतेपदार्थस्यचवीप्सापापोगेनवाक्यपदेहरस्सप्तयोगः। त्र

कौ॰ २ योक्तृत्वादिति। भावकर्मकर्त्रोर्गोविकरणस्यार्थो रजिश्रुतौ चापरस्यैनमाक्षिप्य एवमुक्तं। अत्राप्यनस्याभिहितमाह। न वेति। ननु योक्तृत्वस्य दर्शनाभा
५५ वाद्धेतुत्वे तन्नास्तेनात्वादिति। विरोधे नाभावकत्वान्न विरोधविधानमेव। वार्त्तिककारस्य चैतदर्थं भाष्यकारस्तु विरोधाभावे च विरोधविधा
नमात्रे चैवं वाचकत्वमप्यत्र बोधक तत्करणेन रथिरानन्तविरोधाभावे विरोधे केवाधकं दर्शयते नन्तरे वेत्यादि दर्शितात्वं येन हेतुत्वमुक्तत्व
मप्यापितं इदानीं पारं भवादीपत्तां तत्स्माश्रमिष्यामीति निष्कृष्टेति किं पुनरिति आहोस्विदन्यत्रेति अप्रयोगाद्वितिल भिहितेपि प्रत्ययेन हिते दि
शतस्य प्रयोगादर्शनानभ्यासादिभिरभिहितेष्वादिनिष्टस्यार्थः कर्त्तव्यः तत्र क्षिपत इत्यर्थः। कृत्वा व्याख्यानवाधाह। हाकर्त्तव्यमिति अप्रयोगा
त्विन्यादौ तुगनार्थस्या पि हिरादस्मत्तेनैकश्रयोगोरवश्यते अन्यत्रानुगनार्थस्य प्रयोगाभावः प्रयोजनाभावादेव सिद्धः। इदानीमेकत्वादीनां विभक्त्य
र्थत्वमाक्षिप्य तत्समर्थयितुमाह अनभिहितेत्विति कर्मणि द्वितीयेत्यादेवं रूपं वचनमित्यादिनैकवाक्यता तत्रापरे कत्वादीनि विशे
षणानि कर्मादीनि विशेष्याणि एकस्मिन्कर्मणि द्वितीयैकवचनमित्येवं कर्मद्वितीयादर्थः संपद्यते तत्र परा कृत्वादिभिरभिहितं यत्तिनद
गतार्थत्वाद्वितीयाया: प्राप्तिरेवनास्ति निराधिकारेण परा तु कर्मादीनां विशेषणत्वमेकत्वादीनां विशेष्यत्वं कर्मणि परे क
त्वादिन द्वितीयेति तदेकत्वादयो विभक्त्यर्थाः संपद्यन्ते तेषामभिहितेष्वपि कृतादिभिः कर्मादिष्वनभिहितादिति तदभिधानाय द्वितीयादीनामपत्ते
गेनाक्षिप्तानामपकर्त्तव्योनभिहिताधिकारः। कर्मणि द्वितीयेत्यादौ कर्मादीनां श्रुतत्वात्तेषामेव विभक्त्यर्थत्वेन भाष्यमिति मत्वाह एकत्वादिकः पुनरिति ५५

एकत्वादय इति। कर्मणि द्वितीयेत्यादिषु सप्तमीनिर्देशात्कर्मत्वापेक्षं कर्मणि परे कत्वादिन द्वितीयेति नाभिधेय प्रतिपाद्यत्वायेति। कर्मणि प्रा
प्तिनात्मैकत्वादीनामर्थविभक्त्यर्थत्वेनापरं पर्यायेण कर्मादीनां नियमान्वोप्ये यमभिधायतेति तदुक्तं अनभिहित इति परा वदृश्यमानानां कर्मादीनां विभक्त्यर्थ
त्वे राधानिपरिकार्यं नापि प्रथमार्थत्वं भाष्यं तस्य च प्रातिपदिकेनैवोक्तत्वादतद्रस्तादौ प्रथमानप्राप्नोति एकत्वादीनां तु विभक्त्यर्थत्वेन तदभिधानाय प्रथ
माप्रवर्त्तते तत्र प्रवेत्तेरोधाभावः अत्र व्याख्यानवाधाह एकविदिति वचनना मार्थस्याप्रातिपदिकेनोक्तेपि तदर्थं प्रथमा भविष्यति द्वितीयादयस्त्वनभिहिते
कर्मादीनामवकाशाद्धादभिहितेन भविष्यन्ति तेषां काद इति अनभिहिते कृत्वाद्यभिधानापत्तेवविभक्तिविधानेपचमीति च कर्त्रे केनेत्यनभिहिता भिन
प्रथमानप्त्यादित्यर्थः परिगणने चेति नि: कृत्तद्धितसमासैरित्येतत् अत्र चोक्तत्वात्कर्तृत्वाभिधानमिति प्रथमा प्राप्नुवन्ति प्रयोगः अथ भवायाह एक
त्विदिति सर्वत्र च परमपेक्षितं तत्किं पापर मेवेप्रयुज्यते अन्यतेचेति प्रातिपदिकार्थमत्रेति इत्यर्थः। अवतीर्णा परइति तद्रूपादस्यार्थः। नतत्प्रत्ययस्तस्याभि
हितैः कृतस्याभिधानादस्तेन च कारकत्वान्नियमाभिहितेपि कत्वादौ प्रथमा भवतीत्येवमाभेदवादी तत्परतेर्दीपञ्चमीदस्य पदप्रत्ययेन तत्तद्वा वपदिति तदेवेति भीष्म
मिति भीष्मादिविशेषणा विशिष्टमस्करस्य करोतीति कृपवेक्षितनमनात्कर्मत्वेन च कटं करोति सत्पाद्वितीयप्रापभिहितमिति भीष्मादिभ्यो द्वितीया
प्राप्नुवंतं प्रथमाप्राप्नोति अत्र भवादिनत्करोति प्रणामं भवानकटं करोति तत्राद्वितीयप्राभिहितेपि कर्मणि भीष्मादिभ्यो द्वितीयाप्रसिध्यतीतिन
दोषः। कर्मविशेषणमिति भीष्मादिषु कटकरणं बोधकमित्येवं प्रतिपादं तत्रैव प्रध्या कटकारेन भीष्मत्वादीनामनभिधानाच्चाभिधानात्प्रभीष्मादिभ्यः

कौ॰२ प्रयोगात् तथा हि जीवाति नेष्यो भवित्यभिस्तात्स्वस्य त्वात्न हि हि प्रत्यं कस्य मस्यापयितुं शक्यते यथेवेति यथा कोतिक्रियापात्रमपि प्रतममेतत्स्वं कर्मत्वं
५५ गुणत्वस्य न स्यमो कस्यात्रेणामनुष्यत्तिनस्त्व करोतिक्रियायाः स्वस्य सर्वं यांकर्मत्वेप्रसे कं हिनीयो स्यत्किः पश्चात्तेकत्वात्मनत्वाविशेषणात्वितीयः ममात्के। य
यथिमगुणस्त्वयोः कर्तीत्वनामत्वेषु नयात्पितमप्रत्युत्पायकर्षत्वाधिननात् यस्यस्त्वं क्रियानन्तरपयोस्त्रमाणनारीसिनतममनावत्सिवकर्मसंता
नगुणत्वेत्ति मन्ताहः यथेवेति तन्नामात्रा विकल्पणानिति भीष्मादीनां स्वपमकर्मत्वाचि विकल्पमत्वं वैहित्यैवविभक्त्वाभावं नरेकयोगतेमन्ताय
केवलानां वृत्यानिपरिकानांपाश्रीतिन्निपमारत्ययोगाद्देनात् तनोपचेष्टु प्रमुद्दरः स्वयं निर्देनाश्चपितरीपेन धनेनत स्कजमातेः एवं गुणात्रपि
स्वस्पेनांहितीयामावे घर्मरह पति आत्मविकल्पानि चनवपवेरेति सारुकल्पेन वेमिति भीष्मादिगुणानममपीसर्थः कटस्थामिति या
रिपरिकार्थेयमायाएव कर्मणो केवोविकाहितीयेसर्थः। कर्मविशेषयति भीष्मादिगुणानेकर्मत्वमभिधातुं नशक्यमित्यर्थः। एवंप्रमा
प्रसात्यानवारीस्वपतेतेषं पीतस्यपएत्तेहृपणमाह गवेवेति पश्यरोधरति वसमाणः यानिपरिकेनोक्तात्वात् त्वमभिहितेकत्वादिय
योगयनवविभक्ति विधानेनानि वेकादिभिरेवोक्तानिरजिमप्रथमायाच्चप्राप्तिः व्याप्तेभवारीपरस्पत्वत्परोध्नामाह कर्मादिष्वपीति पत्ताधि
कर्मादिषोविभक्त्यार्थात्तेनापेकत्वाभ्यत्वावहृत्वचवनभिस्मादेः कर्मत्वादि हितीयेत्यादीनां चाप्राप्तं तस्मात्। गुणप्रधानभावस्वेवतु तस्य विप एम–
रीतः। नन्वयातिपरिकार्थगतेकत्वादिविशिष्टे कर्मणि हितीयेत्येवमादिरीक्यार्थात्स्यसंपद्यते। कर्मणएकत्वहरति। नन्वेकत्वादीनां विशेषणत्व ५५

प्रभिधानीयं कर्मादीनां चविशेष्यत्वं नन्वत्र कस्मात् कर्मणोविशेषणत्वं चनिपात्यते। नेष्यरोपः यानिपदिकार्थसंकटेभवितहितिविधपत्कर्मणो वाचिकाहि
तीयेत्यपश्चात्रौविहितिनः तनस्वयानिपदिकार्थव्याप्तिरेकेणामेषां एकत्वादीनां विशेषणभूतानां प्रभावादेकत्वादीभवतोविप्रथमानत्वात्तदेत्यर्थः
उपसंतीति व्यभिचारानीत्यर्थः तद्धं कदृाणाभिमित्नमेकत्वस्यत्रविभक्त्यानामभिधीयते तदतत्कपरेकत्वेविभक्तिमात्रवृत्तेनहरति यथात्तत्रमिस्त्रे
यस्त्रिनिमित्नेशतत्स्यात्मा स्वस्याव विभक्तिवाच्यायातिपदिकार्थगतेकत्वसंख्यात्वे कत्वस्यापिनिमित्नविभक्तिवाच्यो हेएकत्वे एवंशब्दत्वा
स्यपेणोकत्वादिपरेषमसम्ध्यापामेरपत्तेविषमायातुमाह यथेवेति गुणोपसर्जनेनद्रव्यं यातिपदिकेनाभिधीयते द्रव्योपसर्जनेनतु गुणोविभक्त्या
र्थः यथा शौक्ल्यादिगुणोपसर्जनद्रव्याभिधायिनः शुक्लशब्दाद् द्रव्योपसर्जनेनैतस्मिन्नेव गुणेभावप्रत्ययः तस्योभावविति पस्मिन्द्रव्ये सिद्ध
तस्य कत्वादिकोगुणत्वस्य द्रव्यस्यात्वक्ताएकत्वाद्यपः श्राच्यामेनेतिभावः संख्योपसर्जनविशेष्यितमिति केवलस्यप्रातिपदिकस्य प्रयोगाभावात्प्रथमा
यास्त्वभावेस्कारिशब्दाद्युच्चारणात् एवंप्रकृत्या च प्रथमोत्पत्तिः प्रतिपादनेनयतिनारपितुमाह यथेवेति तमपारिति पश्चेत्तुसमासमध्यपर्य
वपक्तिः प्रयोक्तव्यानकेवले सैवंदृव्यादिरित्यर्थः कर्मादीनामिति। कर्मण्येव हितीयेत्येवंहितीयादीनां निपातनात् यदीनहितानि। कर्मापभाव
शेषरतिभावः। शेषप्रत्यादिति यातिपदिकार्थसमप्रथमाविधानात्प्रयोगाभावसंवादाभ्यासिंहसद्भावात् यदीतीप्रवचंति सामर्थ्यादित्यर्थः। एकत्व
सत्वएकमेवेकत्वेन च यातिपदिकेनाभिहितेत्यत्रामाप्रथमासमपदार्थेनप्राप्तेन तत्प्रथमासमपदद्युपानिताभवत्येकत्वानुगुणेवाप्यत्वत्रभिधा

भ०२ नेरइयाणं चेव वयणं भवति नियाकम्मं आविरथर्थः। तरेवं संख्याविभक्तार्थः निरर्थकत्वाभ्यामेणापत्तं स्यात्पितं। जीवाणं भंते इति अयमस्यापसरकसंवेयणानिहितो
५६ त्तेनाशयकीनभवति किंपुणीति समासेनकस्याभिनंदेवमाभिधानान्नपयोगाः कत्ताणीरइति अत्र मिहिताः तमिसमासेनोपमानरस्यर्थः पत्रकहृतिमा
निपरिकानेसमानाधिकरणानिविवक्षितानीति नैकपाणि तेन लोके कन्नरस्त्रयादि जीवपयासवेत्यानिपरिकार्यगतेकर्मेत्वमभिहितेनरस्यैकद्वी
नीपानसमानं पणिणाननवतणाण्यनेरोधयणीइत्येवं दृश्यं। कत्तारंति अत्राभिहितसूनिपर्युदासेननस्यप्रतिषेधेनपरो परदर्शनात्करणकरणाय
रोपोश्रसवेनकत्रुपमाह। कत्ताति यासारस्याजरस्यवनपरि किरियाणात्थाभिरिकिरियाणाश्चकमधिकरणेणासामाराव्याप्ततयात्मनोणामरिश्रमस्पनेनयत्न
मिहितंमिस्यमिहितेनैतिसमर्गीनमाणीति अभिहितारम्नेसन्नादियपतेमिहितत्वारविकरणस्याभिहितारस्मेवेनाव्नीतिनमाणीति इत्येवंकुत्रा
रकंमन्यतेनमभिरेकेणाशक्तिसद्भावेप्रमाणाभावात् नन्वावन्मयतंइत्याद्यतिरिक्तसस्पयपीडेरिसमुपन्यापने इत्याह रूपानिरेकेणाशक्ति
रूपात्रुपलंभात् यस्यताथरशब्दो वन्नत्तरेकस्याउपानन्यशक्तिसद्भावोवेरेनालिश्रुइति कार्येवरूपव्यसरूपापन्नमेवेतिकार्येव्यतिरेकारपि
त्यादिशक्तिसद्भावावगमः पर्युदासंशक्तिसाधनंपतेवाचिसाह। नवैति प्रसज्यप्रतिषेधवाधाह कृतोयुक्तिचेति पर्युदासमाश्रित्याह। अ
नभिहितेइति पर्युदासपरिहरणमाह यपयिताविति आत्मनेत्यात्मन्तरस्वंकेवात्मन्क्रियाणात्मस्वाधिकरणान्तराऽभिहितमितिसमासार्थ
साध्याधिर्थः अन्यापन्यत्वमिति भिन्नपरमस्यार्थभिन्नेआत्मनक्रियेत्यर्थः एकपदेपाप्रक्रियासाधनत्वं संबंधः नेनविभक्तपानिवार्यनेनक्त्वा एषः
क्रियापात्रेऽतिःसाधनमिति आत्मनमितयपात्याभिक्रियानस्यानाभिक्रियानाधनेनाधमेनरितिचेदस्यतेन आत्मनेमिसाजात्मनसप्रथमेपरित्वा ५६

मनक्रियाः नोत्मक्रियावनमनत्तरपेतंतराभावसंत्तच्यते एवं सामर्थ्यारासेणमितिः कर्तव्यमविनिनच्वेवं समासमननिसप्रयात्माभिक्रियानासमसाख्यानि
क्रियावाःसाधनेभवतिनन्नप्यात्मसंज्ञा एवं चेतन्नत्वं धीनोत्सस्यथयस्नान्यपेतरपमत्रुपाणाधः आत्मनत्यपनकरणापात्मनेसंपरान्तरिश्वरेणमनारिक्रि
पायोनपिवकसाधनमत्रइतेनाक्रिकापरिवीयनेनवराकुदत्तमनिपात्मनायविभक्तिः नवपीसायपात्मनत्वाक्रिः साधनत्वमितिसाधनेनात्मन्तासः क्रियने
इत्यत्रसत्नपेकेवलमत्राभिक्रियापारीपनरस्यर्थः तंकालेनअप्रमयपरनिकालविरोधात्तुपारानेनस्पृरोविधानात् तस्थितिरिवकाऽऽरिकामिष्य
र्थः किंपुनरिति परिहर्तव्यसाधनेनरातेनेकमेवनत्वाभिहितमितिपूर्वोक्तयुक्तिनानेनसंगच्छते अपूर्वशक्तिः साधनेनराजन्याः पेरारभिहितत्वान्
मिहितत्वसमानाइदंवतिसमाधानान्नविभिप्रायनस्यपत्रः आश्रितत्वात्कोऽपिवाचणुणशब्देनविवक्षितः मणवइत्ति किंपुनारिति गुणरस्यादेवि
अर्थंभावः परिहर्तव्यसाधनेनानन्तरासेककरूपत्वानकविवेधनावाविनप्रयमिताविपयनानानार्थक्रियाकारणनिवंधनो व्यपदेशभेदोऽनस्मात्
इत्थनेत्याभिकित्वानाशक्तिसद्भावावगमः शिष्टः प्रकृतं प्रसाध्यानुपाहा अभिहितत्वनमिति किंपुनरेकरःकर्तःकरस्यादिरूपस्रावितानिहार
णापानमिहितानिधिकायः क्रियनेपरिवाचहितेपारपः समनंतरः प्रथमाविधविकाशतेनपाततस्मात्तेनवकापातावस्यधर्मेवहितीपारीवाचावि
कायविभक्तिनार्थानभिहितानिधिकाऽऽहेसर्थः तत्तरति क्रियापरमत्रनन्तपतरविविमक्तेतणशाविमन्यते अतिश्चंदेवीपादइतिजानंवसर्व
पापेलिपारपितुधाश्च पपुस्पते तानवसरनिपयात्क्रियापरोनासाप्रवृत्तोपंभेत्वा अतिः सक्षाप्रतीत्यसहितक्रियापरान्तुपायात्कर्तृश्वेत्यी
यापसंज्ञारत्नवकात्राप्रथमेसर्थः विप्रतिषेधाद्देतिमाधवकादात्समपक्षयपरात्वेप्रयुच्यते अदीति क्रियाकारकसंबंधसद्भावात् आरोपना

कौ॰२ दिति प्राप्तिपरिकार्थस्य व्यतिरेकाभावात् कर्तव्यः कस्य इति । प्रथमं परत्वाद् द्वाविंशत्या कर्तृकर्मणोः कृतीति षष्ठी प्राप्नोतीति तद्बाधनार्थो निमित्ता
५७ विकारः ॥ ॥कर्मणि ॥ ॥समयाग्राममिति सामीप्यं संबंधे षष्ठ्या ग्रामस्य द्वितीया विविधिः एवं निकषापोगे द्वाशब्दः शोकारिहात्रि इति
तस्यायोगे विषष्ठी प्राप्नोति ॥ अभितो ग्राममिति पर्याभ्यां वर्तते ननिकष्णा वभितः परितः शब्दावुभयतः सर्वतस्त्वस्य पर्याय इति तेन षष्ठी प्राप्ता
पष्ठी प्राप्नोति ॥ आभिमुख्ये कुत्सिते प्रतिवित्तिस्य इयोगे विपष्ठी प्राप्नोति ॥ अधि ग्राममिति उप
पष्ठ्यवस्यः सामीप्ये इति हि द्विर्वचनमध्यशब्दात् पर्याय इति षष्ठी प्राप्नोति ॥ विनतान्यमिति निविकल्पस्य निराकार्थत्वात् प्रयोगे षष्ठ्याः प्राप्तिः
हानार्थो तेनं संगत्वात् संबोधनविभक्तिरेव प्रवृत्ति । उभयतो कृतोसीति उभयत्र योजनाद्वितीयत्वसंप्रयोगः उभयथा अस्य अयं सर्वस्य भूतस्यास्त
कर्मणि अस्य पश्यन्ते ... द्वितीया प्रयुक्ता तद्वाधनार्थ इत्यादि इयं सर्वस्य षष्ठी ... उपपदमिति द्विविशेषणं अन्यथा वयमभिमतार्थे ... एवं सर्वत्र इति
ति पष्ठ्यत्र प्राप्नोतीति प्रतिशब्दस्य यत्र क्रियाविशेषणत्वं उपसर्गेणानुकर्मप्रवचनीयस्य स्फुरणं ... तत्र केनचित् किं चित्स्यादिति कस्य नामापि केन संबन्ध
प्रमाणः ॥ ॥तस्यापि ॥ ॥किमर्थमिति सूत्रेण अन्येन सन्तं हितीया तत्त्वमित्येत्य इति षष्ठ्याः तथापि तिरेव तो येषां नायो द्वित्वविः प्रत्येतोपो
हीनार्थः तत्प्रयुक्तावा द्वितीया प्राप्नोतीति तत्त्वापि विधीयते ॥ अथ द्वितीयेति किमस्या द्वितीया च कारेण विधीयते अथवा तमी षष्ठ्यामावा
र्थातिपत्ते च कारेण प्रवृत्तार्थमिति । असंसेतत्र मिति ... बहुपातिपतेः स्वत्त्व करणे कालेका सापत्तव चनस्य भावः । आग्रहोत्तमिति आग्रहिन्ते

नितरसर्थः । अभिपरीणामिति । अभिमुखप्रपथेन सुरक्षितिवीणा सर्वेतु इतेः प्रयोगस्य हीनात् ॥ नं तस्य । नं तो ... अस्येति यं तत्र शब्दोत्र विशेषवाची द्विशेषे
णतातेन किं तेन प्रयोजनमिति चातमर्थः ॥ तेन पानिपरोक्षयोगेन तर्जीपानेन तत्किंचित् विभक्तिप्रतिरूपकस्य निपातः प्रतिपरोक्षः ॥ गुणपर्यायस्य इति इह
अभिवाक्ये अनिपातस्यापि भावात् ॥ तां तत्र शब्दः इति । न चैतत्र शब्दोऽप्यनिपातस्यैव तेनोक्तिः तत्र योगे विभक्तीति निपातस्य मावरक्षेप्यवाः एवंतद्वित्या
वेनमन्तान्तरणि कृत्वा तदोवापेक्षता वाक्यप्रत्ययहद्वितीयता या प्रवृत्तमस्याते ॥ अथ वायपरस्पराद्याह चर्या क्रियात्तयोर्वृत्तियुक्तिरिति वाक्यं ॥ अथ वा तं इति
सुप्यर सर्वस्य विशेषणत्वात् स्याभावं कर्मप्रत्योक्त विशेषत्वात्तसाधनं ॥ कृः प्रवृत्तिरिति ॥ अतरां तत्रेणशब्दानां अवधप्रधानमध्यवचनानां
सुप्य रस्य एवं सर्वतो विशेषण तानुकर्मप्रत्योरिति मत्वा पष्ठ्यः ॥ तानीति मध्ये इस्ते तत्र मित्रं च तेषोर्वर्जनार्थव चो पितांपयोगे तत्त्वा वा द्विता
शब्दपर्यकर्मप्रत्ययोः ॥ तानतरिति अवभाष्यकारेण प्रथमान्तवचनं तत्र शब्दः उप कोन तावा द्वितीयमध्यवाची अमया तत्स्यामिति
सामानाधिकरण्यत्वात् ॥ कर्मप्रवृत्तयोगप्रतिपादनाय वैवं प्रयोगः लौकिके तु प्रयोगमध्यस्य इद तावा अतक्रिकेमध्यं तत्र शब्दोऽनर्थेति ॥ अप
हविभक्तेरिति ॥ अनीति क्रियानुयोगात्कर्मप्रत्योः कर्तृत्वं तत्रत्वमित्यमहितमिति प्रथमा कारकविभक्तिः साचांतरंगा क्रियाकारकयोः संबंध
स्यांतरंगत्वात् उपपदार्थेन तु क्रियाहारकः संबंधस्तन्त्रित्तमिति बहिरंगा विभक्तिः ॥ कालाधनी ॥ पाणिनीये ... समासे ...
वरत्वेनेति भाव एवतास्यः स्वतन्त्रकर्मणि तत्त्वाद्यत्रैमासः । आसितो मासः आसितव्यो मासः स्थाने मासं इति प्रयोगानुपपत्तिरिति वार्त्तिका

कौ॰२ ५८ रेभः अयंतसंयोगइति अन्तरंतसंयोगस्यधिकरणत्वमन्वभवति। अमनावात्त्वपंपत्तनइति। आपर्यमिति अखिलात्रेनतिष्ठारीनंगहणं।नथावोरा
दतं कर्माणिरेवेतेनैनवपाभ्यनावेरेद्यरत्नरइति द्वितीयापाः किइत्याद्यर्थः नवेतेनि भावः। आस्यपमर्थाति यथाग्रासमणनकरस्थिन त्रिपेनतिं
अपितिग्रामस्यणकार्याणितत्रिविक्रियेतेन तुत्वाआश्रयाणि निवर्तनेनतदूरन्नापिकर्मकार्याणि अनिरिद्यतेनेनत्वाश्रयाणि निवर्तनेनपदवमेनोणा
पिवतिंत्वाश्रयाणि कार्याणि भविष्यंति नेतरइति त्वाश्रयकार्यनिरूत्रपेनदूषणंमग्राश्रयंवेन आकृतमेवेति सकर्मकत्वापनादिश्यानर्थां
गत्यान्तरारावात्सारीनांवर्तनेनात्त्वापात्रिकमेतत्कर्मेत्यर्थः। ततव्यामत्पाजरत्यत्पात्पमासेनेन्यायोतीत्यर्थः निपातनाच्चयपोगत्यकर्ट्या
करस्यारीत्वात्पनमाचेतेणीकनंक्रियोन्तरेद्यासिवेनेतरइति अतिदम्गानोऽध्यवनीयः किमर्थंतर्हिवार्त्तिककारेणाणिरेशाणात्यमास्वंरस्यादू
ऋचेमत्पनरूजिवककश्चिरिति पश्चाकोरानित्पूनातीत्यारी आरित्यमिति नहिदर्शनक्रियपाद्यारिसेपत्पत्तानुमानगम्यः कश्चिद्विशेषउत्पद्यतेके
कवदर्शनक्रियपानुमितञ्जनत्तारारिस्कः कर्मेतदूव्यामपाक्तइनिमासोपीत्यर्थः। त्वकेतिरिति पर्यायक्रियामात्रशनिपात्येनकालारीनामभावा
त्तेरभावनिवेधनमपिसंभवसकर्मकत्वतत्थापिधानत्तामगपराद्येनात्रपणात्तेथायमोगानोतरथीनामेवंकालारितंवेधदर्शनात्रेरकामे
कत्वांमभवान्मामर्थ्याद्विशेष्येगीकरणमितिरस्मकर्मणा कर्मकत्वंवित्ताप्यतइत्यर्थः। कृचिरिति इत्यइत्यर्थः। अथवेति चेतंगतात्प्रमकर्मणो आपू
वहिरंगत्पकालारेरितिभावात्तरपेतः सकर्मकाकर्मकव्यपदेशोनप्रवर्त्ततइत्यर्थः पत्रतेनांगमात्रांतंविचित्तकालारिनिमित्तःसकर्मकव्यपदेशो ५८

भवत्येवेतिआत्पनेमाकइतिकर्मणिलकारोभवति अपवापकर्मेति।संमवव्यभिनारात्मांविशेषणविशेष्यभावात् वार्त्तिकंइत्यपिनामकंत्रेव्यापपितंपृष्ठ
ति नहीति कोर्थंकृरितेति गुणेनायातेनसंयोगेनतुक्रियपेतिकर्मतामावः अपवर्गे अपवर्गोनिष्ठासकरादित्यत्र्वावासोफलंशुभोनजाभावा
तक्रियाभवतिकरादिरुद्धस्मारिनासाधनानामपरमाइवतीतिवार्त्तिकारंभः क्रियापवर्गइति पपयिसाधनापवर्गोक्रियापवर्गोजितयापिवि
शेषणापारानसामर्थ्याद्विशेषव्याश्रयंते क्रियापाएवपोपवर्गोनतुसाधनानामपवर्गारिनिमित्तकत्वेर्थः सप्तमी अपरेवत्सरइति इत्यं
कालकेनचानेकमेवेतिभेदनिवेधनोमध्यअपदेशोनात्तीतिभावः पंचेति लक्ष्यपनेत्येणिमइरेशणात् ननश्चिनत्सपदेशयोः कर्मापात्रनपोर्भदात्मध्यो
व्यपदेशमद्भावः शक्तिः कारकमितिमत्ताश्रयेणवार्त्तिकंपत्साचष्टे कारणेणसाधनमिति शक्तिमित्यर्थः कालभेदभिन्नशक्तिक्रियाभिरिमित्रव्या
क्रिभेदापूर्वोमध्यअपदेशोत्येवेत्यर्थः कर्मपवचनीयपुरिसामात्येनकर्मप्रवचनीयपुत्रेहितीयेतिलक्षणंक्रियतेनेतराइत्तंपारिविधातत्रइत्य
त्रविशेषविहितात्संबंधपाठ्न्पंचमीप्राप्नोति साधुर्देवरत्तोमातरंप्रतीतिअत्रचमाधुनिपुणाभ्यामितिपरत्वात्सप्तमीप्राप्नोतितत्रा
पवेतिमितिवक्तव्यभवतीतिमत्वाहु अत्यारिभिद्यलक्षणादिद्विनित्तस्यपुनर्हितीयाविधानात्स्वंतक्रोपानवनात्ःद्वितीयत्वं यस्मात् इहापि
द्वयस्यरतेपंचात्वाचितिपंचात्येशुद्रस्यस्तरतिसूक्ष्मविवादिनो पर्यायेणसप्तमीप्सेनेत्यत्राप्येवंतुपाप्नोतीतिविवादः क्रियते कथमिति नस्य
दोनोपिभावत्तस्यसप्तमीप्सुपारहेतेष्टेपपुत्र्येनेत्यथवेत्युक्तेः नेनेतीव्यवक्तनेमेष्टपंचम्येनेतराद्यापिनः सप्तमीतस्यपमर्थाभवतिपरातु

कै॰२ पञ्चेत्यनेनलक्षणेत्यनेनपञ्चमलंवेधीयवाउच्यनेनचसप्तमीप्राप्नुक्तंभवति। कर्तुरीप्सितमिति रोहितोनामकर्त्तानेनाभिप्रेतलोनस्वामिनः सप्तमीसुक्तंभवति। अपवृ
५९ नादिति एतस्माकोभेणाविनावीत्यर्थः आङ्मर्यादायामिति स्वामिमाधारेपंचाला। स्थितावस्यर्थः। तनत्स्वाधिकरणात्पञ्चमीसप्तमीतिरोत्यर्थः। सप्तमीत्येति
विकल्पेनसप्तमविधानादधिकरणरतत्रमिवस्तरत्नाधीनादतिचमवति विभक्तयर्थेहमित्यनेनाधिकरणमितिभवति। स्वमिति अधिकरणात्व
मन्यते यथमानुपपत्तिरिति सप्तमीविधानमनर्थकंस्यात्माचस्यात्रपात्रेतोनिरोपहरणप्रसङ्गः अधि(ःश्चावोर्थीति स्वामीश्वरोत्यर्थग्रहणात
पर्यायाणामपिग्रहणंमन्यते षष्ठीनहीति सप्तामिसंबंधमसद्भावात अशीयत्वादिति प्रतिपरिकार्थमात्रनिषेधाद्युतिकोप्यावात हिनोपातेही
ति अधि(ःश्वरस्येधः कर्मप्रवचनीयत्वात। तन्नमेति वक्तव्यस्तनस्थन्नेनेहितोपापवाद्येनविधीयमानपाप्तसप्तमीमपनातसंबंधस्यापिधाना
तपंचालेषुत्रहितोपानभवतीत्यर्थः वेदिति अधि(ःश्वरस्येत्रस्वरोहितस्यपात्रेपावोहितस्यपाण्डिनायोगोरनिमावः इदानीं
नीपंचालार्थेरर्थापितुपाह एवचनादितिपञ्चम्यवन्तमिस्नेनेनसप्तमपञ्चमीप्राप्नुनितेनवचनाद्यनिपातनात स्वचनात्तुमिहमिस्येतस्यथा
व्याख्यातुमाह एवंनहीति अधि(ःश्वरस्येश्वरग्रहणमपनीयाधिः स्वमितिवक्तव्य। तत्रस्वमेवस्याधिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञः तस्मादेवानेनस
प्तमीविधीयतेनेनस्वामिनेप्रतिस्थधेः कर्मप्रवचनीयत्वाभावात्ततोहितोपापाभावः नेनाधिपंचालेष्वब्रह्मदत्तइतिसिद्धं अधिरत्नस्येति रामः
चालाइत्येतरधिकरणमप्रमाणमिदं अत्रत्ररोपद्युदाहरणमिति एवमपीस्यादिनाभविष्यतीसंनेनेनिषिद्धंतिशंतिविनिस्यानादिकिमापेतपापंचालाना ५९

कर्तृत्वाकारकविभक्तिः प्रधानेतिभावः। कर्मप्रवचनीयसंज्ञानविधानेचालेपुवक्तव्यस्तत्रस्वचर्थानार्थाप्यधिकरणलंइयोरितिस्वामिनोरर्थतिंतनथाधिरीश्वर
नित्यस्वेश्वरवचनमितिप्रत्नकर्तव्यंप्रेत्यर्थविधिपञ्चमबाधेः क्रियायोगाभावानगत्युपसर्गसंज्ञावाचनार्थोपितंताविधिनोपयुक्तमन्ते तस्य संख्यामितिस्वेना
त्वरूपमेवग्रहणंयानमित्याह स्वंरूपंग्रहणमिति। नेनाधपर्यायेभ्योपिचतुर्थीप्रतिषेधोभविष्यति हितोपानुकर्मातिहितोपेतिभवति अप्रियानप
तिषेधश्चेति अप्रियानस्याकोलः सम्प्रदानेषायाम्यनेनदानेनहतोनिपातितिवेधः परात्मसंप्रेन्ययाचाकमितुमिच्छनेनदापनमेवचतुर्थी। क्रियार्थामिति अ
तोणाप्येतस्सर्वेहितोपाचतुर्थ्याः सिद्धत्वादितिविज्ञः क्रियाग्रहणमपीति पक्षमितनत्रक्रियाग्रहणेप्रत्याख्यानेनपायितमेवस्यापसंक्रियाइवनमाधि
त्यासमत्रमपप्रत्याख्यानेहुते अथवातनत्रस्यापस्मणोर्थमिदमुक्तंतत्रपरागमनस्यतदर्थानार्थानाचपेरोविवक्षितेन्नाग्रंसदर्थानादिभिः क्रियाभि
प्यमानत्वात्कर्मणागमनेनाभिधेयमाणस्यग्राम्यसंप्रदानत्वाच्चतुर्थीभवति। परात्वभेदविवक्षानरागमनस्यकर्मत्वाभावात्ग्रामः कर्मैवभवती मे
तिहितोपाभवति भेदाभेदविवक्षावलोकिकप्रयोगानुसारेणनियतविषयेसांप्रत्याख्यानेयोनीतिफल्गुः अतएवापवादविषयेपिहितोपा
विधानार्थचतुर्थीवेतिवक्तव्यमिहितोपाग्रहणंप्रत्याख्यानेनभिन्नफलत्वाख्यानीयं इदानीमत्रप्रत्यनिपाप्तुशवनापाह वेर्ण्यामिति सिद्धमि
ति अधंयांसंप्रहरणगमनेनसंप्रेष्यतेत्वकिंकर्मणाइत्यर्थः स्यात्तुसंज्ञानेतिचतुर्थ्यभावः अन्नान्नपतीस्त्रप्रतोपासंज्ञापाचतुर्थ्यभावः अथवान
पतितिस्यर्थवृत्तभवति प्रत्येतत्यागतित्वेनपतेत्यर्थः। नस्यापणानाविसादिसाङ्गः स्वंकेम्यति परात्मसंप्रेप्यामान्यनितरामाण्यमेवचतुर्थ्याधनेन
कनीतिप्रायोवोक्तं। चतुर्थीनादर्थ्यइति। नन्वदेनकार्यनिर्दिश्यनेतस्मादंतरर्थमितिसमासेनविशिष्टकार्यप्रयोजनंकारणमभिधीयतेनार्थस्यभावत्वात

का०२ र्थमिति कार्यकारणसंबंधउच्यते। समासकृत्तद्धितेषु संबंधाभिधानं मितिवचनात्। तत्र हितयोगेपि संबंधसामान्ये षष्ठी विशेषणारेव भवति न तु विशेष्यादा भाग
६० तः। पुरुषस्य हितमित्यत्र चतुर्थी प्रसंगात् इति हेतोर्विनिवृत्तापि परारूपतात्र भवति हेतुर्हेतुमद्भावस्य चतुर्थ्या प्राप्तित्वात् तादर्थ्ये परिकार्थत्वात् केचनेते
षष्ठ्या तद्विधानाद्धितवचनात् परिकार्थव्यतिरेकाभावात् तस्मात् रूपकार्यं हितार्थं प्रसज्यते तदर्थशब्दात्तु संबंधे षष्ठी प्रसज्यते गम्यमानवि
भक्तित्वाच्चतुर्थी कार्यवाचिनि गुणीभूतत्वात् तस्मात्कारणं नावगम्यते किमिदमिति तस्मादिदमुचितमस्य चतुर्थ्या समासः प्रतिसमासेन तदर्थाच्च
तुर्थी विधानमिति तदर्थोपपदानामप्रयोगः क्लृपि संपद्यमाने च संबंधसामान्यविवक्षायां षष्ठ्येव क्लृपीति संपत्तिरुत्पत्तिप्रादुर्भावः उत्पत्तिरित्यस्य
नेर्थनिविकारे चतुर्थी विकारस्य च प्रकृतिरूपेण पात्रामानाधिकरण्ये प्रकृतरूपसंपद्यमानेन तत्र चतुर्थीति प्रकृतेरेव भवति यदा न प्रकृतेरपादानविव
क्षा तदा विकारे चतुर्थी न भवतीति केचिदाहुः अन्ये तु विशेषाभावात्तत्रापि चतुर्थीमिच्छन्ति नमःस्वस्ति स्वस्तीत्याशीर्गमयति स्वस्तिप्रतिपादनार्थं वचनं।
स्वस्तिगात्मायेतितनकथनमिदं। तास्मतारात्रिभावः। अलमिति पर्याप्तिवचनं विवक्षितं तेनावसरस्तस्मार्थं वचनं तेनालं कृतं तेन कृत्यमलंकारे
नेति चतुर्थी न भवति। न च तेऽपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति चतुर्थी न भविष्यतीति स्यात् अपात्रादेति तत्त्वेन शरणमपनीयमपाप्य संप्रग्रहणं
कर्तव्यं तेन तत्समीपाणामपि ग्रहणं सिध्यति। अन्यथा स्वरूपस्यैव ग्रहणं स्यात् अथवा अलमित्यर्थग्रहणं बोध्यमित्यर्थः मन्य इत्येतदिति योग एप०
विभागेन प्राणिविषया विभाषा क्रियते तेन ताश्च तेन मन्येन ताभ्यामसंप्रग्रहति। अप्राणिष्वित्यनेन तत्त्वप्राणिविषया विभाषा प्राप्तात्तृणाय मन्ये तृणं मन्ये ६०

णं मन्यत इति अप्राणीति व्याख्येन योगेनेति विभाषा। तदेवं योगविभागे विशेषवचनात् तत्सांप्रत्यमप्राणिनेत्यस्माद्वचितुमाह नावादेतदिति अस्मत्कृतिमन्यग्रहणमि
ति यद्यपि तस्य चतुर्थीविधायिनेतत् स्वरूपेण परिकल्प्य तत्प्रतिपादनेन तदा चतुर्थी भवति न तु सामान्यविवक्षायां तेनप्रतिषेधस्यकार्मा कृत्स्नायां चतुर्थीविधानं
पद्यते कस्मिन्नतिकुत्सितापाकृत्य तत्र पाप्मनार्थः। तृणार्थेरविनिकृष्टत्वं परात्तु तिप्पणी सिद्धिते भवति तदा चतुर्थी। ननु सामान्यविवक्षायां प्रतिकृत्वेति
कृत्येन इत्यर्थः मन्यकर्मण्यनादरे उपमाने विभाषाप्राणिष्विति सापिवदन्ति सूत्रेषु॥ ॥ इति श्रीन्यासे प्रथमस्य द्वितीयकर्मकारकान्यायवक्तेपिद्वितीयस्या
ध्यायस्य तृतीयपादे प्रथममान्हिकं॥ ॥ कर्तृकरणयोः॥ ॥अनभिहिते इति क्रियापरात्रपेक्षणात् कर्तृकरणयोरनभिहितयोस्तृतीया भवति।
प्राप्नोतीति प्राप्यशब्दो विवक्षार्थः वा विवक्षितमात्रिकारस्यार्थः तत्र प्रथमा प्राप्नोति गोत्रेणेति पृथमा षष्ठी वा प्राप्नोति समेनेति द्वितीया प्राप्नोति
द्विद्रोणेनेति द्वयोर्द्रोणयोः समाहारो द्विद्रोणं पात्रादित्वात् स्त्रीत्वाभावः अत्रापि द्वितीया प्राप्नोति पंचकेनेति पंच परिमाणमस्य पंचकः संघः तत्र
द्वितीया प्राप्ता तया प्रकृतिसमानेनेत्यत्र समानाधिकरणेन प्रथमाविनाभेदविवक्षणात् साहस्रेणेति सहस्रपरिमाणः सहस्रः साहस्रः यातमानविकृ
तिकेत्यणा प्रत्येकं तत्र द्वितीया प्राप्ता प्रकृतिकृतमिति गम्यमानापि क्रिया करणादिसंपर्केत्तन्निमित्ते भवति यथा प्रविशापिण्डीमित्यत्र द्रव्यकरणं
तत्र धारात्यपयकेतेनकरणत्वेन विवक्षितं सभावेनाप्येकत्वोपिहितेन तत्र करणेनेत्यर्थः सर्वत्र प्रायोदृष्टि बाहुल्यमित्यर्थः। तत्राप्यपन
सकारणत्वेन विवक्षितं समेनेति प्रतीयमानत्वात् द्विद्रोणेन चक्रसाहस्रशब्दाः तत्क्रयार्थेत्यत्र चापादानेर्ते निकरणत्वात्तृतीयासिद्धिः॥ ॥

कै०२ किमुराह्णमिति सत्त्वंतेणात्तपीषामिद्धिं मन्यायकमिति निः सहेति अत्र मीयात्रप्पमतत्ता स्यवानं कर्मतिला हनस्यापुक्तनपाद तप्तलानीवो पत्रर्पणेः
६१ प्रधानकर्मणोतिहितीयापांषाणामां रुरीयाविस्थितः निर्देमिश्री हस्येति अत्रांगत्वान्तर्सेमिश्रणात्क्रियापां तिल्वाः करणंतेषमिपदंतेपश्राद्द्यतक्रियापां
कर्मत्वमिति मिद्धा तूतीयेत्यर्थः येणासह्याणतरां तविपुत्रेवात्रागमनक्रियापा पाद्रेस्कर्तृत्वेनतुपुत्रस्येसपाणात्तृतीया विधीयते तारपूरति आदिशब्देन
क्रोदीनांपहणा तेदेकेनत्र्यहेनभित्रकहतत्वातुणप्रधानपोः कर्त्रोरपिवाला संप्रदानस्यवानेकार्यंतसत्स्यपास्यधानंरहेवमितानेन्पा प्यदिसप्रधानस्य
तीपमानपपिक्रियापेत्तकर्तृत्वा प्रधेणाहरतीपामिद्धेत्यर्थः येणासहाण्मनमिति स्पष्टाकर्तृत्वमभिहितत्वात्प्रथमा अत्रतृतीयाप्राप्तमोतिपमार्थमित्यत्र अपा
नप्यचत्तीयापानचेतितत्प्रधानाद्देति यश्चैति कर्तृकर्मणोः कृतीत्यनेन सावधाननयो वेकर्तृकर्मणोः पाधासारेवस्य पेतरतिश्चप्रधानेकर्तृत्वेतिनम
विष्यति यदानुरुद्धहणमप्रधानकर्तृप्रतिपत्त्यर्थमेदिकारेवरत्नमपतरहस्यकाणानामितितत्र यष्टीवाचनापदतीवाविधानमत्रापिमवसे चतुर्त्राण
सहस्यतरति गुणसंवद्धत्तिपादत्यान्तादत्रक्रियापा अभावान्तसप्तकर्तृत्वाभावः चरिमप्रविप्रमतीति अत्रेनमिश्रीकरणाभावात्रितेनांकरणत्वाभाव
माह एकतेतेचवापान्तरूपेणाः कारणेरप्यविहद्दा हरपूरुरति अत्राप्रधानवचनंप्रधानमिति त्यर्थंक्रियातेप्रधानस्यवांनतंपानात्काराकविभक्तिर्भवि
ष्यतीतिनार्थानलशिरस्यर्थेनाप्रधानवचनेनेत्यर्थः शिष्येणासहोपाध्यायस्यगोरिस्यत्रापिगवासंबंधोनिनंपोहस्यपाध्यायस्य पध्येनभविष्यतिनतृतीया
गाः स्वामीवत्सेतीति अत्रापिवतिक्रियापांगवीकर्तृत्वात्प्रविवचनादितीयापाध्यामीत्तोरेनिवामेत्रपपरविमक्तीयष्टीसमसमेवावाधितायवर्तते वेनांगवि एम
६१

922

न काणपांषपात्तोवपवचनास्तिनेनप्रसिद्धमनतोपेनतुणेनांगप्रमविकारोत्तस्यमेनं तृतीयेमितत्तार्थमयुक्तस्याह हरुक्रमादिति रहेवकत्पान्नेत्यर्थः नाहिकाण
मिति काणनिर्वोचनतत्स्यमतोहरिकस्पत्रुमिपत्तिवाकृकेकाणपुणमोगारभेदोपत्ना गुणवचनेनोगुणितिमतुपोलुग्विधानाद्रतिकाणशब्देनोप्यतेनत्र
काणशब्दात्तृतीयाप्राप्तोति कापोनविगुणेनाद्गोविकारेणसतेनव्यतहनाकाणरूपत्वर्तमशब्दानुपयोनि अगाद्विकृतादिति अंगव्यविनोतिपारदेत
तीयाप्यचतेनतुकाणार्थेणवचनादिस्यर्थः एवकावसपुचमानेहिकाणमिसेसवाप्यतितपूणाप्रोतीत्याह विकारावदपरिति पदिदेवदत्तारितपवीवि
कृतेनांगेनविकारवोन्यकाघ्नसरस्यर्थः अगादिति अंगान्यसमनीस्यर्थत्वादितत्त्वस्थसपानेचांगाद्द्राणितिर्दृशः पेतेत्यनेनविकृतमंगानिर्दिशपते
नव्यविकृतेनांगेनांगिनोविकारोप्यनविद्युरुपते वेतेनेति अत्रहिकाणमपेसत्रकाणशद्देनाहिममानाधिकरणेनाप्यपदीनोप्यतेकिंतर्खवप
वाग्वेत्यर्थः अत्रपप्रव्यावापत्रिनाविशेषमतरेणतेमिवशाशात्पाहिकारमिनिपत्तिः धंमिधन्त्र परात्मतरागावा चीरान्नोपरसवादिसमामात्वपतरा
तृतीयाप्राप्तिरितिवचनं इत्यप्रतनतरलोनमकतितास्सवाविशेषस्यादस्यर्थः कमंडलुपाणिमिति बहुव्रीहोकृतेकमंडलुपाणिवान्तृतीयाप्राप्तोति न
रूपस्यमनतरोणनाश्रमपरमिपातिपरिकसंतानिधीनतिः संत्वयोरितिनलोपपदनिर्देशानतापकात् तप्तृतीयाप्रावृत्तयाप्रोतिसमानशाधिपदिका
नवपपत्तात्समाः कतेसमासासारात् अतरोमेति उपाद्विरेनित्तृतीया षष्ठ्यापुपमिति षष्ठीतत्पुरुषश्रोन्मपरार्थप्रधानत्वान्तक्षेनतमपत्र
न्तोपप्रधानमपवात्तोपसतेभावेनतृतीया पद्माकमंडलुनाच्छात्रमद्रासीरिति बहुव्रीहौतुप्तस्यैयपसर्जनत्त्वमपरार्थप्रधानपुण्याद्भुतिपरानांत्ताकितस्य
स्पताधाव संवेष्टेननरात्मा भातासहानीतरसि संघतिस्पाम्रनाप्रास्सरत्पत्तोनेपरं नमोमवाद्मामीति एकस्मिन्यापेसहस्पपोगारस्यमपोषोगवामिति

923

कै॰ मुम्यते। नरस्यत्रणावदति। पुत्रग्रहणापरपेत मम्यनंतद्दाविनः पंचमीनत्रावाणपेत मम्यनंतद्दामिन अनिपापंथमिवाराभावात किंतर्हिरुर्वेत्तान्यपेद्दं। कतन
६२ हित्वामीति पुत्रग्रहणोपिः स्वामीत्तेन्यपकरस्यर्थः। स्योगोभिः स्वामीति गर्वायः स्वामीत्तोभित्रं विशिरिताथर्मेणसहराम्रस्यर्थविवित्ताभ्यामति।गवांपरस्य
र्थनपोगा। हेतो। योग्यतामात्रपुत्रेनात्रिन्मापाग्रथी। द्रव्यगुणक्रियाविषयोहेतुः। निमित्तेति अन्तर्वनात्रोपिविधानार्थमिनमतेत्रेरपुत्रितेनपुत्रवेन
अन्नतीपावेत्यवननरूपस्यग्रहणादरसर्वनाम्नः प्रथमाद्वितीयेनभवतीत्यात्मपयार्थनभवति पर्यायोपादानेवेविस्पयपादानानिरस्यर्थमिद्धति अन्ये
ग्रपद्यत्रणार्थमिद्धंतःश्रुपोजनारिदपयोगेमेतद्दविभक्तिविधानंमन्यते॥ ॥अपादाने॥ ॥न्यक्तोपदति यन्नत्रस्यंतस्याप्रयोगेण्यर्थागम्यतेतेन
हितीयायाधात्तामापंचमीविधीयते अधिकरणेचेति न्यक्तोपरस्यपेसते मममपवादोत्रपंचमी अग्राद्यानयोश्चेति विशिष्टेयश्रात्व्यानेपस्य
ते पत्रलोकेपंचमीप्रयुज्यतेनेनकस्यापम्मोरेस्वरत्रमापमस्वरस्योरैपंचमीनभवति कुतोभवानिति क्रियायाअभावादनपादानमेवमन्यते पुन
श्चेति पराजिसाधकात्नोपादिक्किपेतेनत्रपंचमीस्यर्थः। गवीक्रमतरति गवीक्रमत्रामनया। नक्कान्नालरतिकालेविषयेतेनपंचमंनार्थमीषु
तेोमासादित्तद्दाविनः सप्तमीस्यर्थः। अथवापंचमीयुक्तार्थात्पेकालस्यर्थः अधनरति नक्कादित्यपेक्षते अपक्रापतिननमादिति।रर्थ
नेत्रत्तोदिपतेनोद्दपेत्राप्यविषयपाद्दित्वान्नाद्दारेशारपत्रकम्पविषयंगछतीत्यर्थः तदिाकपत्तावहेनेनभेदमात्रिसाद अन्ताम्यप्राडुर्भावा राम॰
रिति अपयाम्यत्रेनोद्दपयोद्दिपत्नोसादारिस्यर्थःमाप्यकाखवनामाणपरमामयादंममाधुलंवहरधा।दमवैति।प्रायमानत्नारर्थसयाह ६२

पयोगः। कार्त्तिक्याः प्रहतीमिनत्राएवेत्यर्थः। माप्यकारवचनाम्मदतियोगेपंचमी तेत्रर्दिरतिन्त अपमलयाद्दवेनितिद्दासप्तमी न्याईनितन्त्रमानिपरिक
र्थमात्रातिकामितहायथमा अन्यारात अस्यापमिति अथमत्र्ठ रेयरमेनेस्तिकथादार्थनेत्रात्परग्रहणकम्मात्रविराषमे उम्पते रिकुरुयथमाद्दवर्यारि
चत्रापरस्यायिरिकुरत्रयेयग्रहणंनाम्पस अन्या अर्थग्रहणमिति अनस्वारः अन्ययनेनव्यमिचारीतिप्रसम्ययदणारमनसरयस्थानरथोपनलृणोमि
ह्रामतदतिश्रुः बहोनस्मानपेमेति अनरस्वारस्याथस्यायिनत्रयत्रप्रगतत्वात्नसत्तेनेन्यत्रैमकिपनसिद्धितिकुत्रसंभवाद न्याद्यामारिति पृथस्पयग्रहणम
विकंकिपमाणत्रणपमाणम्प्रथपग्रहणार्थविताम्यनरतिकुतेलातोपपथभावः त्याम्यनरदिति एकश्चपोनस्मात अधविना अन्यनाएवाग्रहणे
नपुत्तेपथापालाम्युतानेकिप्रतेनवानपंचमीशासेतिमिस्वाद्द थमारिक्षिति पचरमिनासमेरिवः अकृतनमिति चवाररःकाकाथसुक्तः पद्दनमेवेत्यर्थः॥
अनविकारदति अमारदिवोमासीपुपयोत्तनाविकिपनस्यर्थः वेनदीति अन्यनात्मोग्रहणपतेविभत्रमनरापापणायंदम्प्रवरहितामपिपंचमीवापमि
ध्मीत्यर्थः। अन्यमिति यथायामानुवानेहिविकल्पेनकार्यनतुपमकमसत्विरिनिमावः अनतरति अनुमानतरस्यर्थः पत्रस्यमाविभक्तिर्नविहितास
शेषत्वात्र ह्याविषयः अवधमिति अन्यारिमहणेवद्मिस्यर्थः अथोत्स्योगेति पंचमीकिमत्राप्यथीतनेद्दार्थोरतिमंदरिगधापष्ठीद्वितीयाभ्यामसंदि
ग्धाभीवाथ्यरस्यर्थ हरि अपकारिति दूरांतिकार्थैपयुज्यतेमरपेतृत्नयादूरांतिकतेनसद्दाविनरस्यर्थः अडहुमयोति एवंसत्योणायत्रवचानादत्वेत
दूरादयत्नाथादिति अावसथमहारस्यर्थः एवंसतेणावसथारे पंचम्यमिभवति अन्यमि तस्येन्विषयपोति दूतेनमेसर्थः अधीतीति अर्थ
तमनेनेतीघ्नरिम्पदनीतिः। अत्रव्याकरणस्यकर्मत्वात द्वितीयायात्रोतियथाकनवर्थीकर्मिनितनत्सरपवादः सप्तमीविधीयतेन्यधिकरणविचस्मानि

कौ॰२ हेतिचेतकर्मविवर्त्तयांचिजीवाधिपत्यादिरितितन्निरूपार्थकतेष्यमेवचवनं मामपथीरीव्याकरणादितिकालकर्मणोविहितंगमादिसाग्रहणमनमन्यमात्रः साधुम

६२ श्रुपयोगेचेति साधुनिपुणाभ्यांसनर्थसिद्धाप्यमन्त्रवीर्थमचनमप्रयहणं तेननतकल्पनेप्रिमाश्रुयोगेसप्तमीभवति अर्चायहणोकनत्रनिपुणाविशेषणार्थमे

व साधुश्रेष्याणाहरतेनत्युपपादेताध्यवीनत्युगमाधेयेतीतिवाकच्युर्थेताश्रीदृः कालकालहूनेतावेति कालकर्षणोगात्वप्रवेशनःतेनकालकलमर्हतीत्यर्थः अर्हेपि

अर्हयोगेतनक्रियायर्हतीतिकालकार्हेःलसनलपाभावाविचतायाम्यपियप्पामादितिवचनं सर्हित्वतायापत्र(लसेणामिहत्तान चले)सिति मर्हतेयोगेतना

वर्हेनाकालमर्हाः अर्हिप्रयोम इति प्रशस्नकालार्हणात्नाकालकलमकालार्हणंवाभिकालकतेनेत्यर्थः अभिनताहिति क्रियाफलमिहनिपित

तेनविचर्तितं पतक्रियायाः प्रयोगाक्तपर्थः क्रियामेभनतोहेनाविनिहतीयापश्चनापोषसमीविधीयतेनमनिमित्तस्यपरिकर्मणाविप्रयोगःसेवेयसतोवेत

नेनवाम्येत्युनानीनिमप्रमीतभवतितेवेतमम्यधामेनतंयोगाभावात सप्तम्य भावरलक्षणदिति प्रयोरर्शनाश्रयोहिसलक्षणभावो पथापिसम्योरर

हर्षगनिवृहस्रमानेव्यापित्रतरस्पधित्हवनंवाग्यानेनमहस्वराध्रुतःपतनेहंपतरानलक्षणमितिवचनारंभः सहस्पीति लक्षणंवरः क्रियानिमित्तकः

लेश्ततेनेनैतिलक्षणं प्रवृत्तिनेतेजनकालेहवनादिकमनितीनकालमनकलरपिकालपरीक्षेरनिमित्तंभवतितमलक्षणाभित्यर्थः षष्ठीचानादरे

निमित्तमलानेरुक्माणोःपृथक्विपतरस्यामितिविभक्ते चेतनरिति रुक्माणोगीर्षान्नेनगोघतप्र्यीवात विभक्तग्रहणमिति सर्वत्रैवनिर्धारणोविभाग

आवास्थर्वत्रेवपंचमीग्रहणंकर्त्तनमस्माद्विभक्तग्रहणसामर्थ्यादेवधारणमात्रीयतरत्यर्थः साधुनि अप्रत्यादिभिरिति प्रतिपर्यनव्यप्रसारयः एप

यमिती इत्यनितरेमाभिवरुहःक्रुत्यसितउतममतेःसिन्वेनेवोकास्कमितिपश्चःपनतेनिउलुक्याहमाहवर्षातरर्थमहशोर्थांहस्यते वहुरवेति मुख्य ६२

स्थ्यतिवंतारूपस्ववेधनस्यामानालारस्यात्रेणार्थपरिग्रहः वहुलमेव अपगुत्थमिति पुष्येणपुक्तः कालस्यलोलुपविशेषयतितुपा ननुपरत्वारतुम

थमाभविष्यतिनेतन्नाितर्यविभक्तपवादेपवितापेतमेनंगनाहाप्रातिपरिकार्थमात्रएवेरंविधानेस्याः ॥ ॥ लुपाप्याजग्यपयंकेमरहूजे

भाष्यवरेवेहितीपवाभ्यामायस्यत्तीपवारेहितीयमामिहितेः ॥ ॥ प्रातिपरिकार्थे ॥ ॥ प्रातिपरिकग्रहणमितिधात्वाप्रातिपरिकाहिहिनानामारीनांप्र

करणमिरेनियमार्थमितिचेन्नेलाकिद्यातिपरिकग्रहणंप्रातिपरिकार्थएवप्रथमाभविष्यतीतिप्रश्नः उच्चैरिति अप्रातिप्रातिपरिकग्रहणेः

अपाप्रथमानस्यात वहूप्पुवहूवचनमितादिनास्यैकवाचनतापार्थमाप्रुक्तएवमातिपुरिकार्थेस्यात प्रातिपुरिकग्रहणात्तुपरत्मा

तेस्याहितेष्पव्यपार्थेप्रथमासिध्यति अथवालिंगग्रहणात्सर्वत्रप्रथमासिध्यतीतिप्रश्नः अतएवप्रातिपरिकार्थग्रहणंकि

मर्थमितिकवित्ताहः अलिंगोप्यव्ययार्थेप्रथमास्यादित्युत्तरं प्रातिपरिकार्थश्चेहभाष्यकारेणविवारितः अत्यल्पमितिकोप्याप्रस्यथोनोस्य

दित्यर्थः प्रतीतिमस्यएवंस्येहामिमतत्वाहित्वावेपाजन्याभावात किंपुनरिति अध्यपारायपहतिद्विधानाम्प्रथमायाः अत्रणाभवारिति

भावः स्वत्वमितिस्वस्यपरोपेप्रत्ययलक्षणमितिप्रथमोसात्रिनिवेधनंपरत्वेप्राप्नोति तत्रिवेधनंतत्वारिकमित्यर्थः वचाव्रेति यमित्रर्थे

द्वितीयारपोनविहिताःसत्रोपराजिपन्यते नत्वमंत्वस्यतादस्यपार्थस्यकर्यपष्ठीस्यात नेष्यदोषः एकत्वाद्यर्थनियमेवचस्याःसत्यापामात्रिप

मातप्रत्ययत्रियमेपिवातुल्यतानीयापेत्तत्वात्रियमस्यैकत्वादिभिःपारम्पर्यमावर्तनात अथलिंगग्रहणमितिनहभूतार्थाभिधायीनिपातेस्य

कै॰२ तिपदिकानितेषांलिंगमव्यभिचरितिप्रश्नः मात्रग्रहणात्संबोधनेचेतिमत्त्वांभाचाधिकविशेषणसद्भावेप्रथमानस्यादितिमत्वाह स्त्रीपुमा
६४ निति इत्यमव्यत्वोनार्थविकमभिधीयते इत्यस्यैवेति यमर्थंप्रातिपदिकेनाभिधीयतेतस्यप्रातिपादिकार्थः स्त्रीत्वादिनाचविनाव्यभि
चारेणतोप्रयोगाभावः कुमारीतिविनापिस्त्रीत्वेनकुमारीशब्दस्य इतिकुमारशब्दस्यप्रयोगदर्शनात्स्त्रीत्वंनप्रातिपदिकार्थः इत्तंकुं
डमितिपुंनपुंसककोपलक्षणमेतत्‌ तटस्तटमित्येतन्नराहरणं हेतस्तुं शब्दस्पोत्पुंनपुंसकत्वेनविनाप्रयोगाभावात्लिंगस्यप्रा
तिपदिकार्थता कुंडशब्दस्यकुंभीवाचिभवत्रीयपोरणात्ताने वत्रैमानः प्रहिंगइतिनपुंसकत्वेनविनापितस्यप्रयोगात्कुंडीतिवत्स्त्रिया
मपिवर्त्तनात्कुंडमित्येतदुदाहरणमित्यपोनातिरेवात्रप्रातिपदिकार्थोनतुलिंगमित्यन्येब्रुवते अर्थेति द्रोणादयः परिमाणप्रव
चनेतरत्रिप्रातिपदिकार्थग्रहणेनैवप्रथमासिद्धेतिप्रश्नः द्रोणइति परामानमेयसंबंधाद्रीत्यारीद्रोणादयोवर्त्तन्तेतत्राव्यभि
चारात्प्रतिमेयस्यप्रातिपदिकार्थत्वं अथवचनग्रहणमिति अर्थैकार्थोसंभवात्प्रातिपदिकार्थादिवचनात्प्रथमाभविष्यती
तिप्रश्नः इहेति प्रथमाविधीयमानेत्वाव्यर्थानेनचगुणाभेदेप्रधानस्याभेदोभवतीतिपचैतत्त्वेपत्स्युरितितत्रैवप्रथमास्यात्‌ व
वनग्रहणेतुप्रत्येकंसंबध्यमानेवात्रप्यनंतरपंचयनतरइतितरोधोभवति एकमिति प्रथमासिद्धेवकैवत्वंनियमार्थतस्तुवारेणद्रा

तिपदिकार्थोदिभिन्नस्याः संबंधोविवीयतेप्रत्ययसंबंधिविभेदाद्वितः श्रव्यवास्यापदत्वसंभवेनत्वदर्शनवचनात्प्रत्येकंवाक्यपरिसमाप्तिरितिप्रतरस्याप्र
पिव्यतरतिमाचः ऊँकेवपीति अनभिहितानधिकाराद्द्रष्टव्यद्रष्टव्यमित्यादिनाप्यकारणेकवाक्यात्योगाणनस्यचप्रमोव्यानेत्वादेकादि
भिः शब्दैरेकत्वादीनामभिहितत्वात्अनभिहिताधिकाराप्यप्रत्ययोव्यानेत्वात्कर्थत्वात्प्रथमानस्यात्‌ वद्दनग्रहणानुभवति वचनग्रहणस्यप्रयो
जनं सत्स्युप्रसिद्धस्यपेणसंख्यावाचित्वात्तेनाभिहितत्वात्प्रथमाभवतीत्यर्थः संपद्यते कर्मादिविशेषइतिकर्मादयोविहितोयेनितत्प्रत्ययनियमेक
र्मादीनामभिधामात्रेष्वप्रथमास्यात्मात्रग्रहणात्स्वस्वरूपार्थोऽत्रभवतितेनप्रातिपदिकार्थमात्रएवप्रथमाभवतितत्त्वाधिककर्मादिसद्भावे
११ द्वितीयादयइति कर्मणिद्वितीयेनेत्यर्थोनियमत्वाश्रुयिष्यतइतिभावः अथवेति प्रत्यपनियमपक्षेद्विरोधाभावइत्यर्थः परमिति प
दित्वात्प्रातिपदिकार्थसद्भावमात्राश्रयेणाधिकार्थसद्भावेपितप्रथमास्यात्तत्रसंबोधनाधिकेप्रथमाप्राप्तिः सिद्धत्वात्पुनर्विधानमनर्थकंस्यात्‌
कैवपीति मात्रशब्दः सामान्यवचनत्वात्साश्रयेतेषधात्राससामात्रे इत्यपतीतिएवंप्रातिपदिकार्थमात्रेभिहितेपिएकत्वादौप्रथमाभवति
अनभिहितादिःपीयतेअन्येपतिमात्रात्मसंख्यात्वेनसमासाद्रंद्वद्वेनपुंसकत्वाचद्वस्त्वत्वेकृते तेनाभिहितानामपिसंख्यानांप्रथमाभवति प्रातिप
दिकार्थेति अवधारणार्थोत्मात्रग्रहणात्संबोधनेचेतितात्पर्यकात्स्वाधिकार्थप्रतीतौप्रथमाप्राप्त्यभावात्‌ अनुक्तिपक्षे तु पुरुषरस्यारोपमा
नाधिकरणविशेषणविशेष्यभावस्याधिकस्यप्रतीतिः नचसमासविधानेप्रथमोत्पत्तिलिंगं द्वितीयापंचनामपिवीप्सकव्यमानपेक्षारी

कौ॰र॰ १५ समासमञ्जावाक् कर्त्रेति वीरयाति परिकारस्त्वयेहित शब्दांतरार्थस्य समर्थपुद्दितं विशेषणाभावात्तस्यार्थमात्रनिरूपत्त्वमाविर्भूते एवं पुरुषकारादरर्पिपस्य
श्रीकं साहित्यकारिरोषणविशेष्यभावाभावात्निरूपत्त्वमानावहितं सारैर्नाशं नस्कां पर्वंवस्त्रकं नाद्धिते नोऽस्मत्तने अभिहितइति किं कर्ता
तमसमासेऽभिहिते कर्त्रीरीं प्रथमेत्यर्थः। तत्रापि वीरः पुरुषस्य रसस्याख्याद्धिकेऽप्यभिहितत्वमाताश्रयाप्रथमाभविष्यति अतिस्यादिसमुद्रावपितुमाह
अभिहितानभिहितइति सामासस्थानस्थइति मतिरिक्तिपादिक्रियापादप्रमाश्चताद्धिककारणद्वाक्तिद्दयसद्भावारेकस्यः एकोऽभिहितत्वात्तराश्रयाप्रथ
मापाश्येतीत्यर्थः कर्त्रीहेति पथ्यादिस्वरत्रः पचतीति वृक्षारस्थानस्यादेरनुबेयपद्विककारणपात्रप्रथमापायस्वभावः क्रियेप्रयोगइति नहितिरिं नपद
प्रयोगमतरेण तत्सामानाधिकरण्यसद्भावः उक्तं पर्वंतेनित्यादित्विनकिमाप्रत्ययेतस्मानाधिकरण्यमति बहुश्यानचोथ्येति देवदत्तपक्वा
इतिस्थितेपावद्भिः उत्तश्चिनोत्तिनावत्तिस्वामानाधिकरण्याभावात्प्रथमैवेतिनियमाभावात्तदेवदत्तवाकारविशेषविहिताः सर्वेषामपरसिध्य
नोइतिनरः स्यात्तेद्वितीयापाधृतपरसामानाधिकरण्येविधीयमानो शक्यानचोत्रानुत्तोनतुतिरः तेषांतुजमपिरवन्काशक्तद्विपथपचव
पुथपापाश्चप कर्मणिद्वितीयेत्येव पथ्येनिम्पवेद्वितीयादीनामनुसद्भावस्तत्सिद्ध्यनेनिविचमवशाद्ध्यानचोप्रथमासामानाधिकरण्य ए
वेऽस्यापवाददिति इहस्वर्गीनकं सर्वविवयलीकारणचोत्सर्गोपमचति: कतिपयविशेषापवाहानैवनवा तत्र एवं क्विंस्त्र्येनेउत्सर्गस्यावि णप॰
षयविभागायक्त्वंमपवादः प्रवर्त्तते पश्चात्तदिमकिंविषयउत्सर्गः। द्वितीयेतुस्थलेऽपवादविषयं परकल्प्योत्सर्गः प्रवर्तते एवं पर्युदासार्थनियम १२

पत्ताश्रयेण वोरितं प्रथमस्य प्रतिषेधाश्रयेणात्वर्थो नियमेपतद्द्वयोपिफलस्य नियमपत्ताश्रयेणापर्तिरर्द्धमाह पातिकइति अन्वयमानाविधिनेति अधुग्य
भेतिपर्युदासेन द्वितीयादीनांपदार्थवृत्तविनय्यर्थः पश्यानेति प्रथमस्य प्रतिषेधश्चार्थापत्तेत्यर्थः। तदरेति कर्मणिद्वितीयेत्येवमनियमेद्वितीयादी
नायनियमात्मापरिकापैमात्रविभावात्तराश्रयोऽभावत्यानचोधानुत्तरतिरोषः प्रथमस्य प्रतिषेधनुपपाद्यमापाद्य विनवभावात्तराश्रयः पतिपेक
प्रवर्त्तन्तरस्यर्थत्रिपथप्रत्ततोविनरोधः। शक्यानचोभावात्रिरु तत्समस्तुतत्सामानाधिकरण्यात्प्रथमैवेतिनियमेनद्वितीयादीनोव्यावर्त्तनात् यदा
हीति कर्मण्येवद्वितीयेत्येवद्वितीयादीनां कर्मादिषुनियतत्वात्तदभावेतासामप्राप्तौ न आरनियमतापाश्रयप्रथमापाः स्विविद्यानास्पर्युदासेप्रमस्यप्रति
षेधेवानाक्षिप्तशक्यानचोरप्रथमागतार्थः यदीदेव कः शेषइतिकिमप्रधानेशेषउतोप्रपञ्चारम्यः एवं प्रियस्यसेमर्दवांकाकारकाणां
क्रियार्थत्वात्केषपञ्चविनिमायाविषयीप्रसंगः सर्वंत्रकर्मादीनां सद्भावात्तत्रोपविशेषार्थप्रमकल्पनमित्यपशुः कर्मादिस्य इति कर्मादयन्तरोद्देष
ण उच्यमानत्वेऽन्यसमर्थयतिपारयति शेषेत्यादि स्वस्वामिभावादयःसंबंधाइत्यर्थः तदुक्तं।संबंधःकारकेभ्योऽन्यः क्रियाकारकपूर्वं
कः श्रुतायामश्रुतायां वा क्रियायांसोऽभिधीयतइति मत्वाश्रुतायां क्रियायांनतु एकपरस्सारोक्रियाकामकलेवे पढ्रेकोऽयंपरस्वत्वाभिमा
वादिकः संबंधः प्रतीयते मातुःस्मरति स्पादोनुष्ठ्ठयमाणक्रियाजन्येसरपिकर्पञ्चमविवक्षित्वाविशेषणाभावृपस्वस्पाणांप्रतिमानुःपतिपा
घनेमातुःसंबंधविवक्षायामिति अविरितादिनापः पाञ्चाह षष्ठेवमिति किमार्थनरोपाणेनं वीपाशान्तसंबन्धनस्याश्रयवापुभावाद्विश्रिमित्रस्य

कै॰ २ कर्मादेरीतिभावः कर्माकर्त्रीति गत्यान्तरूपायसत्तानीत्यर्थः संबन्धस्यान्त करोतीति लोकयतिसिद्धेन तदुक्तं तेरेशेषिकं यत्क्रियया व्याप्यते तद्विशेषेण विकारणं वि
६६ निमयादिरिति पयेत्कर्मनाशितमर्थः कर्मनदीति क्रियाकारकसंबंधोऽपि व्यवहारसु क्रियात्मनि न विविक्तशब्दसंबन्धाभिधानादिरपि नेतृमन्यता अभिधानादिरिति
वत्तानामन्यापि क्रियाकारकसंबंधो न विवक्ष्यते अन्योपि कैतोति लोप्यकार्या कारणानां प्रागपि लोप्याद्विवक्षितत्वा अन्तरंगत्वात्तरंगसंप्रत्यभावप्
तिपादनानव विवक्ष्यते अमन्तस्थेति इच्छान्तरूपेणेर सुपान्ते यमतोपयाविवक्षितात्प्रामतोऽप्यविवक्षितेत्यर्थः समुद्रः कुंडिरिकेति कुंडिरिकायां वरूपा
नेपसमवयति पायनापयममुद्रत्वमारोप्यते विधोविन्नेनकपिति वार्धिनकतत्त्वेपसैन्यस्य लमपेक्ष संपर्कितिपदे स्थानपुक्तं पक्षमुच्यतेऽनसमपह
त्वमतिपारनापरिमत्वम्समरोप्यते सर्वार्थनिवपयते शेषग्रहणात्मनो व्याख्यानापविवक्षा कृयते किमर्थमिति तत्रियमार्थमिति यथा लभ्यते शेषे
नैतिसमवियमयोः पर्यायेणाव संतोविषयमव्याख्याने यमविशिष्टविषयमतिवाराणफलत्वाद्विपमः संपद्यते नयायदत्र्युविद्धिहितापारिविवारणफलः
षष्ठीशेषेरतिचेदिति अध्यनुस्तन्यामिरोपः संबंधसमादृष्टत्वान्यधानारपिवषष्ठीप्रसंगो व्याकरणानो तुगुणेषष्ठीतिवचनात्रानिरोपःत्र
तिसिद्धापापवियष्ठ्या गानिपरिकार्थमात्रे विधीयमानाया: प्रथमाया: संबंधसमाक्षिकम्यभावादरपसंगात्र तिमल्लाह तत्रप्रथमेति परत्रेति
गतत्वेन सरसंनिधानेपृथक्पमसंबंधितेयतीयते नामया पृथक्पमानिपरिकेनुत्वात्पर्याच्चिवतनेनरतिपथमामिध्यतीत्यर्थः कृतोत्चितिपु गाम
नपपरसंनिधानएवात्तः संबंधित्वाबाणोनात्यधेतिनेनोपियथमापसंगः अतोणोनिगतरतिकिवनेपिपरउचार्यमाणोसंबंधिनमपि ६६

पत्ययनिषेधोगतौगत्यत्वेनत्यादानापयोपकारितेनविवक्षितेनासनिष्टुते नंवत्रनुवर्तनेतेनेति नहिवारस्यभावाभावाभ्यां स्वार्थस्य भावाभावौ
क्रियेते किंतर्हि स्वार्थस्य प्रतिषिद्धस्य पाविषयोकारणकारणत्वं शब्दस्योच्चारणानुच्चारणात्तयोर्भावाभावाविवस्य नवयोपकारेण
गतोविवक्षितत्वान्मर्थीभवति प्रकृत्यर्थमपकार्यं नन्यायान्निषेधेन निवृत्तिरत्वात्मथमा तदुक्तं हरिणा हिशब्दस्योपकार्येत्वात् द्रूणोप्यति
रिच्यते तत्राभिधीयमानमुख्यप्रधानेषुपपूरन्यतरंति भावितमिति स्वाश्रयमिमेनेधरत्यर्थः समासकृत्तद्धितेषु संबंधाभिधानमिति वचनात्
भवतमितितेतनत्वानिपतेरपयेदप्रथमभेदसंबंधावापायपत्रसपतेषुनपशब्दसंनिधौनुक्तविशेषयमानिपरिरित्यर्थः पद्यैति यानिपरि
कार्याणानामित्यर्थः कृत्यितनुत्वानिपरिकार्यानामित्येव पाठः क्रियापकारारति क्रियापेतपादशब्दरूपशब्दाधीपेनरत्यर्थः तन्कमोक्षति शक्ति
भिन्नाः संतारत्यर्थः कर्तारिचिरिति परावक्रियायानित्यापागनेवादिववक्षाभवतिरावेणानुनातीति कर्तादिचैति परम्योप्यनापाचविवक्षा
भवतिरात्रेत्नवनेकारणमिति अभिधानीति परापानिपदिकार्यस्य क्रियावेशविवक्षायोग्यक्रियातत्तापात्मेकोभवतिनरापानिपदिका
र्थेनाप्रकृपोनपनिपयेनरत्यर्थः कर्तारिति अपयोपकान्निनसनिषनपापरापानिपरिकार्योविवक्ष्यतेत्यर्थः नेरेववरोवेणानिपद्यार्थकि
यापेतयाभवतितथाप्तातरतिन्यापेसपा यथावसनिषनापर्थयोगादेककारणामिनिभवतितथात्रनात्यापीपृक्तंभवति कोरन्याप्रतारति
ताः शब्दरूपः संतामेवयामानत्विमकृपत्वानिपयेनपनीत्यर्थः तदुक्तं महद्देरभिवानेनत्वमर्थानामभिधीयते विपन्नत्वाविरिभिरेवाभावुपकी

कै॰ २ ःप्रतीयतेइति कर्तव्येपीति संबंधस्याद्वित्वात्तदाभ्यां षष्ठीसमासो नेत्यर्थः। इति क्रियाक्रिया पातिपरिकार्यस्यैव तत्क्रियान्येति विशेषः। नत्वा सूरिरिति प्र
६७ णप्रधानभावेनार्थद्वयमवगम्यतेति तत्क्रमेनैव तत्र संबंधद्वयोगतो परे समस्य द्वयत्वाद्य प्रधानत्वपि तत्स्थानि गुणस्य प्रधानोपकारप्रपत्वत्तीत्पर्यान्
मात्स्वयमिति प्रधानेनतुल्यनिष्ठमेव नतु रूप्यतां भवतते रूपयमित्यपगमानेव नान्यमिति निषेधमात्रोरयति नतीति भवतीति परापरूपस्यगुणभावो
पात्रत्व विशेष्यत्वेन तराणुरूपस्यगानेति भवस्येवेत्यर्थः नवनिवात्यमिति एकस्यापिवत्वनोभिन्नविषयोगुणप्रधानभावेन विरुध्यते स्वर्थो
गर्थे धातुःस्यात्सोतिभावस्यगुणोवा ख्यानादिरिक्रियानिमित्तः संबंधइति केचिदाहुः स्वभेतुस्यगणस्य क्रियारूपत्वात्क्रियांतरायेनोणोत
स्थ्याणसंबंधोपपत्तिमाहुः यथाहृयो काष्ठयोर्नतुरूप्तः संश्लेषोनतुतत्काष्ठेनतत्वावनततेना हूतः कर्मीरिविति स्वादिशाशेनाथ
पवाचोपथाविस्मृतिरिः इत्याप्तनोभोभ्यादिश्रुतुपोवृतः तेतयतिगौणगत्रुस्येषांविषयः समायाश्रयइति तेनकर्मोश्रयाः हितोपाधिविनिमि
नेभावेनोपात्ताः सकर्मकाश्चधीरणवीरयःवेभ्यसुपयोगाः कर्मीरिदाहरेनोध्यते कर्मकृपणामिति तेनधातुःस्यपितइतिभावेनेहस्वकात्व
नर्थोभवति कर्मणितुल्यादिरवृद्विधीयमानेष्वतेभिहितत्वात्कर्मणः यथानभाव्यमितिप्रथमैवभवतिपानामस्वपेनरति तत्कारणेकिमर्थमितिविे
नापिवृत्तिरेगः सिध्यतियापार्थेहाश्रयोगात स्त्राश्रयमर्थेनियापानेत्वाश्रयेश्रयमाणानिरेशानहाचेत कर्मीमिथ्यानेहीति यथकर्मवहायो ६७

चनिर्धीयनेनराखादिरिभिःकर्मैवाभिधानस्यंनसुवलानस्यमानाधिकरण्यातक्लांतारीतांनरीयलिंगसंख्याद्वसंगोपयामानास्यतेति भावेनस्वत्रोत्कादीनां
नयंमकुलमेकवचनेनभवति षष्ठीयुक्तेगस्येति परामपूजनहारेकर्मणिक्त्रोविधीयतेनरामानतारूस्यामानाधिकरण्याद्दन्यवत्स्यायेस्तयापयामानतारुणम्
त्वीभवतेनतथास्यतराहरतिमस्तिरिवेकंस्याघ्रताते स्वभेलाहुः स्वाभिहितामिक्षरानयेतलोनन्ययामानत्वाशक्नर्मणिषष्ठीभवत्सेवस्यनपशारतिमाहि
ते ति नत्वविद्यमानोपन्नभिहिताभिक्तारःकथनापेसरस्यांकेनयाह स्वयमाहेति भवेत्यति यायणोपेत्यर्थः पररति प्रकारणेचेरसमासपतिषेधा
र्थोपिनिसमासप्रकारणेन्यायाभावेनेनधातुःस्यानमितियष्ठीसमासोननभवतिरुत्कृत्वहारणमावेनेर्घपरिरिहनश्रुयमाणक्रियेपुनः श्रोतृत्वापनिपरेरयष्ठी
समासस्यनिरुत्नपरमिति॥ ॥कत्वाचीना॥ ॥धावनेति धातूतोभाववाचित्वात्मभिधानात नवकर्तृकारिति त्यथोपकर्मणिपंचमी भाववृत
तेकमास्थितेत्यर्थः स्वयवाभावकर्तृकधातार्थकर्मचोणरिकेभावकर्तृकतारोनोक्तं कथंपुनर्भाववचनानामिस्यस्यभाकर्तृकाणामित्यथोभ २
वति उच्यते भावशब्देनधत्वादिवाचमिहरूपयोपोभिधीयतेनतुसाध्यरूपत्वस्यकर्तृत्वासंभवात वचनग्रहेपिदृश्यपार्थःकर्त्राविवक्षितः
कर्त्रीन्युरोविधानात प्रकारणर्थकवचनक्रियानविवक्षते तेनभावोवचनः कर्त्रापेक्षोतेभाववचनाभावकर्तृकारकस्यर्थःसंपद्यते स्वभेलाहुः
भाववचनेयेषांतेभाववचनास्सतियाकेकर्त्रापेयाववचनमघ्राणांभावकर्तृकधात्वर्थप्रतिपादनायप्रेवापभिधानामित्यर्थः। कारकत्वानीतिकृ
नारोमाधीरूद्रयनचपसंगयवनाजितस्माद्वत्वार्थानामितिधातुमात्रनिर्देशाश्रयमित्यसुराहरणंकृत्वाशहनिर्देशोनुपोर्मागुरुपंचकत्वे

कौ॰२ विषयस्य तद्धर्यविन्यासः द्वितीया चेति पुराद्धहणमिति स्वकेन तेऽयमवस्थितविषयाविवितान्तोपसर्गेऽस्पदेशानेः कर्मणिऽकृंदनिद्वितीया येनभविष्यतिगच्छतीयं
६८ तीत्यादाविति विकल्पः गम्यस्येति अत्र विवक्षार्थं ध्येति निरंय षष्ठीप्राप्नोति तत्र च शेषद्धति नानुवर्तन्ते न इति एतस्मात्योगात् सर्वत्र सर्वप्राप्नुतापत्ते चतुर्थी चे
ह्यविषया विवक्षान्त्येति परावस्थितान्नेन द्वितीया शासनेन न सा षष्ठी न भवन्ती तस्य ॥ ॥ चतुर्थी च ॥ ॥ यानत्वेणीति तत्स्वलाया: तत्रैयानादिरिति निर्वाची
पमर्थवाह: चतुर्थीति षष्ठी प्रकरणान्यप्रार्थं चतुर्थी भवन्ती त्येकोवा समार्थः चतुर्थ्येवं प्रवृद्धं निर्दिद्वितीया: कर्तृकर्मणोः कृत्यकर्मकन्येष्येति कृ
देककर्मविशेषणार्थं ग्रहणमित्यर्थः नेनरिति षष्ठी कृत्ययोगे नेनैक ग्रहणमिति नावच्चोपयुज्यन्त इति निरन्वीयति पद्याद्ग्रान्तायन्तयोगेरच्चार्थीप्पति
उहेतुरं कर्मणेनिग्रनानां कृपायां निर्वीयते क्रियायोगे द्विकारकं भवति साक्षात्चैकं च्यान्त्रेनपमहितपर्यालियतीतिमन्याह यानेदीति तरेवंन्या
वर्तामभवादिसार्थं कद्रहणं कर्तृकर्मविशेषणार्थं नोपयुज्यन्त इति रविते तेस्तदानीमत्रार्थलभार्थं कमनिराकरोति बहुपदरति नलोकाव्यये
सत्वाव्ययं कदुहृरणेन विशेषणं तेकृतोव्ययपक्षये कर्तृकर्मणोन्तत्र षष्ठीप्रतिषेधो यथा प्राप्तात कृतेकृत्येसार्थी अकृतत्वमव्ययस्य कर्तृकर्मणोः
षष्ठीनिषेधो मा भृदुच्चैः कराणां स्व इति बनिषेध इति नलोकाव्ययेनिषेधः व्ययग्रहणेन कृत्तकर्मणोविहिते नेत्र्यव्ययस्य कर्तृकर्मणो
तयोः षष्ठीनभवति नचकृदन्ताव्ययस्य न्यव्ययस्य कर्तृकर्मणोर्वभवतरिति सामर्थ्यान्ये तत्राविकृद्रहणमित्यर्थः कृतत्र इति स्वपस्य एम॰
तोव्ययस्येति नोच्चैः शरस्येत्यर्थः तस्मात्क्रियायाविवितात् तदेवाह अविकृणमिति उच्चैः स्थाने षिन्तानां कराणां स्वेत्यर्थः कर्तोपदति एक ६८

येवकृतेनतनुमित्रयोः कृतोरित्यर्थः कद्रहणेदि क्रियमाणेऽहत्यतिपादितत्वात्सम्यपदार्थस्येमयथा मानितिवचद्वीदिर्लभ्यते अन्यथानं गणानात्सक
यः स्यात् अयेतिकर्तोरेक वस्याद्विवर्तानामिति विवक्षा वाचस्पतेकवचनेवीरपतिस्तन्यस्यपरार्थं वद्वीद्विशक्षेपनरविपयोऽहा: नेन्याच्चयोगे वीरोद्धा
शेषाल्लेन्नेस्यादाये वानियम: पचनेनेति पदिवक्षत्र तेककृद्ग्रहणाकर्तृत्वं अथवा व्याख्यानादद्वीविद्याश्रीषिकमनरस्याशेषमाह अथचेति कृतेर
वीतिकृतेषवे चमनेनेतिसूत्रस्येतिसमासः पट्टीरिति: सहत्वाचेतानि चस्यप: कर्मान्तादिहितेनोक्तरिति तत: षष्ठीप्रसंगो भावः कारान्तु कर्मणा: षष्ठी
माभूदित्येवमर्थंकद्रहणं अनुचेति कृत्सहीनताचिमनेनेत्यर्थः द्वितीयचेति नस्माद्धापातीनतरपदार्थः यम्यच्छिन्नपात्रोतिरस्याम्नतमिति द्विनाधि
कारात् आयेतमिति कृत: एवं कटेनेवेति निविक्षत्सायाकत्याये तस्मात्त द्विनेन्नान्यन्यमित्यर्थः रोमाविति कृते: कंद्येनेनेतिवाचीकृतके देवा:
सामानाधिकरण्ये अनित्यार्थविशेषेणभावाव्यवस्था तस्याःसामान्यविषयत्वात् तस्मात्कर्मसामान्येभावेवाकृउत्पद्यते नचकृते एवमनेने
त्यभिधवर्धितनरशेषदेवन्नेते तेनपूर्वकृतवानित्यर्थः संपद्यते नचकरोतिवाच्यक्रियायेसंचातिकृदस्य कर्मणेतथाहहीः विशेषकर्मसं
वेधनिर्देशे पिकृताविशिः विशेषनिवृत्तोम्य: कृतेशह: पचनेने अकर्मकत्वेसम्येवेन्नोभावाभिधायिति ततः क्रियावतात्कर्तृयोगोभ
वतिकर्मणा अविश्वहागतादिस्याद्यथायामादिकर्मभि: क्रियासेवध्यतेतद्धतनदृश्योरियुष्मितेनेति कर्तृश्वतत्पूर्वमात्रारिति कतोतीति
इदिकर्मणाभिधीयतेनचकर्तृ कृत: षष्ठीविधानाद्गुणाश्रेतेपिभवति एवं तुतद्धितनिद्दतिनेकृतान्याप्त देरिकेतिमिरेणंयेनास्यायोप्य

कै०२ रिशुणान्तृ अत्र प्रयोजककर्तुरीप्सिततमत्वं नास्त्यप्रधानं प्रयोज्यकर्ता तु प्रकृत्यर्थस्याश्रयत्वात्प्रधानं तत्र प्रधानाप्रधानसंनिधौ प्रधानादेव षष्ठी स्या
६१ त्राप्रधानात्कृद्ग्रहणाद्भवति अथ कर्तृस्तत्र षष्ठी किं न कथं प्रयुज्यते नहि प्रयोजककर्मसंनिधौ प्रयोज्यस्य कर्तृत्वमपैति गमयति स्म त्वमिति यथा त्वं गमयिता
वाचयत्याचार्य एवं तर्हि आचार्यस्य प्रयोजकस्य विवक्षितत्वात् नहि नात्र कर्तृत्वमस्तीत्यर्थः एतच्च विशेष्याये ताप प्रयोजनमनुक्तत्वात् प्रयोज्यकर्तृत्वं नास्ति ष्वीला
ष्वीयते तत्राभिप्रायः स्वार्थे प्रधानाप्रधानयोः कर्तृत्वे कृद्योगे षष्ठ्यभावात् षष्ठ्याभावात् प्रयोजकस्य षष्ठीति नेदं कृद्ग्रहणं प्रयोजनं नेनाहितमिति
प्रयोजनमेव अथ च पक्षान्तरमिति विप्रतिषेधेनानेन कर्तृष्वष्ठी प्रतिषिध्यत इति अभिप्रेत्याह भेदिके इति पर्यायाद्युव भेदविभाषेति
अकाकारमतीति कृद्धोऽपष्यपदेनाथाभिविधिमित्युक्ते विराहुः अथवा तु पक्षपनाते अकारान्ताः वर्ततेनिकृत्यमितिरिति पाठानाः तुशासनमाचार्यस्या
यतीति वा कृत्य व कृत्यस्य हसितमिति हासो हसितेन पुंसक इत्याचेकः तत्र कृत्यकर्तृनान्नी पाठ संनिधौ षष्ठीविधानार्थं वचनं शेषग्रहणं
कर्तृग्रहणमाव्रान्तिविशेषणत्वमितिपक्षः कर्मणीत्यादि भावपिकृत्यस्य कर्तृत्वमविवक्षितमाकृष्य न स्वेवधिनमात्रेण वचनविवक्षितेन कृत्यसंबंध
विरहितमित्यर्थः अत्रैवेति अधिकरणवाचिनश्चेति सूत्र इदमिति अत्राधिकरणेक्तः तेनाभिहितमधिकरणमिति सौत्रेशशब्दस्य पाककालस्य
हिशब्दस्याधिकरणवाचिनस्तेनावधी इदमहिनाम्यमिति अत्रभावेकः इह अहिः सृसृ इति अत्र कर्मणिकः इदमे सृसमिति भावे एव कः गम
नेषेषविवक्षायां षष्ठ्यासीति चोद्यंस्यन्तर्बेतिपरिहारः ग्रामसमयार्थमिति सप्तमी प्रयोगेणनापमविकरणेक्तः कृत्वा किंतर्हि भावइति षष्ठी ६०

ति कालो कालेश्वर इति तपसमानपदाधिकरणे लिङ्ग्रहणं कर्तव्यं तत्र समुद्रहणेन शानचानौ स्वेतेति लिङ्ग्रहणेनकानच्कसुः लिङ्गसंज्ञाविधाना
तं किंकिनौ च लडग्रहणेन किंकिनोरपादेशत्वाद्ग्रहणार्थंमस्मानिः अथयनामिति लिङ्कापीतिरेशा आदेशत्वात्वितर्थयेति विवालितः पाशलप
योरकपतिमापमपतिपदलादेशत्वमेव अथ प्रयोर्विशेषितपत्रमितिसत्वात् वारेत्पातिरिति वक्षामीति आत्मानामी स्वर्थः पालत्प श्वेतिनि
देशः कर्तव्यत्वेनचोदितत्वात्मितिसत्वात् ततहीति विशेषतिरेशसामान्यातिरेशः प्रवर्तते तत्र च विशेषस्य सामान्यस्याभिधानात् तेनत्वमात्रमि
वेधनः षष्ठीप्रतिषेधः किंकिनोः प्रवर्तते तेरत्र लिङ्गादिनापकिंकिनोर्विधीयमानत्वात्मितिकारणमः कापीतिरेशात्प्रयाणानस्यस्यामत्यावनु
उकारप्रयोगरहिते उकारोऽत्र स्वपदप्रयोगस्वार्थः उपसंपत्तिविधानवत्तावाद्यस्यते उकारोऽपीति उत्वोक्तं चेतिदिबोर्द्वयः श्वेतिक्रियते तेनत्वोम
यो अन्यथालबुकोनिमानात् तथा योगेनेति एतेषां चालादेशत्वात् अथैवं यथासंख्याप्रवारार्थं वचनं च अथेति स्पष्टितताश्वमितानाप
थासंख्याभावः आख्याने तेरविस्पाहः अथकस्य तावमतर्पनातिविधानमितितिमविषयरधिकारविहितस्यैव तस्य ग्रहणं शानेशपीति आ
वरपकाभ्यमार्पष्योः तिनिशितिगानिः भावेगमीति भविष्यतिगम्यादयइति वचनाद्भविष्यतिगमीति गत्यर्थकर्मणः स्वत्र चतुर्थीविषये वर्त
द्वितीयापाक्षिहाथाद्दितीयायाग्रहणमपवादविषयेविधानार्थं ग्रामं गन्तेति प्रत्रे षष्ठिरके तद्दापकारानाभिमतमितिस्याग्रामं गमी असुरा
हरणाय यतिः कृत्वाको महार्षीति कारकान्तरयोगात्सल्यनभिधानमित्यर्थः आकशब्दयोगे चतुर्थीति कृत्यानाभिधानकर्मणः कृत्येनाभि
धेये

कौ° २ धूर्तेन तमश्चन कर्म्मणा रतिन त्रिरस्य र्थम् अपि कर्त्तव्यत्वेन कस्मात् स्मम न्वीति मा वः ॥ चेतनश्चीति कृत्स्नानामित्येना नान्वयः र्थे किं पतेनोत तत्र वो न पशुना वित्ति २६
७० नैनि च च नैते तेन कते कर्म्मणो रं यो ऽप्युम पशा मौ कृत्स्नेप श्ची प्रतिपिद्यते ॥ भपषाग्निरैवेति पर्वायेणोनिपद्यते ॥ अपपचाग्निर्नो येन वद्रुखी हिम
मा माश्च पणा एव कत्स्ने पग पद्दमयोः शौनिलत्त्रेव पशी निश्चिमतरेस्य र्थः ॥ ॥ ॥ हस्यपाश्या यतेपरस्य त्रकेपरहृते पाणशरीरेपदिहनी पप्मा
श्यापम्य तनी वेपारेत तीपमान्द्विके पारश्च जीयः समामशा ॥ ॥ ॥ हिन्नैकस्य वेनैकिं पर्थमिति रहुममापाहाग्रहिणो वनप्रशणा विश्यतेन ममाह
र्णा ममाह्नाः मचेकणचेतिनिरहतेक नेवचनविति पर्थः ॥ पस्य कृतागामितिसमाहृपतर तिमपाहारार्मिपराक र्त्ता विद्यनतरा नेकस्यार्थम्
समा हूपमाणम्य वा च कोहिणुरिस्य कृता भावारयाम मेकवचने निधीपतरस्य र्थः ॥ श्र्यित्कामाश्वरैन हृष्यम नूपते पत्नेत्यूरजापि चानेन तस्य एवा
श्वपेक्ष्म्यो पुस्य पतरस्य र्थः पेवर नीशरेन पेवकृत्यः समाह्नि पमाणा र्थे तेन नौ वद्रुवचन पर्णाणहकवचनविचानेन आमामानाधिकरण्या
चेति श्वनेन कर्मपमाश्च न तेन समाहाराशरेस्परर्शो पनिभी चमाश्वनेद्विचेपभिकारणं पचानो पत्नानां समाहारेति मे ल्याणरे नाच संख्या नानी
शरह्रपते ॥ त्यपशाव कर्पचेति ॥ एकतनिरामपरपेनतनेने नश्चयी पिशब्दनेम त्याह्यिपानीति ॥ नचानपपेगणस्येति द्विगुः समासः एकवचनेन
सपेक्ष्यतिपपनेरतिपाशिपाविकेकवचनाश्वपणारी पाप्मासः ॥ श्योन्न वचनमिति कृत्स्नस्य चोवद्वशानिति कर्म्मणिलुहृदेक स्मार्थमस्य राम·
निवाश्य वाचक मेवं येषव द्वीएक स्मार्थम वाच कोहिणुः समास ऊ चापेनरस्य र्थः नत्रमामर्थो रपमानिरेशः संपपते पौरस्नेक स्मार्थमवाच ७०

कः मकवपकेकल्पवाचकः तस्मारेकत्वाश्चपकार्यपानपेहिम्प र्थस्येकवद्भाचोविधीयते नतश्चनस्मिन र्थे सपुस्य मानस्माहिणोरप्येकवत्वं मिथ्याति
कृतोपपविस्रध्यति एकतो पनिपपकवद्भावउपचारारे कतोचारेनौकः चेवचनस्येति श्वेतेकदोषेकनेपिहित्वानास्य र्थस्य कवद्भावः स्यानः
सनिविध्यते ॥ चेति श्वपमस्याद्विच र्थस्यान्तेकमेवोपकृत्स्नानेनेकवद्भावः कृतः ननएकशेषेलत्वेहिचर्थम सर्वपस्याद्विच र्थनाहृहिगोराच
श्वपमकृत्स्न्येकेंनाणहिव र्थे चरितार्थत्वा चेकवद्भावोनपचर्तेनेतरस्य र्थः ॥ पेवकपालाविति संस्कृतार्थे विहितस्याणोहिगोलुगनपत्यत्वे
लुक् किंपुनरिति पशितापरेकस्मिन्नं समकृतेप्रत्ययस्याद्यनुकिंकृतेएकशेषः किंपनेनरापेचश्स्य ऽस्नेनेपचक पालाः रतिसमाने श्वपा
श्रम पेव पेचकपालेषु संस्कृतारे निवद्रुत संख्यापरको श्वर्थो विवर्तसंसेतेनरोनेपामपाद्विपमाणात्मानसमाहाराहुपतानीनिकिंपमाणोपिम
माहारहारोनिरहत्रिरिस्यतीस्य र्थः ॥ वेतनर्हीति नहिहुपोर्वहनं नावपुरोराशा नोपं चसुकपालेषु संस्कारः किंपनेत्रपितृपत्नेकस्मिन्नेवः
श्वपश्चारेति नवासमाहारे कत्वा दिस्यतराणिकं मत्रपुरुषाश्यानार्थमिस्येतत्पाचरे ॥ श्वपेनावः निर्देशितानपवेरः सपुरुषः समाहारो
हिच र्थत्वे स्मेकत्वाहृतहृष्यासिनि रपेकवचनमितिनार्थः मतेजाणनां संख्यामानिसमाहारापरहणनकनं र्थिकिंपमाणोतु संशेत्र समाहाराय
हरणेनहिता र्थे हिगुच्या रसस्य र्थे कर्तव्यमेवनेनसमाहारोपास्य परिशेषा हिणोर्हरणे पवनिपकृतेनहिता र्थेतस्यनमचनिलेन पंचविधिपिः केो
गोः पंचगावः परहरस्यारोहिच र्थस्मैकवद्भावाभावः परावद्रुतं प्रापठानां पंचानां तत्पुरुषेकं तरेकशेषस्यापमविधियः एतरेवमसमानेन

कौ०२ भाष्यकारोतापर्वेण्याख्याने समपाशुमतः प्रत्याख्यानेनेन वार्त्तिकं प्रत्याख्याने। उक्तापरेन यो द्विगुणत्तरर्थमप्याद्यौ त्रैरोणगुणप्रभावारस्थाने अजमस्यपिना
७१ निपरिकत्वेनतः प्रत्यपानस्यारो रेकवद्राबालिरेणः प्रयोगेनमाभावात्र प्रवर्त्तते इह नत्सपरोऽत्रापरस्थरूपाविनिमिपरेणवाक्षिप्तपरेनरेणत्वा
चैवमपक्षत्रापरेभवतिनतथामस्येकवद्रावोनाम्यपेत्यर्थः त्यक्तिकरोपामभूरिति पाणिनीपारेणिकाख्योगोहारस्याराविकवद्रावोणाभूरित्यर्थः
त्येकमिति वद्वचनांतेगणोगहारः प्रत्येकमपिसंबध्यतइतिभावः एवंपन्तेपिप्रत्येकमेवांगणारूप्यामेवेवः सतस्पथापार्थपागर्त्सीगणेनांग
णीवेनाइंडणकवरिति नहिप्त्याणिन्नमेमेनानापेकमंगीभवतीतिमापचर्यरेवप्रत्येकंपरिमम्मात्रिंगणारूप्यमिहात्तस्मात्स्यपाप्रत्येकंपरि
समापितिवंदूस्वत्नोतस्पतनः प्रतिपापने तेनाम्नादूरणकवाक्पासंसमंत्का। कतामत्रपगुपप्रवतनरणितेव्यानिकोणेनभवति कस्यवारे पराम
निपत्रापमाणानावगणम्प्रमंयस्यपंनादंधमपोक्तापनिपापनेनरान्नुवारोभवति विशिष्टतनपरविशेषपापामः प्रामेनाम्प्यपमभसापाम्प
केष्वरस्तारोपामग्रहणेनगरम्पापिप्रहणारणेनाइस्वने अप्यामारस्यचेति अभयतरणि प्रामनगरोपपावपर्वेइत्यामनेनेक्ष्येवणनिपेधाच
कथः शीर्षनगोकेतवनानापथामः। तोचवेनगणेत्वान्नकिनीपायः सूत्रकत आमनीनांविद्धानारणिनाम्पथः। केतुरतेनवरति तोनस्या
रति चर्शीर्षकत्वः पेतघमानास्थापिनधिपंनेतजोकः पधतपः पेतुथिपंतेपापनिविमन्नाव्रतेहोस्मारीः। तंकलपर्थनारति पतरेवरर्थेन भाषा
मतव्यापिनारस्पाने अत एवैतत्तपश्चारूपम्पतंचेपांच परस्पारिति चकारोणापन्निनपरौचिककल्पावाध्यते। तेनाशुर्मदिरपकाकोत्तकमिति नित्य ७१

१२२

मकवद्रावोभवति कद्राणां निरवमितः वहित्तकागाउअंते नवावधिपद्यः कतरति आमारस्योरिति आरचौरपः पर्वतविशेषोणामस्तिणोनेति पन
वेतः पनपाहिनीपा पागारिभ्यः पूयमानेभोरेशऋत्रिभ्यः पत्यपोविहितः एतमूर्वेनचतुरुपमध्यस्थोपावेरौरेणहरूत्वर्थः चौपंमिति एतेपामापंति
नोदाल्यवारितिभावः वापदति एतेपापांनिवसतोतिभावः तत्रपामः पुमिद्वः पोपाणोमहम्पारितिवास्पमेवाहोवृणोकुपथ्यानः वम्यापारति
निवासभिदेपारत्यर्थः भूतपानरीवाहत्याद्रूण्नात्तारिदिति इाणोपेचपतानुष्ठानेष्विकाणेलीतिभावः नतापमकाम्यिति नतारीनांपने विकात्री
भावारिदितिभावः तवकोगिनिपः संस्कारः क्वनिकोरेयगुंहोपविस्तः तेन्येवनगनविकैनेत्यर्थः ग्रामश्च पर्वोत्तापनिनिति पणोभारद्याः कतान
इः पर्वद्वारदः नात्यानामेनेरकापेन्द्रवद्राबुलतणामवतीत्यर्थः। परामनद्रुपानिविकल्पितनानारपञ्चदंइविभाषाभवतिगोणैर्गोपारति प
वेनगणापार्ददसंचिवतिनमितुनंकंभवति विभाषारवं वदूनद्वानिरिति वहवो वद्धनत्संख्यापुमावंत्तिपरायोः प्रकृतनपः कारणानिप
ध्मभवतूयकृतिः इहरामन्त्रकामिति जातिपाणिनामितिनिस्पएकवद्भावः केचित्तुकूरामनकानीत्यपिपद्यनेतनेत्वेवंचात्वनेनित्यएक प
वद्भावेप्राप्तेविकल्पोनेनवचनेनक्रियते अन्येतुवरामनकानीत्येवपानेनातित्ततणोनित्यएकवद्भावोनदूपकृतेर्विकल्पनित्यर्थेनत्तत्ता
इः हरमपमिति येनांगनेषिपरतारप्रुत्तणोविकल्पोभवति किंपुनरिति अधिकृत्यरिहोपविहितत्वान्नित्येनत्यर्थविहितएवैकवद्भावोनि
पतविपयोन्यपाप्तेप्रयमकाणविहितरोतिपञ्चः पेवाम्नतोनतोनेनप्रमानिर्वतत्यसारीतोनतदिपयपञ्चसंख्यपोनत्वमात्पानित्यप

१२३

कौ० पः। पानरो पतीति यापित्वान्य करणावेत्तो पेनित्यपनिषम स्वर्थः। अनुतस्वपोः। इति पञ्चत्वादि भोपेकवद्भावः नं नैकवद्भावप तेनपुंसकत्वमुपिपाद्यो
१२ ति सर्वैवरस्यचर वा विस्यानिरेशात् संज्ञमपिनत्वपानात्सेतिप्रोप्रेपर्वे विश्वनिषेधत्र अते नित्यरनिषोनारिति नात्रपञ्चपदशोनेकवद्भावो विधीपते विंत
र्थस्थवरस्य ग्रहणेन नत्रवृति परविधानाम्न नपुंसकाभित्येतदनुवर्तितावेनस्मैकवद्भावभा तपताग्रहणपनपुंसकत्वं विधीयते नत्सपर्याकवद्भावो न च
तिपरं विधीयते नत्याननपुंसकत्वमिति भावः माराद्येकत्वादिति तिरोहितोत्तरपदस्य पोरोहितमाहारः सचचनपशारिक्कैक वस्वर्थः ह्रनित्ययसेति।
देवदत्ते स्थाप्याप्यायोगाख्याकनितिसो विधिः स्पनेनत्पोगडदयनाविभावस्थर्थः रपमिति पदेषत्स्यकणोपादानानामेकवद्भावः स्यात्तत्रा
न तिष्यपुनर्वसुद्दयोश्चापदित्वादेकवत्वस्याभावान्न निषेधनेव द्वन्द्ववचनग्रहणमनर्थकमित्यर्थः संवेति ग्रामपशार्थीनामममाहारेकवेसेवम चोमि
त्यर्थः नत्रेति कच्छिन्नाजिरपाणिनाम्मितिपामेविभापा मृगादीनांनुव्यानिक पनिरामार्थं विभाषा ... वानुच पोनेरोपरत्रौनात्यस्थः। किंच
रहाणमिति कः पूर्वमहति नत्वर्थस्यैकवद्भावारन्नुपपोग्रुणापिसेत्स्यति नेतरति पारिनावरव्यपीभावस्त्वाननुपपुन्नतेनरातस्याव्य
यत्वाद्द्वन्द्वाभावाद्द्वन्द्ववचनेनग्रमात्तस्यापिवात्तस्मिन्नभावेकृते उपरशार्तिनम्पात् अथवद्भवीहिर्वानुपपुन्नतेनतरोपरशस्यपाति
पारसेनिषधोस्यात् उपरशामितिचेष्यते एनरेवपमत्तिस्त्रिक साह वंतहीति अव्ययीभावो व्यपेविभक्तीतिविहितः बहुव्रीहि एम०
स्वसंग्रपाव्यपेति परेति अव्ययीभावस्याव्यपत्वारसेभव्येत्वादेकवचनस्यन्नत्सर्पत्वादिति भावः कार्यमिति अर्थैकत्वाश्रपा ७२

रिमाहूः। परेति। बहुव्रीहेः समीपिपत्वानत्वाद द्वन्द्वत्वमिति भावः। नुक्रमो। उत्तरोपक्रेपुनिपोगेपु अन्यथामिर्दिष्टरस्यापहृतिति। किमर्थमि
ति शिष्यबुद्धिपरीत्सार्थमन्यथामिद्धमपिना वन्नपोनन्नमाहपथ्यात्वनेन्यथामिर्दस्पर्थ पिष्यति हीति अनादिरितचसेताहृत्युतेनात्विरानीते
नीतिभावः हीति पष्ठीतत्पुरुषाद्विनानरादित्वांसेवस्य पः हिङ्खापांतरति सर्वेपरार्थवर्मोवाद्वन्द्वः। नत्रपष्ठीतत्पुरुषाद्विनाद्वन्द्वस्य
गम्यते। हिसम्भोतरति अथालेनिवृचनात्स्पानवचनः सम्भाराहरोपापस्योनचनमृहिंमिविनाहतनहोपमत्रिरितिपष्ठीतत्पुरुषस्यैवग्रहण
मितिभावः संतहीति अत्रनुवरेवोनरत्तुष्यनुग्रहापाधिकाप: कृतः पावन द्वद्वोपतृपाकिमिरविधायोश्चाहोलित्रिपमार्थेनतथा
किंपष्ठीनिर्देशेन नसमासार्थमसिंगातिरेषः अथसमस्याश्रयेण सर्वेपरस्मैतिसंगापानः इदृति किमर्थमिति द्वोपमिति पष्ठीनिर्दे
शोनिपमार्थमिति भावः। तत्राचपत्वार्थत्वमिति किं कः समुदायार्थोनात्तोत्पुभपपरार्थप्रधानरस्यन्नेनरद्वोनेभवति नत्वपरापेक्षितपारमार्थोवि
क्रहालिंगावपपवार्थी वचनमुदायार्थनरापर्यायेणालिंगाहपत्रसंगोनिपमार्थमिर्देशपघने पद्येपदास्येवमंबंधिल्लिंगंत्कियतरतिनाद
रपाभावाद्धतिनिर्देशोनोपपपते नैपदोषः केवलाकेवलावस्थाभेराश्रयेणभेदमाश्रित्यबतिनिर्देशः कृतः। तत्पुरुषपेतृपाविषयंतर
वोपितुमाहतत्पुरुषस्यापीति एवकृतमिति अपरमात्रिदमित्यर्थः सर्वेपरस्यचेति सप्तमीनिर्देशाश्रयेण रोघाहारवंनेनत्रपुप्यमर्थामवति।
देवदत्तस्य पुरुषेच पस्पांत तत्तत्रलिंगंभवति नत्रकांविलोत्पारानासाराहृस्पतंवद्विशरत्वानेरातिसंपूर्वपरमेवकार्यभाक्प्राप्नोति नत्रम

कै॰ ७२

ष्टी कुक्कुटादिष्विति षष्ठीपरस्य पुंस्त्वातिदेशो स्त्रीत्वस्य निवृत्त्यर्थं मगः कुक्कुटस्य अण्डं विस्पष्टं यस्य पुत्रसंज्ञकं मयूर्या एवं पिप्पली सारावयवी इति स्त्रीप्रतिषेधत्वाच्चान्तो
र्थेपरत्वान्निषेधे वक्तव्ये मामयूर्या इत्यत्र स्तन्यहदयोर्वैकार्थ्ये निषेधस्य पठते परिशुक्तादिति पर्वतानिर्देशो व्यतिरिक्तसमुदायपरार्थे वाच्ये चार्थविपत्ते व्यतिरिक्तसम
रायपत्ते हि पुंस्त्वमारस्यैव पक्षिणी इति भावः समासान्ताविति समासान्ता स्त्रीलिङ्गस्य पचाणस्समासभङ्गेनो व्यञ्जने नैतद्विपरार्थलिङ्गमदर्शन
मासार्थेषु स्त्रीलिङ्गवाचिनाप्रलिङ्गान्तस्मेति निर्दिश्यतेऽस्तु क्रमभवति अश्ववडवाविति परवल्लिङ्गे प्राप्ते पूर्वैवशब्दवडवाविति निर्दिष्टे परार्थलिङ्ग
मदर्थेषु द्विलिङ्गे समासार्थस्य विधीयते नत्वत्र परार्थमेतिस्त्रीत्वस्यानिवर्तनेनार्थः पुंवचने प्राप्ते त्वन्यतरस्यामिति निपातनादिति उपमिहस्त्या
रूपमेनतिरिस्यर्थः पूर्ववदश्ववडवाविति निपातनमात्रमपि तु नपुंसकत्वे वचनान्तरे पूर्ववत्परलिङ्गातिदेशात्प्रसङ्गात् अश्ववडवान् अश्ववडवैरितिमत्वा
रपूति किं निपातनमिति अश्ववडवपूर्वापरेति अश्ववडवापूर्वापरेति च क्वचिदेवापोत्तरार्थं निपातनमिति अश्ववडवपोर्हर्हेटाश्रितस्यैतेऽप
सर्जनत्वात्वमिति अनेकमिति पद्मनाभिर्देर्हत्वावान्तरपापार्थावाचपवार्थमगुणभावादुपसर्जनत्वमिति भावः इहापीति नत्वत्र
कुक्कुटमयूरीरति श्रावेति नरश्वराजीविति लिङ्गाद्वे न लिङ्गाभिधायी प्रत्ययो र्थेष्वन्ते त्रैलीकशब्देण वोच्यतेऽस्यार्थः आनिरेति
कस्य श्रवणमिति तस्मादुपसर्जनत्वात्वरेतस्य वाचार्थान्तरेण कल्पाद्भस्त्वाभावात् हैप्यश्चविति तत्रापमेति वैसकालोपके ते हैमकी
ऐश्वपेपातोऽहजोपमामिति विकल्पितो लोपः यद्यपि पतीमयरति हि द्विर्वचनेनात्रभाव्यं तथापि पत्नेपकारस्य श्रवणप्रसङ्गः पुंवद्भावे नेति ७

भवतेति हि तदस्यैवेति भावः हैमिणसाविति अत्रत्यभत्रा त्रालिपूर्वशास्त्रकः हस्माद्वैतरिति उपसर्जनत्वत्वं तु न भवतिश्चवत्र्यसंज्ञाविता नारयथा
नमोपसर्जनं संज्ञाविधानात्सकलपरार्थपृथानत्वाभ्युदयस्याभिहितक्रमपुरायप्रत्ययेद्वा र्थोऽप्युपगमेऽप्यव्यवस्थानं कार्यसंबन्धात्कलतः पाध्यामये
व अत्रचेति नायं नियमः किं तु विधिरित्यर्थः घृताद्येवेति एवकारस्य पोगेण नियमं निषेधापरत्वं पतितत्वेनात्र बोचितोर्विहितः यथा च निपममपत्तेव
मिरुपपदेनेत्यादावेवमेवपातिपातिते रहस्यीतिरर्थेनाति अत्रपरावेवापेहितनपुंस्त्वरोहस्यार्थः तस्मान्निवृत्तः समुदायो नास्ति अवतरणेन
पमार्थमिदं अत्रपरार्थमतिरिक्तो वात्रसमुदायो हेतार्थः सवा त्वपचलिङ्गे नैवलिङ्गवाभिसत्यापि रद्दनेपया पेणलिङ्गमात्रोव वचनेनैपमा
र्थे परात्तुसमुदायोहेतार्थस्य वालिङ्गारनिरर्थेनैतरादिष्यर्थमिदं अत्रपरवैपरस्मेति अतः परवैपरस्येत्यर्थः एतेनमयूरीकुक्कुटाविति प्रो
हतेपक्षात्रपेणारर्शनत्रपेति पक्षमिन्तुदर्शनेत्याक्षपभरालिङ्गभेदाक्षपेणपरत्वे रिति मारधपाश्चमेवविति: एकरेति समासेनाऽन्यतरति प
र्वापदार्थैरिति पोगत्वपेनाभ्यने परवल्लिङ्गं द्वंद्वतावचक्रिपते तत्रापित्यर्थः अर्धं च सापिप्पलीचेति अत्रपूर्वेसमुदायोपचारात्सामान्याधि
करणपेनत्वोत्रपरार्थस्यशाधान्यात्सरीयमेव लिङ्गं तस्य द्वंद्वस्य भवतीतिनार्थलात्मुदयपञ्चत्वेनेत्यर्थः पालाविति अप्पपर्यः तत्रेश्रपोनत्वादिव
पुरुषशर्थं जपत्वमिति भेराश्चपादेवपापुंत्वमवधानेनतत्पुरुषे प्रमाणमपवश्यतीति भित्रविषयतानुशासाद्वेतपात्लपत्वत्वविज्ञाने अ
यात्राधिकरणो भविष्यतीति एवमादिषु पोणसि हि द्वैवोपचारात्प्रयोगस्य योजनेपुनिदृयाचयाप्यकारः प्रमाणान्तरं प्रविकलत्वस्य हर्शितात्

कौ॰२ अत्र चानुवाक इति अनुवाकेनेत्यनुवाकः नत्वविशिष्टं वा समभिव्याहारमिति नपुंसकत्वे प्राप्ते पुल्लिंगविधिः। अपथं। पुण्याहमिति एतयोर्ह्नाहाः ३
१७५ सौमिव्यातिवचने सुदिनाहमिति सुदिनशब्दो व्यवस्थाप्यावयवी तेन दिनाह एकार्थो गुणवचनः परवल्लिङ्गत्वं प्राप्तं ते चय संख्यावयवो सुदिना
सुदिनमनुकार्थमेतत्सम्बिधित्वेन विशेषणतः स्पष्टं चेति चतुष्पथमिति पथ्यन्तत्पुरुषः। समाहारे द्विगौ तु द्विगुश्चेति सिद्धमेव नपुंसकत्वं तत्स्य
मिति। कृगतिप्रादय इति तत्पुरुषः अन्यपादित्वात् परवल्लिङ्गत्वे नपुंसकत्वे सिद्धे किमर्थं चेति चेत् पूर्वकालेनान्यतरस्य नामपदे परे एव द्विगुत्तु
मासइति सन्नपुंसकं विस्थाने तन्विमिति हे एवमस्य ते न पथ्यत्पुरुष इति द्विगौ प्राप्तं नपुंसकत्वमिति तद्वचनेन पथां समासे निवृत्तिः स्यात्तन्न चैव
नपुंसकं प्रयोजनं समाहारे द्विगौ चेति स्यादित्यनेन तु न द्विगावेव द्विगोः पंच गवमिति पराऽवयवः समाहारद्वन्द्वे द्विगुरेव नपुंसकत्वं
स्यपाधात्मान्तरीपि लिंगं प्राप्नोति परान्तुसमुद्रादेरित्येवं परवल्लिङ्गं समासे नामर्थवास्येविवरनिपन्नलिङ्गमन्यथा समासमिति वचने पंचखट्वीति च
पथ्यन्तं न स्त्रीत्वं द्विगोरिति स्त्रीत्वपरान्तसमाहारे द्विगोः नटोप अन्तेन स्त्रीत्वं सिद्धमिति न तु समाहारद्विगुमात्रे अपि पंचपदी नस्त्रीत्व
षण्णवमं पंचखट्वमिति तथा परान्तेन स्त्रीत्वेन पुंसकत्वे सिद्धे तत्पथ्यन्तेन तु न स्यादपि पंचपन्थ्यं इति अनो नलोपश्चेति चत्वारि तु
त्रिविधं भाष्यमतमिति समाहारे पुंनपुंसकत्वं समासान्तविधिना पराश्रयविधावित्यपवादलक्षणनिषेधात्समस्तोपात्तत्वे पाप
पात्रवाशीतीति वचनं पात्रादिभ्य इति। नारदेशी चतुर्थीमपि व्याकृतिगणोऽयं पात्रादिः अर्द्धर्चाः। कार्षापणादिसंग्रहाय पाह अर्द्धर्चास्य १७५

१७८

इति वक्तव्यमिति बहुवचननिर्देशाल्लिङ्गमिति। ताहच पारद इषे अर्द्धर्चादेरपि लिङ्गमभिधानात् इत्यादि। पद्मोत्पलपत्रमात्रमर्द्धर्चादीनाः प्रसिद्ध इति अविक
रणानमनमिति प्रमाणमाह अर्द्धर्चादय इति इत्येवेति एतदर्द्धर्चाः प्रायोऽभिधानार्थं ते अर्द्धर्चाद्येष्वेति पद्मामत्से इत्येवं कल्प्यते परान्तकस्थते तेन तत्र
अर्द्धर्चादिषु भवतीति ज्ञोतिनिपातनप्रयोजनं वार्त्तिके तत्र समानाधिकरणग्रहणात् तत्र तरुमावाक्यव्यतिपरान्तकस्थते तेन तत्र अर्द्धर्चादयो भवति
हैरण्यमिति विपरीतत्वात्समग्रमिति स्वर्थः साकं कार्यमिति साकं कार्षापणलोपेनास्य कर्तृसम्बन्धकारणत्वादपि चेद्ध प्लोपेनाप्यभिस्या
दिसियमिति अर्द्धस्पतीति तदादित्वात्कारकाभ्यामर्थः। अर्द्धच इति समुदायपादिषु नक्षत्रेषु द्वन्द्वेव तिततो कार्यापत्तौ न तत्रस्तोत्रगुणाइतिपाद
पंचिपने। नञो हेतुपर्यायोक्ति कालेषु समुदायः अर्द्धर्चशब्देनेति अत्रानेकालन्त्यादौ येषु इत्यत्र परह्रस्वापवादस्य ते अर्द्धर्चादेति अर्द्धर्चादेश्चेव
यत्प्रयोजनं कल्पते पुनरादेशानवक्षत्रपरस्य यः अर्द्धर्चादय इति महाविभाषाधिकारेऽपि वाच्यते विभाषाविततानात् किंचाकविकल्पे अर्द्ध
नैवं वाचादशेः नात्राभूर्वा तिः पकरणापदधीनातेदत्यमहत्स्वत्त्रिलौकवीकल्पवेन्वादेशानविधानत्वं भवति इतरः अत्रान्तरस्यत्रन्त्यनित्यः
इत्येषः परक्तलिङ्गत्तोरकृतेत्वीपनिपातेनप्रत्ययापतुरोत्रमस्य पुनरात्मः कल्प्यते तत्त्वेतरस्यतत्सौविशेषतावत्सर्वेकर्तव्यमितिसूत्रः किम
र्थमिति इतरान्तरमिति पत्यपदकारेण नित्यमिति नित्यत्वात्समुदायत्वेकृतेन प्रवर्तते समुदायविधानसामर्थ्यात् एतचोत्सर्गापवादभाव
प्रत्यपेक्षत्वं नित्यदशेति अपवादापवादाधिकारणविवक्षातो पात्रात्समासमीमांसपरविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति दिग्योगलक्षणपंचम्य

१७९

कौ० २
७५ भावः अममभावः प्रसज्येतेति। अपवादात्वचनादानुवृत्तस्पाद्वच्यं यवर्णेनात् नोऽम्भस्यमिति निर्वर्धमनाणकृत्नो यस्त्वा स्यात्मतरस्यामिति णानुन्लोपो महवि
वीपेतेनतेनेति स्थाणभानास्यनपाकृरात्रेप्रतिकर्तुमपरयकार्निस्थो णानोराज्ञेपरं भवति डिलीयामेति उभयो णोरेपाम्येत्चारेतरपवानेनवाच
स्यतेणान्यत्कृति कृत्येति न कर्तव्यमितिसूत्रं इदमेवोपाति इदंणराचक्रनोऽह्यस्वपेन वाधितसंप्रणारेण विधानमेवसलानुगमात्स्यात् नेरूकण्न
परेति इहकेवलस्पारेशस्यो पारान्नारवरूपा तेषः स्थानीनतुप्रत्वेत्रसात्तानस्थानिनिर्दिष्टणारिति भावः अथोनेकपोणइति एकं प्रहणकवाक्य
मित्यर्थः। इरवेतिस्थामहइति लोकिकोधिकारोपेतानत्तणान्त्रयोपनेनतुणस्तोपः अपेतानलसावेशान्स्वरापविधिपवेतिभावः धनारि
ति पर्येनारेशः क्रियमाणेनराचेतिस्थनभावेमस्येनविनिपाण्योस्येनरितिचेण्मरूतिवार्तिकारंभः। नलिङ्गनकरतिसायोनीति अनंणानविवि
वीचहिंशो उभ्याबधतेरतिस्थराधत्वमकृत्वानुक्लिपतेनुकिंचकृतेपरस्पमनलत्तणनिषेधास्पराघत्वाभावइतिभावः कथालत्तणमितिप
रूपयोगोनोपलभ्यतेनेनलत्तणानुमारेणासंश्रुत्रोक्तंनत्रपराननुमतोणत्सेसूत्राङ्गाधिकारोनिर्दिश्यतेनराघस्यपलत्तणोनणनलिङ्गनक
इतिभाष्यं अथानंणाधिकारविहितमप्यणकार्यनिविध्यतेनरारेशाभावेरेनलिङ्गनकरतिभाष्यमित्याहुः अदोईः अभ्यासरितिथिनि अप्रेकोपरा
र्पयरमनस्यासलोपारित्यत्रवृत्रिनेन्त्रयोर्धधानुकेत्वारेरोनभावं नत्रविशिष्टार्धधानुकामिश्रपेशुनम्याररितुपदार्थपरोप्यभावः नेत्यापिश्रवीत्यो ए
नप्तरोषः। तनेति। उत्सर्गन्नारेनम्यानीविवर्तितनः अारेशेनापवारेनवाध्यमानत्वात् सामान्यप्रपत्वारिति अाकृतिपरार्थाद्वचेणो ७५

१५०

त्रांणातिपलप्तरोप्यनत्रोयतिपारपितुमाह। अचर्णकार्णोतेश्य इति इरानीमाकृतिपरत्त्राप्रपणस्ता अंपवमाह येतीपपरीभावाचेति। सामान्यस्यव्यापक
त्वाद्विसत्वावरेशकान्यकृतेपोसोयवर्णनात्किसमूपाचेह्यरत्लेयतिपारि तेनतस्मात्क्रियमसः पात्लोपपत्रपे अाघ्रपणीपः नत्रचभव्यापामिहिः अ
स्यातितवेति इहवेणानलप्यहिंशानारत्नयहलणेनुतोऽणाप्यतेनारेशपमितिसिद्धेनमहणोभ्यत्रप्रवर्णमाप्यनेतुमप्यरिथहार्थमित्यर्थः अथमितिहिरेति।
एवंवृत्रयोननभंगवत्रिरीत्यर्थः। विषपइति बुद्धिःकार इत्यर्थः। अपियशातेः अाईधानुकमित्येवंवृत्यामितिहृपितत्रतिभावः अथवेति अक्लिपत्रा
अपत्तोपिनरोपरस्तुतंभवतीतिमित्याणोभव्यारोनोद्भावनामेनेनताधुत्वमात्रयतिपायतेतत्राईधानुकेविघतेपामुन्नाः भव्यारपत्र्यार्धधानुका
चपवाः शरहमिहतपः अाईधानुकारेनाशीत्रारित्वोरचपत्न्यपंतेनोच्यते अक्लिविति उच्यंतेउचार्यते इस्पुक्तपत्नाग्रवाह्मिहतपः अम्ने
तुउचममवापरस्यम्पक्लिन्पुक्तिचाह्महृतिपर्यापहस्यातुः समवायोहिसंहतिः अक्लिविति अर्थनमंवद्धाक्षित्यर्थः। इरिविति पामार्थनो
त्रिस्याद्वित्यर्थः। अर्तानिविति अनेनेनिमत्वेपिमवहाणनिसलपनिपायते। तेरेशवरहर्शयति अनितिविति एवंश्रुतानामेवमत्रवह्मोश्रुपमा
णात्वारित्यर्थः अंतावितिरि वाल्स्यूपत्रपेयप्रकृत्सारिविभागेनमंतापमानात्वित्यर्थः। ततत्प्रपमचभावेतेनिसमप्रीत्यार्धधानुकानु
मंहतिपुत्रमुत्सापमानात्वसारीनोन्चारपच्यारेशाइस्पकंभवतिअचोत्रः अनंणणआरेशाइति तत्कारारिपस्यपमात्राचपेसत्वातत्पचा
रेशान्तहरूवपरापेत्तसमानात्प्रपनाद्वहिंणः अन्नारिशाषर्थमिति प्रथपस्यापेसारौहित्यारिघकृतेपेवन्यापपपप्रयामारित्यर्थकृतं

१५१

कौ॰२ नयाप्रोतीत्याह॥ वृद्धिरंगलक्षणत्वादिति अपमेवार्थोस्याप्रमार्जिनाप्नु क्र इत्याह॥ आर्धीति॥ कुम्भारिरिति॥ निष्पन्नो ननमित्यर्थः॥ सिद्ध मरइति॥ ज
७८ ण्विविवाने सिद्धमित्यर्थः ज्ञापनार्थस्य विज्ञप्धिविधानमित्याह॥ द्विषन्नीनिति स्यान्तरीति नवारेयोह रसपनपतिवात्वेतरत्यर्थः॥ तदुपेत
अथ शेनिपातो वक्षा पार्थस्य हिप्र्यवेत्यर्थः॥ हनो वध किमपमिति किंकार्यार्थो॥ कार्य॰स्याच्या एणार्थ इतिवाचः॥ वृद्धिनत्व प्रतिषेधइति
अवधारित्सवा तोहत्वारेदोरिति निद्वेनेतलक्षणा वृद्धिः प्राप्नोति वधकइति एवुलिवधारे वेश्योपसंख्यानि केकृतेः तत्र प्रधापादइति पाह
हिः प्राप्नोति प्रातनिवृत्यौ श्रुतिप्रमितिविप्यतेस्यानिवद्भावात्तुह्न नत इतिन लेपा नं दृह्विधिश्चेतिम् वधीरित्यारावेकात्वादिहृप्रतिषेधः प्राप्नो
तीतिहृवेषः॥ अस्त्र नेव ललोपस्यस्थानिवत्वाद्धिनलाभावः॥ नवलवौ स्यप्रकिपतेनतथा कार्योनुमत्ता नप्यानी न भवतिवकार्योपत्ते
पपस्थानिवत्वा इत्तोन भवती। निनलाभावः उपदेशेनेकात्वात्प्रतिविधाभावादिष्टसिद्धिः गाड्॰कुतिति स्थानिवद्भावात्तिहृमात्मनेपदं
भवत्याह॥ कुगेणामिति ॥ णरेशस्यार्थवति नतस्थाग मानाप्यामीरेवरते नेत्याहोदि॰लारीत्वप्रसंगोगाड्॰ कुटादिभ्य इतितुल्यमानेसैवतु ह
णोभवतिनतुगाड्॰ गमाविस्पप्रणनड्॰ कालेभ्यात्मनेपदं कृत्याह॥ इ॰ कुगोमिति इणारेशस्यापत्ति नतेस्यागमानाप्रामीदेवरते नेत्याहोदि
॰लारीत्वप्रसंगोगाड्॰कुटादिभ्य इतितुल्यमानेसैवतु हणोभवतिनतुगाड्॰ गमाविस्पष्टरद्विधौ च रितार्थत्वादारेशे नानन्यानर्थ ड्॰ कायेण राम
तुल्पनाः भावात्॥ ज्ञापकं वेति॥ मानवेवाचत्र पशु चार्पतेन तत्रा कृतायामेवं स्मृतो पामारेशः प्रवर्तते॥ कृतायांवेत्सतायांतत्रिवेधनानिकार्यो ५७

१५२

णीनयवर्तमेनरत्नि ज्ञापनार्थः ड्॰ कार्यो ज्ञापयेत्यर्थः॥ तत्र ग्रान यादिनिः अत्रेमह निर्दिष्टत्वात् ज्ञापितसोपारानं गानतेवत्वात्मनेपदस्याप्यथो ज्ञेन॥
एवं लाका इति अस्तु शुं परत्वा पुत्रस्य निघारे शनिवारणपात्नेनामिकोकायन्ते वेद्योपन्नमतेनिर्दिष्टोनतारेशप्रहता वेतस्मात्तज्ज्ञापकात्तुमित
६ कार्यापवइतिपितिनिं सुपरोत्यावृःज्ञापकस्यानित्यानित्यात्वंरद्धी नेष्ठेति नप्रद स्थमिपामित्यत्वमित्यवृतवहणमपनोपमित्यर्थं कनैव्यमित्यर्थः
तेनस्यानुवेदः स्थानीनभवतीति पितकार्यपवर्तते अधिनवमिति वित्वान्द्॰त्वाभावात्तुणीभवति॥ माहिम्यविनवमिति नात्रारानवे वा
त्रिककाम्याव्यानित्युदाप्यपवाह अस्थमिति एलादिविधौ नुतिपिः॥ आन्तेयवकपोरन्यपारानान्यातिरोपदइति वित्यमेनत
पामोवैतिरोपवद्वत्वा रोपणेनतिरामाह॥ अस्मादिति विधेयणार्थनुडि॰ कारणात्तिनं विभाषात्मनेपदमिति कर्त्रभिप्रायेक्रियाफ
लेत्यात्मनेपदं नात्यवेत्यर्थः॥ कृतात्रामिति निगमरितत्रपादामात्मनेपदान्यपानानिवेषामित्यर्थः सिद्धंत्विति अनुनासिकपरोवादे
शोनाम्यपोरित्यर्थः॥ नतस्यस्थानिनोरेवोगितनाली॥ निकृतमहारेश्योहगित्वार्यमसंगः वृत्तिरंः॥ तसे हृपद्वपर वीनारेकनतारव
पणेड्तमासिद्धिप्रसंगात्स्थकृति किमपमिति आसिद्धइति पूर्वत्रासिद्धमित्यधिकारेणात्वविधानानेनेरोस्यपत्वविभाषावकत्वात्त
अपनमपरत्वात्रासिद्धत्वानविधिर्मिते कार्यंनप्रवर्तते गृकारनिमित्तं चप्पवत्वेतेवत्वे तु कर्तव्येपत्वसिद्धमिति तस्य च त्वाभावादात्यातेस्या
दितिभावित्वोपवृत्वितुल्पिविधिरिति यकारपक्षेपातोयवत्वावादेत्तुल्पविधिर्भवतीत्यर्थः॥ सुपवपदरतिसुपद्मः॥ आतश्चोपसर्गकःप

१५३

कौ० तस्मादिह त्वात्प्रत्ययस्य भावश्च तिपोपधस्य लक्षणं न भवतीति । तथा प्रत्ययेन निर्दिष्टे रेफस्योपधाया इत्युपधेति विधिर्न भवतीत्यर्थः । मूत्र
७७ वधरतिमुत्र्यः । अतन्त्रोपसर्गे क्रमस्य त्रयस्योपधाया दीर्घ इति चन्द्र पोपधाहुं न नित्यं न भावे इह दीर्घो भवति । मित्वानत्वमिति । नथा अधीनित्युप
निषेधः स्यात् कथं न रस्य स्वयमिति परीक्षा तारस्य तु शप्रत्ययेन ता सा णिकत्वादिति निषेधः स्यान्ते । अध्यानमिति । पुनः स्वप्यमपरत्वेति हृस्वत्वम
चेति पत्वमस्यादिह तारस्य पात्त्वाभावात् । नात्वमिति । व्यापकत्वेन रस्य स्मादपि प्रत्ययस्य तु त्योगात् प्रत्यासत्ता नारिति निपातनात् णत्वाभावः । सत्त्वानत्व
मिति । निह्नाप्त्तिपाप्येपरत्र वा चार्थे संता हार्थे श्विमजे नीपरस्मै वा न भवति । नूचनात्स्तत्रेति । प्रयोगे पेक्षां रसः भावार्थोनुवृत्तः स्तरैनिम
चेति । विचत्तणारन्ति । अनुज्ञाने न नष्टहन्ता रैरिति विधत्त । वहूत्वमिति । सर्वेषु कृण्णापेक्षमेतत् । अते अनन्तरे तत्र्यभावः । वेद्यकमिति । णत्वुति
वधारेशः । मात्वमिति । रणाश्रोणारिके ष्टुनिमारेशः । विचत्तणोणत्वाभावः । अतिरेची भावाभावः । अनिरहितीशितिनिपातनमनपेक्ष्य तद्
कें । चरेत् । दरमपीति । वलारादावार्धधातुके विकल्प्यस्यान्यतीतिभावः । स तत्राहेति प्रयोगार्थेनेन विकल्पस्य प्रसक्ताति । आमितरति तो
नीमेव पार्श्वे पवागात्ताविस्त्वावार्पाणामिति प्रतिमित्यर्थः । देवानामित्यत्र रेवशाशोभुरवे वा न स्त्रियोमस्त्रवेय भवति । अपूर्ता
मुत्वास्कतपावादस्येन्नपिपोगे नेन पत्निपात्यते । पणनिन त्वारमर्थेणाद । अहोत त्वल्बिति । वेत्रजनत्वरुनिमरूपं मास्मसंताहरन्तापाद्य राम
मुश्वरनिमत्वात् कृत्वा यतिपारतापाह । रुहतेनेनिमत्तत्राहेति । पृच्छेणत्वस्य माहकूनचवनात्कर्त्रीमिस्त्यारिस्त्वेचकारस्मात्कम ७७

गुणप्रापौभाग्दर्शनान्नेकः । एवमाहसमन्यथेणात्मस्नतरनिमंता । व्यापुरिति । पतिपनीतिबाहूलक्कापुविहूपम । त्यक्तविना । तद्दत्वादिति । तेनद्दा
नारतितदा तमेतत्कृपस्य पोतास्यास्येत्यर्थः । वोविति । गुधोर्वुवश्शाभ्यां मान्त्वाचपवलक्षणरन् । तेरमायनिपतितो योश्रितिफकुं ने
स्यनुक् । नवाविति । नाचलस्यावस्य मनतरन् । सचतहानो न भवतीति निहितीयं वचनमाश्वेनेन तरेनात्मकोवुक् । अयाम्पणीचेमा
त्रादिति । तेनैव प्रयोगे चारवितिशति । व्यापकत्वाचेर मेव वचनेप्रमाणं । श्रीरितैयकणीचारकौवैहेषो ॥ ❀ ॥ उपाध्यायतम्पप्रथम
कैयपरकतेनाप्पयरीपंहितीयस्याध्यायस्य चतुर्थपादेप्रथममान्हिकं ॥ ❀ तदात् । रहतेनेवयहणाहूदूरचारेन वहूवचनमुञ्चान
रनिलस्पते । संताने विकरेश परप्रयोगो रयनेपयाभी मसेनी भी मरति । अर्थग्रहणेतु तेनेवेति नवाक्स्योविपवोणारस्य न बहुव्वेन
हातन्यहे स्पभावात्लुकः प्रसंगाभावात् । वहूवचनेनुपपविजित्रकूपसंगे तत्रिहितेपतेनैवग्रहणं कर्तव्यं अस्त्रियामिति तु यति
पेवोवहूवचनग्रहणेः तुपपन्नः यामप्रस्त्रियामिति पेन बहुवचनस्य अन्वधानात्लुकः प्रसंगाभावात् अर्थग्रहणेतु
कृपसको । स्त्रियामिति । वियम्तेतरेवपतहपस्यापिलिंगदर्शनाद्गुणारोपनिहपणापविहाः । स्त्रियते- तत्र अपत्यप्रत्यय वि
वापितेतदाणारोत्वामिति अस्त्रियाहेन वहूत्वाणाञ्जभानोरस्ये ते समासेष्वद्धल्लवति समासार्थवहूत्वं रस्यार्थः । तत्रेति । अयप्रत्ययान्त
लादयहूत्वस्यामवांति वाकिंचिरिति एतावंरवचाके एवंविधमंकि निह्रवतीत्यर्थः । किंतर्हित्याह । आवापीरति स्त्रेस्ति मियमाणमपि कार्यतीत्यर्थः

कौ॰२ बहुवचनप्रत्ययस्य वृद्धिर्यथा वचनेनैव स्वरोपोरितित्कार्यं स्यादिति पारस्पर्यात् प्रत्ययस्य कार्यं प्रत्ययपरतो विरोधात् स्वेनार्थं गृह्णातीत्याह प्रयोजनम् बहूनां स्वरादीनाम्
७८ मार्थं स्याद् बहूनां बहुवचनप्रत्ययानामर्थे विभक्तयः प्रत्ययस्य बहुत्वं तु स्वतन्त्रतया र्थः बहुवचनस्येति यथा मेवाक्षिप्तानां स्वरादीनां स्वरेष्वेतत्समस्त
कार्यमितरदिति भावः तथा चेति अर्थं गृह्णातीति विधीयते धातुर्यत्र प्रत्ययः स्वस्य तु कार्यस्य प्रत्ययपरत्वाभावादेतत्कार्यं स्वस्य चात्र भवति बहुवचनं
तिभावः तत्तु प्रत्ययस्य निवृत्तावपीति यथा स्थितमेव सर्वं समवेत्य प्रत्ययमित्युक्तं तु लोपः प्रत्ययस्य तस्मिन् परे यत्तस्य परकार्यं तद् बाधिका
स्वविहितमन्यत्रानत्व भवति अत एव प्रत्ययस्य कार्यं नसमस्तस्वरांश स्थानेषु प्रत्ययपरत्वेऽपि न भवितव्यमिति पंचमीति कीर्तितार्थस्याहीप्स इको ऽस्य
इत्युक्ते नित्युक्तं तु कृदित्युक्ते नित्यं प्रत्ययपरत्वं तु कृतं तत्र प्रत्ययलक्षणेन निमित्ताक्षिप्तप्रत्ययेनोच्यते नित्युक्तं प्राप्नोति न क्षिपत्वं तु गौणस्य कार्यमि
ति पंचमी परे इति स्यात् पदार्थे स्वरे निवेषणम् इत्यर्थः अत्र विपाकमिति विद्यान्नयति विधानं भवत्यर्थं तत्रैवं विसर्गकाले नत्वाद्विपरार्थमित्याह
इहैव बहुत्वे स्यात् कार्यत्वेऽपि गार्ग्यस्य वा तस्य वा तस्येति इहेह अत्रैकैकस्य बहुवचनपरत्वे नास्तिपक्षे प्रत्ययसमासाह बहुवचनमुत्स्य
परतेन रत्वादेव पदान्तं भवेद्वा प्रत्ययमिति स्वरत्वेनाक्षिप्तमितिनिर्दिष्टमित्यपि भावः प्रत्ययस्थानादिघ्र विहितस्य तु कोः षष्ठ्यन्तः गार्ग्यस्य मिति
पुंवद्भवेनैकैकवचनान्तं किंचिदपि प्रत्ययपरत्वाभावात् प्रत्ययस्य दीर्घत्वं प्रत्ययस्य प्रकारे बोध्यम् ततस्तद् बहुवचनपरत्वाभावात् स्वर प्राप्नोति अत्र एष
त्र पदे इति अत्रेदं तस्य च्विकरणं निरस्कृत्य कृतानि तस्य स्थानेऽत्र तत्र परित्यज्य प्रयोगोऽपि अन्यथा नरात्रं परात्र प्रत्ययमन्त्रात्र लोपं प्रति समत्त रात्रस्य ७८

प्रयोगः अत्रार्थनिर्देशात्प्रत्यय एव परिहारमाह सिद्धंचेति तु मिवचनात्तु मूध्न्याख्यानादित्यर्थः अत्र एवाख्यात इति अत्र एवास्य पदसानि बहुः त्रिपदमिति इहेत्कोम
लादयो यथा प्रकृति निमित्तं पद पर आदित्यवापर एकादेशः सर्वात् तद्दाता स्वरव्यापक इति कृत्रमेणोऽत्र प्रत्ययपरत्वादिना प्रत्यय विपाभित्यर्थे निपेधोत्कृष्टस्यार्थः
एकादेशत्वं यत्र पदत्वादिति निर्वाणविद्यावतः निरेवमर्थनिर्देशे प्रत्ययत्व एवासि विपाभित्यर्थे प्रकृत्यां इहेति एकमिति वार्थं प्रत्ययो लक्षणेनस्यावहुत्वाभावात् प्र
त्ययपरत्वं तस्य परत्वाभावे नित्यमनीति निमित्ते अर्थपरत्व एव दोषमाह तेनेति प्रत्ययस्य प्रत्ययलोपेऽपि प्रत्ययलक्षणेन पदे ऽर्थेऽस्य त्वापरतः प्रत्ययस्य पदत्वे नामपर्यायाद्
हितविधिरिति एकत्वविधिरितिवासंज्ञापदिति च बहुवचनेऽर्थत्वात्तत्र कर्माशावस्तुत्वेऽनकृत्य प्रत्ययस्य पदेऽनुवृत्त्या वचनपरत्वाभावात्तत्र भवति एकपोरि
ति एकवाक्ये हि नैकत्व समाप्तावपि अनुमत्या व बहुवचनस्यात् बेरसंविविरस्य प्रत्ययानि बहूनां प्रत्ययपरत्वे रात्रिमतेऽस्ति तत्र प्रत्ययत्वविधानेऽपि
तेरनित्युक्तं नादीत्येवेति गोत्रे तु गार्ग्यस्येति अनेनेति प्रत्ययपरत्वापत्तिभावप्रयत्नेन तत्स्थिते बहुविति विशेषणान्तरंतस्येवेति मन्यते का
क्षपाद इति कश्यपस्यापत्यं गोत्रमिति विग्रहे इत्याह नत्वतः काश्यपस्वतस्मात्निकृतपरस्य वा बौद्धं विकृतिनाविनि कन्यत्वापत्यसमर्थ विकारार्थे
वापरपरत्वेनानवेवप्रत्यादिश्वपि तु प्रत्ययार्थमुविनिकर्मधनेरित्यपि ताद्धाद्य एतत्संभवे न बहुत्वं बहुवचनं तदिति लुक् भवति अत्रास्य प्रत्ययं काश्यपेत्र
वापत्य उत्पत्तिस्त्वबहुत्वविहितायमानेनालिङ्गं तु कृत्वा निम्नमानां स्तंत्र विधिस्तंत्रभ्रमपर्यन्तव्यः प्रत्ययार्थसंज्ञेयस्तु गार्ग्यस्यासौ विधानात् स्वपदाप
वकार्यभावत्वात् कमात्वादेः तु स्थितनेत्रविरोध्यते इदानीं पक्षद्वयेऽपि क्रमेण परिहार उच्यते तत्रोपमितिं च चेति एकैकं प्रत्ययमनेकार्यमिवापी

कौ॰२ तिलुक्लिन्नधातीत्यर्थः। पश्चात्तरं तपत्तेरोपकः क्ल बपपाद इति तत्र तत्र पतिह्लणपते। चेचोपं चोपदति अचोचनां हेवात्कात्वपा अहं चोपदत्यर्थः। चोदिः पक
७९ मर्देनात्तरहूणा वीसत्वाधिपूरणानाहेकन्यकः किकृतदति संतां गान पिविर्धा अहिं। गोऊभ्यासत्तरतिभावः चचापीदिति पत्यपजत्तणोन चट्टव
चनपात्ताश्रपोत्तु सचवर्त्रेत रत्यर्थः समर्थादिति समर्थानां प्रथमा इत्याधिका। गादिति भावः सामर्थ्यं च पूर्वत्तेनेति पूर्वतेनाहितो पत्यसंबंधन ने पर
संवध्यो माहत्वात् पातिपदिकाधिकारात्कृद्धादिविशेषणार्थः। चहमिति पोत्नुम पोरोचोननमेकच्चोषः सापित्यत्रेति पूत्पपनन्नाणोन चो
चोत्येवेति अपंचहपो। पिसावाणः पतिहारः चरिवेति पचेवेत्पर्थः। पथ्याः च्यो। दितीप्राग्मः अपंभावः पत्कार्यं चवाणि कृपाश्रुपेन पत्यपत्ता श्रुपे
नपत्यमत्नत्वाणोन नमवनिपथ्यापीहिता मिसारावचारपः रमाणमकृत्वादिपित्ताचंधातुकोश्रपत्ताल्पपाथपरंतिपूर्वत्रैने पंचगोत्रेः त्वागवी
सतादिपत्यपात्रपतार त्वत्वत्पपत्ताणेन पवर्जेने त्रिनेति पथ्यागर्गत्यापिति तावमिति अपत्याधिकारात्मत्रेलौकिकमपापत्यमात्रम
गोत्रमपत्यं हणामिति पूर्वदेवपनत्तोत्रे तिलुगभविष्यतीत्यर्थः। नतीति तुल्यहुमारणकाहत्पापिपत्तेत्याचानादिति भावः सपर्थानामि
ति प्रतिपोगं समर्थानां प्रथमादित्यस्यानुवृत्तिस्तत्रापमर्थः समर्थानां प्रथमस्य गोत्रपत्यपत्यात्पवतीति भाष्यमकत्पिके चपत्पपार्थे त्रेम
त्यपत्यपात्रपथ्यापाणिपादति अत्र पत्यपत्पपत्त्नुकिकृते पत्वलक्षणादितीयमर्थं पपसंक्रातो। तेन तः शहदति भाष्यमाभावः अविम सम्
गहातिकेनि। अत्रेरपत्यानीति तस्मान्निहरतिढक्। भरद्वाजस्यापत्यानीति विरोधत्वान्न तऊभाष्यं पुनर्वदूतेः नरत्नतस्पाणपत्तत्विपार्थेति तुक ७८

वपुरकं स्त्रीप्रत्ययशेषपरिगणनमाह ६

तुकोविशश्चिति चमोपमनोचेति तत्तो विपद्मानां पंचकुलिकेति देहाद्वितितुन्तमत्याकारेचः परिहितीपमर्थेनुपसंक्रांतस्याप्यलुकमात्तरामो
तेलुगातीतिपथामात्तेणत्तुगतः पमन्येनेत्यर्थः वसिष्ठकश्यपिकेति वसिष्ठशहारप्याण कश्यपाद्धन पूर्ववत्पमानरत्न। तेभ्यलुक्कृतो च
णनोलेकृतुत भृगुविशिकेति अण्पाण पत्तनरत्नतप्यलुक्कृतुत कुत्सकुशिकेति कुत्सादण्पाण कुशिकादगत्यात्पत्स्दीवत्ता गर्ग
भार्गविकेति गर्गभृगुपत्नात्तस्यलुक् भृगुशहदप्पाणत्तेरतामन्तरत्ना। तस्यलुक् गर्गभृगुणां पंचकुलिकेतितुन्त अत्राविश्वचितितुन्धात्तो
गोपवनादिपाठेनपत्तिविध्नते परित्रहितीपमर्थेनुपसंक्रांतस्याप्यलुकस्यातगोपवनादिलुन पवेनपरिनाकृपथोन्कार्थेत्तापत्तावेत्यर्थः
अर्थनिर्देशवारीपीद्धाणमाह अरपीति लौकिकस्येति अपत्यस्येत्यर्थः प्रतिकृतिलत्लकेः अद्येति तस्मादिति अत्र पतेलुकौपदर्गनिमि
तेत्वारत्त पदत्नुरातनिहत्तिनिमितस्यापर्भगः अविद्यपामितेतत्तुहृतमेव गर्गीवेति एकैकेशद्दहपंचत्रीपुंसात्मकसमुदायाभिधायिन
त्रपपदुरापेसंवंधोत्कृताभाव्यं पूर्वत्पत्तिषेधेत्तुनभाव्यमितिसंदेहात्पथः देवाद्यति दिव्यादरः देवादनिर्पदिनापत्यर्थः तत्रपदुरापेकव
चनतपात्ताघवात्स्यात्पत्वमितिकचिदाहुः अमेतत्तत्रेण गोत्रेचेत्रीयपुक्तानामर्थानामभिधानात्पत्तोलुकोनभाव्यं अन्येपानु
भाव्यमिति अथेति लोपभानामर्थेनांचपः समानात्त्यर्थः। परालोपभाग्गपरधाभिधानाहद्देनत्तरातत्रार्थपाणाकितात्मलुक्किपताप
श्रुतेचेवेति नचनारत्वाविपत्यिविकृतेवहून मितिमाकादिलुपीतिपथः अमपहीति तापकद्पपसाद्याद्दुभपपपवतीति भावः रणुवत्सास्त्रा

कै॰२ पतो विति अत्र होलो पिनो तन्नीपक्षकनरादिफग ज्ञोनलोपी ढपो ऽनुकृतः। आर्धकात्स्यपगास्नवान्नामिति द्वौ लोपिनो णावलुक् अयपगां नोन
८० लोपनवलो पिनो ऽलुकृतनलरेवेतापकडपमहावात्मपो गडपोपपत्तिः अत्र पमारीनामिति इतः प्रभृति पेश्रस्यपावर्त्तूर्धमातु लोपमारूपस्थादि
शरूपस्थवत्पा वाचित्वात् बहु इंडनत्सुकपमो डेपीयपिनमवारो परशंनाच्च प्रश्नः किमयमिति निगोचलो वर्दवन्नामानस्य विशेषवाचिनो ऽपिट्
डमेभक्षे ऽराल्लक्षिरिति उरान्नको नाममरतेकलो संज्ञः अतोऽप विरापंतर्गणोपवनादिः नचतत्समासेपगणेवल्क्षणोपदितन्निसाणे
पा ताग्रहणेऽत्रो नीत्याह अपवनादिषु इति पिबरति उपका इंडपिनुलिकल्पसिद्धत्वात्प्रश्नः किमर्थमिति आदिकिंकापिष्टलपदति अथारे
बोरावहणात्त्रिककितवादिषु प्रपाठेनार्थरतिनलसते इंद्वाधिकानिरस्यर्थमिति अधिकाराश्रोनात्र शास्त्रीयो ऽधिकारः स्वरितत्वनिमि
त्तोनगयत्नेन हि हि पद्धेस्तीपात्रो ढडगत्स्त्राणस्थित् किं तर्हि लौकिको ऽधिकारोऽपेक्षाजन्यणोनिविचर्यपिधितः डडशरेनत्र दिष्यो
ऽधिकारोऽभिधीयते तत्प्रनयानिविबोधोरत्तेनापमथी डंडडहृनापेक्षते तदनपेक्षायां सामर्थ्येन इंडे वा डंडे च लुग्विकल्पसिद्धिः अ
गत्य प्रकृतिवत्स्यपक्षरापमलवर्णीनिर्दिष्टत्वादादेशानां तत्स्थानत्वात्त्रारस्यचादेशोक्तेः वृद्धत्वाछोनस्या दित्याह यकानिनि
पातनमिति प्रकृतेरादेशोनिपातनेपाविस्यर्थः नुक्यानिपवशति गोत्रेः लुगर्वातिलुकिपनिषिद्धेतत्समिमिपोगद्विष्टसादेशस्यापमा एप॰
वरस्यागन्यशराशुः भिद्यति ऋत्यर्थातनिपातनेनहीति परिपत्रत्यर्थतत्स्यादेशः किंपेतेत्यर्थः। कौशिकारति। कगवादिभ्यो गोत्रस्यरस्याण अस्यावि ८०

कृ॰ ...

शेषाभावप्रदर्शनार्थोपन्यासः अधिकारादिति लुक्प्रहणविरहानुवर्त्ततेन च यस्कनेतारेशः पस्यपस्यनुलुगितरवर्णसंपद्यते वद्गुवर्त्तमानमेवर्षः यस्प
लिस्येत्यर्थः। बहुत्वादेशादिति सामर्थ्यानभ्योपमर्थः पलपदिषुमेयकलिरेवावशिष्यते अयमीति पष्ठीनिर्दिष्टत्वादेशविधानादितिभावः तत्र
स्तुतकृत्स्नादेशयोऽन्नपर्यायसंभवः अथापरिभाषितमिति नत्स्थानिभेदास्यपीपाभावः वरोति अन्योऽनुस्मरति पपत्रलुक्स्यावरानस्तुपनाम्नो
निप्रत्यपनत्रहणमुपविशवात्रलोपेनस्यात् अतो लोपः पस्यहलत्रतिलोपेनुपस्यपत्रहणमपवर्त्य अतो त्रिवत्रेमिति त्रिवतेर्मः स्थानीरपः पाप
तरत्यर्थः त्रितिवृत्तिवादेशोविहितरनिपापानरलसेषचमीवारिकस्यग्रहणं अगामीरिति गेडरपे पारतंत्र अनुवर्पेमात्मन्यमानैरसकृदुन्निसग
गमः सिवनुरुं निर्देशादिति गतोल्पाराारिकारेशानकपात्वाद्ररादिनुकाणगहरः श्रितानिर्देशः मर्दकैति पुमान्वयागापेक्षारावयोत्यर्थ
सेनपासनरतिपातेल भावः शेषग्रहणार्थमस्तुपपायतेलीनात्तिकन्यासाष्टश्रस्यग्रहणाभावः अप्रस्तियहणमितिनिपातनादरयत्रलुकिप
ञितिनत्वनवेस्यापपरिहाय अक्तः अत्यपमात्रसंति नरदारेरपीत्यर्थः एवं स्याद्विति व्यवहितविपर्यस्तयपोगनिर्हन्त्यार्थमेवनहव्यत्रमिस
र्थः अयंतत्स्थानभिन्नकुपराधेत्वाच्चस्याभाविकेवानुस्यविरसत्वारेशेन्रहारणात्रात्मापनेत्यतिभावः अर्थचनतरतिअग्रमपत्रस्ययोग नि
दिशायाः पस्यपाः स्वार्थभवतोत्यर्थवान् अमरति अमृतासादिषिसासमणलित्वहीहिर्लंचनेत्त्वारेशस्यपदूपमाभिनितत्स्यार्थत्वात्रा
लोलुकत्वं स्वात्मः किंपुनर्यदि परविशेषविधिसामान्यविधेर्बाधकरतेन्याप आर्थीमनेतरायकाल्तरेष्वभावकोशाजितारपोविशेष

कौ॰२ विहितेन तु कावाव्यंतरस्यारे शाप्यवारो नुवर्त्तनपद्यते। यथात्वविरोधार इति वर्त्तमवोपद्रमपंस्पादिस्ताश्री पत्तेनदाहते पारे शेषल्लुकामान्नमितिमं
८१ देहान्यथः शुभिति सत्यपिसमस्ते वाधुनेनक्रतानेनेवरश्विरानमस्येतिभावः कस्मिन्निति हानारे निरु॰ कार्पण्यानि चत्वान्यथः कतुमिति वा
मः पस्यपनात्यस्यपरनिपातिपरिकल्पेतानिधेयान्यथः कका एमेति श्रुतिरि॰ तिकृतं तत्पातिदेशस्तिह्या विरो नकाएत्यत्रपंनतुनिहावीन
भवतीतिभावः कुषः श्रवणमिति यद्यपेकव वनस्यहल्ल्यादिल्लोपो निलयापिद्विवचनवद्भव वनश्रवणपसंगः करे तमिति कन्येनतर
सनकरं तमस्यग्रहणेननुकृतः स्यादिस्यत्तुपरमितिपद्यतेनेनत हितपकरणमनतहितमाहृद्यर्या हातहितमयशस्यते पत्यकारणाच कारे
ति श्रवत्रपरं समानुरानेत्यमिपद्यमेनत्त्वतिवादिलुकिसतिगानिगतोमिति॰ रोरानवमी तिषिद्धतिनाम प्रेतिभावः कृदंतमकृतिस्यत्वादिति
पुषोस्यकाम्यामितिस्नेन समासेकतेसमासत्पएवापपूर्वपरपदभितिसुपोः यासयो॰ कल्पयतः शेषनिपातेनगानेरत्वरानंत्रमिष्यतोस
र्थः। अपवेति श्रामंतस्यानिरु॰ नत्वामिद्या तेन पयवर्त्तते तस्मात्सापत्त्रिरे॰ नत्तु यत्काहारिनिरु॰ स्यते एकाम्याममिति तत्रश्रुतत्वोपादिप्रसंगः
ववकार्येतिनत्तोलिङे तेनमाम प्रयोगः रपोपतिनत्वपनो किंकस्यपोगोप्यवद्धितत्विषय्यन्नपयोगनिरस्यर्थत्वात्स्वपोगारंभण ऋषिव्य
क्तपरार्थेननस्यामर्थ्यनवनभिमव्यक्तार्थेनेत्यर्थः श्रव्ययमानितिमाभावादिति नवहुत्रिसमासाधिकरणपहः स्त्रियामित्यत्राश्रितः भत राम॰
मिपेवाह्या पीत्यारेभ्यतारिष्यः पसपपत्रसमारितिभावः किमिरमिति सं(ख्या)यात्र्यभावात्तुपापिनोस्मत्रयमितिभावः वापयपल्यहणम ८२

तिवाभाविकेत्रपुपोनपरलंविदेव्हाहोगायरत्वनिर्यधनकल्पादिकार्यमितिदेपः ऋाल्यापतस्यार्थः समानेपीति। तुमकार्रर्शनप्रलोपादेसंतानिधानात
तुम्भतत्वसुपोलुगसंभवादितिभावः एकत्वादिति वाकेकवाक्यतयाविक्रिप्रकार्थत्वादिति वानादितिभावः अविशेषेणेति वाक्यात्तर
निरपेतत्वात्वादिति द्विवाक्यस्येतिभावः परपमिति एकवाक्यतापत्तेपितापकाल्लुकस्येतिसर्थः वाव्यमी योगव्यवधानमिति यो
गविभागस्यार्थः त्रिपामकरति श्रवयपणेनुवर्त्ततेतेनाभिवापंचम्याः ऋल्तुकपंचम्याश्चपेत्यर्थः संपद्यते आपाटलिपुत्रमितित्राशेगे
नपंचमीनत्वपारानरसंभावोभवतीत्यर्थः। वचति ऋव्ययीभावाद्विहितायाः पंचम्याश्चमारेश्चतिषेधोत्रतत्परपराद्विहितापंचमीतस्या
श्रसमासप्रातिपदिकत्वात्तु किंसतेसमासात्तुशाद्वरसद्यतेनस्यामभावः। मचतितरंति श्रुपमरोपेत्यर्थः वाउपकुंभादिति कुंभसप्तमी
पमित्यव्ययीभावः। ततेश्चारु॰ योगेपंचमी कनीना सुमद्रमिति मद्राणांसमृद्धिरित्यव्ययीभावः एकविंशतिभाद्वाजमिति एकविंशतिर्भ
रद्वाजावंश्याहिपंचाशाद्वाजमावंश्यारमिति संख्यावंश्यनेतिसमासः। तत्रवतिपरानाभावात्तदर्थपमत्तनाथेनतामिधापित्वाद्वोनमभाद्वाज
प्रत्ययोकत्वविहितेः योलोसंकच्यात्तुगभावः ततः सप्तमी तिसोन्नावः बहुलपहणल्लवन्नापनमर्थादिदिति कदः पत्रु कर्त्रीति ति
प्रमहीनामस्त्रद्वपोरभ्यः कृताः ऋात्मनेपराभामिति लुट आत्मनेपरानांचप्रथमसंज्ञकानाराभ्यःसौभवंतीतिवाक्यंततश्चविशेषविह
हितत्वादादेशोपेलंबाधतेऽदवविषतिषेधाद्योक्ति एरविपतिषेधास्यपनपपोजनेनतन्योजनेनेत्यर्थः किंपुनरिति कस्यपद्यसमाप्तनर

प

कै० २ त्वात्पवाक्यत्वमिति नित्यतानेन सूत्रेण रत्नकृतेकरीत्यागंदेदोइष्टत्वानैवत्र शासरत्नितरेषे तः श्वश्चः ग्रोगैकः कृते टेर इति पश्चात् दैवेकृते पुनः घमं

८२ नितान्ताद्गोसोपवति पूर्वेनतत्त्रीनुविनिकृतेप्रसमागौदिहिवेचनं। एवमेवार्थ आर्धधातुके तिः त्वान्नर्पतरति पैवगीतत्रपः अपनेनानवयवेर्वमपनु

ष्टिकारइति शदेशाइत्यर्थः नानुवेषकृतमेनेकाग्रमिसमासमापारितिगदाश्चत्कत्यः सुः कर्तेति निषेधाद्रेशात्समस्ततात्मनुपसोनेरिसत्राशमत्वमा

गीति पश्चातिदः निदःइतिनिषातः सत्नत्नृविनिवृत्तिविद्धः इतिभि स्याकारैरितिप्रकृतः सनकामस्यारितिंतत्रकस्यलोपः इकारणसामर्थ्यादि

ति ततएवानहृ सार्वातितीहृव्यं। अस्यं सम्यरारेशेकृतेपतनकामिंगेपवसर्पपरजोगावंतानिवाधानात् चानिन्वादिति स्थनिसंसतकत्वादिसर्वैः

चंस्पस्येति पुत्रपस्यस्थव पत्रः स्पात्रत्नपस्पजकाशरेः सपुरामस्य पसप्तात् चक्किष्टनिर्देशादिति तत्रानेनकृतेकारेशेनसपुरापः पु

साप्यते वोनेकाल्वाल्लर्वादेशः पवर्नेतेसर्वोदेशेपुजस्मित्रुपनेनएकादेशः क्रियते सिद्धमेवो सर्वकारितिपरुकांतत्वरोषमसुत्रावप

ति पवातहीति स्वरूपरिमाणस्मनिदः पंताम्बंबधाजिशादस्यां सारेशेकृतेहवतानरपोगात्तिदः ग्रहणेनापहृणसरत्वंनस्यादित्यर्थः

एकरेशविकृतमिति पथापपत्नुपचेतिस्यारो नाप्यएवापमिति एवंपूर्वदर्शितो दिशोरेसायंतरागव्वास्याध्योः पंतुस्याप्यः स्वयवापुर

विष्वतिषेधएवापनएवंविप्रतिषेधाइतिन्याप्यत्वमुच्यते इत्यिरेति राशीः मुद्दनेपुरिलोपेचकृतेतेमपुधारोगां स्पाकृतेत्रराज्ञात्मे राम० ८२

उरात्मनिरिनिलोनैवप्रानोतिातत्कथमनपोविप्रतिषेधइत्याहा। इरेतदिति निनिपोनरावात्समस्याभेसरेशः स्याभिप्रवावास्त्रराज्ञात्मतो रामनिर

१६८

कै० ८२ त्रिमासंनिप्पत्ति पमुतगारमस्त्यात्नेकिपनेतनयपात्वादित्वोपेकृतेनुराज्ञउराज्ञलोपोनकृतइत्यराज्ञनिरिनिलोनसिध्यति। पुनःपूर्वसंगतिनाज्ञ

८३ उराज्ञनमेवस्यादित्यर्थः कोमाविति गात्वीपमत्वानुराज्ञोनशस्यते किंतस्पुराज्ञत्वाभावएवकृतस्यार्थः भवितिसंनिपोगाशिष्टइति वत्तिः पुन

लिपरेचनाक्षिःपूत्रत्रेनेतरेशापवारभावादुराज्ञत्वपृकृतस्यार्थः एवंक्रकृपवाचार्थः श्लोकेनसंगृहीतः॥ ॥ ॥इत्युपाध्यायश्रीजयादवपुत्रक

प्रकृतेतागमसरीवृहती वप्रयोद्ध्यायस्य चतुर्थःपादः हितीयोध्यायःसमाप्तः ग्रंथ ३५३६ ॥ [redacted] भपत्तु

लिखितंकैलु॥ ॥श्रीरामजीसहायः॥ ॥श्री॥ संवत् १८०४ वर्षेमासेचैत्रकृष्णपक्षे ४ लिखितंकाशीमध्येकाजूमेपराणीय॥

१६५

राम० ८३